

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

Królewski **REMBRANDT**

JEŹDZIEC POLSKI ZE ZBIORÓW
THE FRICK COLLECTION W NOWYM JORKU

Muzeum Łazienki Królewskie, Pałac na Wyspie

6 maja – 7 sierpnia 2022 r.

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

Redaktor naczelna / Editor in chief

prof. Maria Jolanta Zychowska
Politechnika Krakowska

Redaktorzy tematyczni / Topical editors

dr inż. Łukasz Bednarz
(konstrukcje murywane / masonry structural engineering)
Politechnika Wroclawska

prof. Jerzy Jasieńko
(konstrukcja / structural engineering)
Politechnika Wroclawska

prof. Hanna Kóčka-Krenz
(archeologia / archaeology)
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

prof. Andrzej Koss
(konserwacja i restauracja dzieł sztuki / conservation and restoration of works of art)
Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie

prof. Dominika Kuśnierz-Krupa
(urbanistyka, krajobraz kulturowy / urban design, cultural landscape)
Politechnika Krakowska

prof. Czesław Miedziałowski
(konstrukcja / structural engineering)
Politechnika Białostocka

dr inż. Tomasz Nowak
(konstrukcje drewniane / timber structural engineering)
Politechnika Wroclawska

dr Maciej Prarat
(historia architektury i technik budowlanych, konserwacja zabytków architektury / history of architecture and construction techniques, conservation of architectural monuments)
Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Sekretarz redakcji / Editorial secretary

dr inż. arch. Barbara Zin
e-mail: wk@skz.pl

Redaktorzy językowi / Language editors

mgr Jadwiga Marcinek (język polski)
dr inż. arch. Krzysztof Barnaś (język angielski)

Redakcja strony internetowej / Website editor

dr hab. Michał Krupa

Projekt okładki / Cover design

prof. Dominika Kuśnierz-Krupa
Na okładce zdjęcie Muzeum Łazienki Królewskiej

Autor logotypu / Logo design

dr hab. Maciej Konopka

Biurowisko redakcji / Editorial office

ul. Kanonicza 1, 31-002 Kraków (pokój 212)

Realizacja wydawnicza / Publishing

Wydawnictwo Attyka
www.attyka.net.pl

Wydawca / Publisher

Zarząd Główny
Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków
00-464 Warszawa, ul. Szwolcerów 9
tel. 22-621-54-77, fax 22-622-65-95

Nakład: 400 egz. Issue: 400 copies

Instrukcje dla autorów, podstawowe zasady recenzowania publikacji oraz lista recenzentów dostępne są na stronie internetowej: www.wiadomoscikonserwatorskie.pl.

Instructions for authors, basic criteria for reviewing the publications and a list of reviewers are available on the website:

www.wiadomoscikonserwatorskie.pl.

Rada Naukowa / Scientific Board

prof. Jerzy Jasieńko (konstrukcje / structural engineering) – przewodniczący / chairman

Politechnika Wroclawska (Polska) / Wrocław University of Technology Poland

prof. Maria Teresa Bartoli (architektura / architecture)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Calogero Bellanca (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Uniwersytet Sapienza w Rzymie (Włochy) / Sapienza University of Rome (Italy)

prof. Stefano Bertocci (architektura / architecture)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Mario Dozzi (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Uniwersytet Sapienza w Rzymie (Włochy) / Sapienza University of Rome (Italy)

prof. Tiago Miguel Ferreira (konstrukcje / structural engineering)

Uniwersytet Minho w Bradzie (Portugalia) / Minho University of Braga (Portugal)

prof. Julia Iwaszko (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury (Ukraina) / Kyiv National University of Construction and Architecture (Ukraine)

prof. Wolfram Jaeger (konstrukcje / structural engineering)

Uniwersytet w Dreźnie (Niemcy) / University of Dresden (Germany)

prof. Andrzej Kadłuczka (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Tatiana Kirova (konserwacja zabytków architektury / conservation of monuments)

Politechnika w Turynie, Uniwersytet Uninettuno w Rzymie (Włochy) / Turin University of Technology, University Uninettuno in Roma (Italy)

prof. Andrzej Koss (konserwacja i restauracja dzieł sztuki / conservation and restoration of works of art)

Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie (Polska) / Academy of Fine Arts in Warsaw (Poland)

prof. Kazimierz Kuśnierz (historia urbanistyki, konserwacja zabytków / history of urban design, conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Dominika Kuśnierz-Krupa (historia urbanistyki, konserwacja zabytków / history of urban design, conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Jadwiga Łukaszewicz (konserwacja i restauracja dzieł sztuki / conservation and restoration of works of art)

Uniwersytet Mikołaja Kopernika (Polska) / Nicolaus Copernicus University in Toruń (Poland)

prof. Emma Mandelli (architektura, urbanistyka / architecture, urban design)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Czesław Miedziałowski (konstrukcje / structural engineering)

Politechnika Białostocka (Polska) / Białystok University of Technology (Poland)

prof. Claudio Modena (konstrukcje / structural engineering)

Uniwersytet w Padwie (Włochy) / University of Padua (Italy)

prof. Susana Mora Alonso-Muñoyerro (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Politechnika w Madrycie (Hiszpania) / Technical University of Madrid (Spain)

prof. Andre de Naeyer (architektura / architecture)

Uniwersytet w Antwerpii (Belgia) / University of Antwerp (Belgium)

dr hab. Piotr Rapp (konstrukcje / structural engineering)

Politechnika Poznańska (Polska) / Poznan University of Technology (Poland)

dr hab. Jolanta Sroczyńska (konserwacja zabytków / conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

dr hab. Klaudia Stala (archeologia / archaeology)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Angelo Di Tommaso (konstrukcje / structural engineering)

Uniwersytet w Bolonii (Włochy) / University of Bologna (Italy)

prof. Guido Vannini (archeologia / archaeology)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Maria Jolanta Zychowska (architektura, konserwacja zabytków / architecture, conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

Czasopismo jest wydawane drukiem w formacie A4 (wersja pierwotna) oraz w wersji elektronicznej. Na stronie internetowej www.wiadomoscikonserwatorskie.pl dostępne są pełne wersje numerów czasopisma w formacie pdf.

The Journal is printed in A4 format (original version) and is available online. Full versions of the Journal's issues are available in pdf format at www.wiadomoscikonserwatorskie.pl.

Wiadomości Konserwatorskie są indeksowane przez:

POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>)

BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>)

Index Copernicus (www.indexcopernicus.com) oraz SCOPUS (od roku 2019)

Journal of Heritage Conservation are indexed by:

POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>)

BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>)

Index Copernicus (www.indexcopernicus.com) and SCOPUS (since 2019)

Szanowni Państwo,

w przekazanym numerze czasopisma „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” publikujemy bogaty zestaw artykułów prezentujących badania i działania konserwatorskie polskich i zagranicznych autorów. Uwagę zwracają tureckie projekty w zakresie współczesnych i oczekiwanych przekształceń historycznych budynków, które utraciły swe pierwotne funkcje. Przedmiotem rozważań autorów stała się potrzeba określenia ich przydatności do nowych funkcji. Warto również zwrócić uwagę P.T. Czytelników na przykład ponad 100-letniego budynku w Warszawie, który zakwalifikowany do gruntownej modernizacji i remontu, zostanie poddany rewitalizacji w zakresie rozwiązań funkcjonalno-przestrzennych i wyeliminowania technicznych zagrożeń konstrukcji obiektu.

W związku z wprowadzoną modyfikacją w „Instrukcji dla Autorów” zwracamy się do P.T. Autorów z prośbą o uwzględnienie naszych zaleceń umieszczonych na stronie www.wiadomoscikonserwatorskie.pl. Każdy artykuł powinien być opatrzony przypisaniami zgodnymi z nowymi wymogami wprowadzonymi w „Wiadomościach Konserwatorskich – Journal of Heritage Conservation”.

Zwracamy się do P.T. Autorów z wielką prośbą o cytowanie artykułów opublikowanych w „Wiadomościach Konserwatorskich – Journal of Heritage Conservation” oraz artykułów z bazy indeksowanych pism Scopus, które dotyczą tematu przedmiotowych badań.

Artykuły opublikowane przez „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” można znaleźć na stronie internetowej czasopisma: www.wiadomoscikonserwatorskie.pl.

Zapraszamy naszych P.T. Czytelników do lektury bieżącego numeru „Wiadomości Konserwatorskich”, a także do nadsyłania artykułów naukowych oraz sprawozdań z prac konserwatorskich do publikacji w kolejnych numerach periodyku.

Redaktor naczelna
Editor in chief

Maria Jolanta Zychowska

Ladies and Gentlemen,

In this issue of “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” we have published a rich set of articles that present studies and conservation projects by Polish and foreign authors. Of note are Turkish projects of contemporary and expected transformations of historic buildings that had lost their original uses. The authors discussed the need to define their suitability to new uses. Our Readers will also find interesting the case of an over-century-old building in Warsaw which, qualified for thorough modernization and renovation, will be subjected to rehabilitation in terms of functional-spatial solutions and the elimination of technical threats posed by the building’s structure.

Due to the modification of the “Instructions for Authors,” we would like to ask Authors to adhere to their guidelines found on www.wiadomoscikonserwatorskie.pl. Every manuscript submitted should have its references prepared in the style specified and required by “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation.”

We would kindly like to ask Authors to cite articles published in “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” and articles indexed in Scopus that discuss the subjects investigated.

Articles published in “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” can be found on the journal’s website: www.wiadomoscikonserwatorskie.pl.

We invite our readers to peruse the current issue of “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” and to submit their research papers and conservation project reports for publication in the journal’s future issues.

Przewodniczący Rady Naukowej
Chairman of the Scientific Board
Jerzy Jasieńko

NAUKA

Zoryana Lukomska, Halyna Lukomska
Regeneracja jako sposób ochrony
i konserwacji dziedzictwa architektonicznego
i urbanistycznego na przykładzie miast
historycznych Ukrainy Zachodniej
z XVII i XVIII wieku 7

Bogna Ludwig, Agnieszka Lisowska
Poszukiwanie form zdecentralizowanego
rozwoju miast. Wczesnomodernistyczne
śląskie osiedla mieszkaniowe Republiki
Weimarskiej (1919–1929) 17

Bolesław Stelmach, Oksana Salata
Architektoniczne obrazy Andrzeja Bemera
w nowożytnym Lwowie 28

Joanna Białkiewicz
Perspektywy nowoczesnej rewitalizacji
miasta Golub-Dobrzyń w kontekście
jego dziedzictwa historycznego, tkanki
zabytkowej oraz walorów naturalnych 34

Dorota Żurek
Przestrzeń późnośredniowiecznego
Czchowa. Analiza układu urbanistycznego 50

*Justyna Kobylarczyk, Małgorzata Hryniewicz,
Michał Krupa, Alirza Mamedov, Janusz Marchwiński*
Miejsce dziedzictwa kulturowego
we współczesnym obrazie Jarosława 64

Tugba Sen, Gulsen Disli
Propozycja modelowa analizy
elementów dobudowywanych
do budynków zabytkowych 71

Hanna Michalak, Paweł Przybysz, Stefan Pyrak
Problemy rewitalizacji zabytkowych
kamienic o konstrukcji murowej.
Studium przypadku 89

SCIENCE

Zoryana Lukomska, Halyna Lukomska
Regeneration as a Method of Protection
and Preservation of Architectural-Urban
Heritage On the Example of Historical Cities
of Western Ukraine of the Seventeenth
and Eighteenth Centuries 7

Bogna Ludwig, Agnieszka Lisowska
Searching for Forms of Decentralized
City Development: Silesian Early
Modernist Housing Estates
in the Weimar Republic (1910–1910) 17

Bolesław Stelmach, Oksana Salata
Architectural Images by Andrzej Bemer
in Early Modern Lviv 28

Joanna Białkiewicz
Prospects for Modern Revitalization
of Golub-Dobrzyń in the Context of
Its Historical Heritage, Historic Tissue
and Natural Values 34

Dorota Żurek
The Space of Late-medieval Czchów:
Urban Layout Analysis 50

*Justyna Kobylarczyk, Małgorzata Hryniewicz,
Michał Krupa, Alirza Mamedov, Janusz Marchwiński*
Place of Cultural Heritage in the
Contemporary Image of Jarosław 64

Tugba Şen, Gülşen Dişli
A Model Proposal for the Analysis
of New Exterior Additions
to Historic Buildings 71

Hanna Michalak, Paweł Przybysz, Stefan Pyrak
Revitalization of Historic Masonry
Tenement Structures:
A Case Study 89

<i>Daria Bręczewska-Kulesza</i> Rola zieleni w dawnych azylach dla psychicznie chorych i jej współczesne adaptacje na przykładzie pruskich prowincjalnych zakładów leczniczo-opiekuńczych	101	<i>Daria Bręczewska-Kulesza</i> Role of Greenery in Former Asylums for the Mentally Ill and Its Contemporary Adaptations Based on the Example of Prussian Provincial Treatment and Care Facilities	101
<i>Piotr Gerber</i> Historyczne szpitale – zapomniane dziedzictwo	117	<i>Piotr Gerber</i> Historical Hospitals: Forgotten Heritage	117
<i>Kamil Ruszała</i> Zachodniogalicyskie cmentarze z okresu I wojny światowej – niejednoznaczne dziedzictwo w nowych przestrzeniach politycznych	131	<i>Kamil Ruszała</i> Western Galicia's Cemeteries from the First World War: An Ambiguous Heritage in New Political Spaces	131
<i>Monika Trojanowska, Piotr Obracaj</i> Adaptacja obiektów historycznych na terenie ekoosiedli do współczesnych funkcji kulturotwórczych na przykładzie Cité du theatre, ZAC Clichy-Batignolles w Paryżu	146	<i>Monika Trojanowska, Piotr Obracaj</i> Adaptation of Historical Buildings In the Area of Eco-Neighbourhoods To Contemporary Culture-Forming Functions on the Example of Cité du Theatre, ZAC Clichy-Batignolles in Paris	146
<i>Beata Komar</i> Nowa wieża kościoła Chrystusa Króla w Gliwicach. Dylematy formalne i techniczne	154	<i>Beata Komar</i> New Tower of the Christ the King Church in Gliwice: Formal and Technical Dilemmas	154

Zoryana Lukomska*

orcid.org/0000-0002-8769-1830

Halyna Lukomska**

orcid.org/0000-0001-9252-0094

Regeneration as a Method of Protection and Preservation of Architectural-Urban Heritage On the Example of Historical Seventeenth- and Eighteenth-Century Cities of Western Ukraine

Regeneracja jako sposób ochrony i konserwacji dziedzictwa architektonicznego i urbanistycznego na przykładzie miast historycznych Ukrainy Zachodniej z XVII i XVIII wieku

Keywords: urban heritage of the seventeenth and eighteenth century, historical cities, valuable historical urban structures, Western Ukraine, preservation, restoration, reproduction, symbolic designation

Słowa kluczowe: dziedzictwo urbanistyczne XVII i XVIII w., miasta historyczne, historycznie cenne obiekty urbanistyczne, Zachodnia Ukraina, konserwacja, restauracja, reprodukcja, oznaczenie symboliczne

Introduction

This study presents the development of urban structures of Western Ukraine, which reached its peak in the seventeenth and eighteenth centuries and were a reflection of Renaissance-Baroque urban theories of Europe. Such historical cities include: Zbarazh, Buchach, Mykulyntsi, Ivano-Frankivsk, Zhovkva, Sambir, Brody, Horodenka, Bohorodchany, Kalush, Korets, Pochaiv, Berezhany, Komarno; villages Vyshnivets, Okopy, Yazlivets, the urban-type settlement of Olyka, the villages of Murovane, Chernelytsia, the urban-type settlement of Yezupil, the village of Mariampil, and the urban-type settlement of Krakovets.

The urban structures under investigation correspond to the urban model of the city-residence from the seventeenth and eighteenth centuries, the essence of which is in the principle of a location of a regular

central city area, combined with a castle, castle-palace complex or palace. Such a model appeared in the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth (which then included the territory of present-day Western Ukraine) in the second half of the seventeenth century and was used in different variants of spatial solutions [Kuśnierz 1993].

Today, valuable castle, castle-palace, palace-residence, religious, landscape complexes of that period often play a dominant role in historic cities and retain the features of national identity in the modern urban development of Western Ukraine. Unfortunately, the state of preservation of the elements of these structures is often unsatisfactory, which encourages the search for possible measures to protect and preserve the valuable historical-architectural heritage and the development of regeneration programs [Cherkes and Linda 2019].

* Prof. D.Sc. Ph.D. Arch., Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

* Prof. dr hab. arch., Iwano-Frankiwski Narodowy Techniczny Uniwersytet Nafty i Gazu

** Ph.D. Arch., Assoc. Prof., Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

** dr arch., prof. uczelni, Iwano-Frankiwski Narodowy Techniczny Uniwersytet Nafty i Gazu

Cytowanie / Citation: Lukomska Z., Lukomska H. Regeneration as a Method of Protection and Preservation of Architectural-Urban Heritage On the Example of Historical Cities of Western Ukraine of the Seventeenth and Eighteenth Centuries. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 70:7–16

Otrzymano / Received: 10.02.2022 • **Zaakceptowano / Accepted:** 1.04.2022

doi: 10.48234/WK70REGENERATION

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

In this study we focus on the historical cities of Mykulyntsi, Stanislaviv and Lyashky Murovani. In the presented structures we have identified the constituent elements (some of which are lost) of the spatial planning structure, which formed the environment of historic cities or urban complexes in the period under study and became the foundation for their further development. These are complexes of housing development of city centers, monasteries, religious, palace, castle-palace, palace-park, and defense complexes. In the past, they created a unique image, a kind of environment of these valuable historical complexes. Their decline was caused by a combination of factors, such as armed conflicts, their uses losing relevance, scientific and technological progress, natural conditions, and new construction. Nevertheless, today, more than three centuries after the heyday of these urban complexes, the three-dimensional structure of surviving buildings and complexes impresses and fascinates with their scale, the perfection of spatial compositions and masterful, highly professional execution of architectural and construction works.

The issue of proper preservation of existing and regeneration of partially lost palaces, palace-park complexes, defense complexes, urban spaces, quarter buildings, squares, streets, religious ensembles comes to the fore [Orlenko et al. 2020]. Academic research on historical towns, settlements, and villages, which began during the years of independent Ukraine's existence, was not always brought to a logical conclusion. Therefore, most of the valuable urban complexes do not have the appropriate protection documentation, which could be used in the process of implementation of monument protection measures to preserve the historical-cultural heritage.

This study offers a solution to the problem of preserving seventeenth- and eighteenth-century structures of urban heritage by developing a "Complex of measures aimed at regenerating the historic environment of valuable urban structures."

This study discusses the most characteristic and unique urban complexes, with which it is possible to trace the peculiarities and ideological content of urban processes of the period under study and the state of their preservation is determined and rated as follows: good, satisfactory, unsatisfactory, emergency, preserved landscape environment, archaeological level, only fragments are preserved, not preserved.

Based on the results of the analysis of twenty-five cities of Western Ukraine, we can distinguish three groups according to the state of preservation of authentic Baroque substance. Historical cities whose level of preservation of Baroque-period components is 50% include: Zbarazh, Buchach, Mykulyntsi, Ivano-Frankivsk, Zhovkva, Sambir, Vyshnivets, Okopy, Yazlivets, Brody, Komarno, Olyka. Cities in which only a third of the Baroque urban heritage is preserved, are: Korets, the village of Murovane, Pochaiv, Berezhany, Chernelytsia, Yezupil, and Mariampil. Only insig-

nificant fragments of historical Baroque urban spatial-planning structures have been preserved in the cities of Horodenka, Bohorodchany, Kalush, the urban-type settlement of Krakovets.

Methodology

The aim of this study was to find possible means of the regeneration of valuable historical urban sites belonging to Western Ukraine, which date back to the seventeenth and eighteenth centuries. It focused on structures that were designed according to European urban planning traditions, and today they are unknown to society and almost lost. Our task was to develop measures to aid in the regeneration of these structures depending on the level of their preservation. The implementation of this task is based on studying the current state of the planning and spatial structure of selected cities as well as formulating theoretical reconstructions. At the same time, particular attention should focus on the unique historical components of those cities, which are almost lost today.

This study was based on a comparative-historical approach, the principle of objectivity and systematicity, as well as an interdisciplinary approach, due to the complex nature of the work.

The main sources of research were the archives of the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv; the archives of the Ukrzahidproektrestavratsiya Ukrainian Specialized Research and Restoration Institute; the archives of the Departments of Urban Planning and Architecture of Ivano-Frankivsk and Ternopil raions; the Manuscripts Department of the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv. We also studied source materials from Polish digital archives and libraries (the Central Archives of Historical Records in Warsaw, National Digital Archives, Photo Library of the Institute of Art History of the Jagiellonian University, the Jagiellonian Library and others).

Architectural methods of identification and theoretical reconstruction were chosen as an important component of the research methodology.

During the study of the cities of Western Ukraine in the seventeenth and eighteenth centuries, we considered facts in accordance with specific historical circumstances. It allowed us to determine prerequisites for the formation of urban structures, and to identify the main factors that influenced the development of cities and architectural-urban complexes of Western Ukraine.

Historical cities of Western Ukraine with varying degrees of preservation of architectural and urban heritage

We present valuable urban historical structures from the seventeenth and eighteenth centuries, located in the territory of Western Ukraine, which show different degrees of preservation.

One of the best preserved historical cities of Western Ukraine with Baroque features is the town of Mykulyntsi in the Ternopil Raion [Czołowski 1926]. This town arose in an exceptionally picturesque area of Podillia. This was facilitated by the proximity to the River Seret and the area's once-forested hills. A major Tatar trail passed near Mykulyntsi, so in the middle of the sixteenth century, on the cape, surrounded by a river bend, a fortified castle was built, which was the beginning of the future formation of the city [Hausser 1998]. The main peculiarity of the historical city of Mykulyntsi is its axial, three-dimensional composition, which dates to the seventeenth century, and is clearly visible in the contemporary urban structure. Thus, in the urban environment of Mykulyntsi, a market square with regular market buildings, religious buildings, an eighteenth-century palace complex are consistently placed, with a Baroque garden, which also had a regular layout, and terminates the spatial axis of the building of the Roman Catholic Church of the Holy Trinity [Aftanazy 1995].

Today, in the historical center of the city, valuable historical three-dimensional elements are preserved, including market block buildings with a clearly reflected original parceling. There are also many eighteenth-century buildings and sites: a palace (partially rebuilt); a palace park; the Roman Catholic Church of the Holy Trinity; a monastery bell tower; a monastery building. There is also a sixteenth-century castle (partially preserved). At this time, almost all of the presented valuable historical sites of the former city have been modified, but together they form a unique environment and a holistic three-dimensional composition. Therefore, there are reasons to consider the city of Mykulyntsi an exemplary urban complex from the period under investigation [Łukomska 2016].

The historical city of Mykulyntsi lost its status as a city at this time, although it is included into the list of historical settlements of Ukraine. The historical buildings in the city center do not have protected status, which contributes to the destruction and demolition of the historic quarter buildings, palace complex, castle, religious buildings. The historic buildings of the former Rynok Square are not being restored, but are supplemented by disharmonious layers, inappropriate advertising elements, uncharacteristic decoration and painting of the facades. The palace-park complex is adapted for a medical institution, which makes it inaccessible to the public. Only the famous eighteenth-century Roman Catholic Church of the Holy Trinity and the monastery have been recently restored.

Among the cities that retain about half of the historical elements from the Baroque period of development is the historical city of Stanislaviv (present-day Ivano-Frankivsk), which was founded by the Potocki family of magnates as their private residence in the 1660s. [Baracz 1858]. The historical three-dimensional structure of the center of Stanislaviv corresponded to the theory of the "ideal city," and the defensive bastion

system had the features of the French and Dutch fortification schools [Krawcow 1981].

In the beginning of the eighteenth century, Stanislaviv Fortress consisted of a regular city center and the residence of the owners of the city, which were coupled by a single bastion defense system. The planning structure of the city center looked like a regular hexagon with the adjoining trapezoidal Potocki residence; the entire area was encircled by a fortification system consisting of six bastions and two demibastions. The city's fortification system consisted of two city gates and a firtka (sally port), which were connected with wooden bridges [Łukomska 2011].

An urban space developed within the hexagonal defense system. In the geometric center of the hexagon is a market square with a town hall (civic building). The quadrangular market was located parallel to the two sides of the hexagon of the fortifications, i.e., to the two curtain walls.

In the beginning of the eighteenth century, a new Potocki residence was added to the existing city center. The new palace, with its surrounding trapezoidal plan, was fortified with two new bastions and curtain walls, and these fortifications were combined with the existing city fortifications:

Today, the partially preserved historical planning system of seventeenth- and eighteenth-century Stanislaviv displays the greatest value, namely: the regular, only slightly modified market area and adjacent blocks; partially preserved block buildings and the circulation system. Religious and public buildings, the town hall and the eighteenth-century buildings of the palace complex have been preserved but were modified. Important elements of the palace complex that have survived to this day are the entrance gate and the two outbuildings adjacent to it. The town hall is also an important centerpiece of the historical center. Although it was repeatedly rebuilt, it has still retained its original location. The defensive fortification system from the period under study has also partially survived. As of 2020, out of the entire bastion system from the period investigated, a part of the south-western bastion and small parts of other elements of the fortress have survived. These bastions suffered significant damage due to earthworks and natural phenomena. Now they look like small elevations, completely covered with vegetation.

The historical town of Lyashky Murovani also belongs to the valuable urban planning structures of Ukraine and has a unique urban structure that dates to the period under study [Łoziński 1921]. Today it is the village of Murovane, Starosambir Raion, Lviv Oblast, where most of the original three-dimensional composition had been lost and only insignificant fragments of it have been preserved.

The urban composition of this site originally consisted of two equivalent elements: a market square with market buildings and a palace and park complex, which form a cross-axial composition. One interesting plan-

ning peculiarity is the location of the Roman Catholic Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary and St. George the Martyr (mid-eighteenth century) at the intersection of the compositional axes, and due to historical circumstances this compositional node was supplemented by another religious building, the Roman Catholic Church of St. Joseph (late eighteenth century) [Lukomska et al. 2020].

But the dominant role in the composition of the town was played by the palace and park. Having developed in several stages, the residence of the owners of the city grew from a defensive castle into a palace-park ensemble in the style of *palazzo in fortezza*. The organized, regular park met state-of-the-art requirements of eighteenth-century French garden and park design [Czołowski 1892]. The palace had the appearance of a large pentagon with a large courtyard, which had three round towers outside at the corners of the building. The entrance to the palace was through a multi-story clock tower. In the beginning of the seventeenth century, the palace building, which was built in several stages, was supplemented by a fortification system with three bastions, which in turn was remodeled in the beginning of the eighteenth century and transformed into an element of the representative composition of the park. The expansive park composition, which reached an area of 5 ha, consisted of several main structural elements, which were characterized by symmetry, rhythm and geometry.

As of 2018, insignificant fragments of the walls of the palace building have been preserved, the historical ramparts are clearly legible in the outline, unfortunately the park area suffered greatly over the centuries. The structure of the village has the boundaries of the historic market and the lines of market buildings, parceling plots could be identified. The following buildings are well-preserved: the Roman Catholic Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary and St. George the Martyr (mid-eighteenth century) and the Church of St. Joseph the Betrothed (late eighteenth century), elements of residential buildings, historic streets and squares.

General provisions for the restoration of valuable historical urban complexes of Western Ukraine in the Baroque period

At the present stage of development there are more than 140 historical urban complexes with features of Renaissance-Baroque urban planning in Western Ukraine. Valuable castle, castle-palace, palace-residence, religious, and landscape complexes often play a dominant role in these historic cities and retain the features of national identity in the modern urban development of the area. The key problem today is to find ways to preserve and protect these complexes and their components. The primary task is to reflect the valuable historical-urban complexes in the historical-architectural reference plan and urban planning documentation.

The next step is to plan a development strategy and development of programs for the regeneration of urban facilities, which would allow us to fully reveal their historical-architectural value to ensure coexistence with the contemporary urban environment, and maximize their protection and preservation.

In many Western Ukrainian cities, even well-preserved historical complexes were destroyed in the process of creating new architectural-urban complexes. As a result, highly valuable urban formations of European significance dating to the period under study were either lost or distorted. The lack of a stable tradition of preservation and restoration of historical urban complexes today leads to new losses.

This study offers a solution to the problem of preservation of the structures of seventeenth- and eighteenth-century urban heritage by developing a set of measures aimed at the regeneration of the historic environment of valuable urban structures.

Measures aimed at the regeneration of urban structures

We propose a set of measures aimed at the regeneration of the historical environment, which aims to restore the lost elements of the historical urban structure, their protection, as well as creating conditions for the coexistence of historical heritage and modern urban development. These measures are aimed at increasing the role of monuments and valuable historical buildings in society.

The main tasks of the measures aimed at the regeneration of immovable cultural heritage are:

- Research and investigation, preparation of the necessary research and design documentation;
- Implementation of priority anti-accident works in terms of the preservation and conservation of valuable architectural structures;
- Planned performance of repair and restoration works on architectural monuments and valuable historical buildings;
- Introduction of monument protection zones (zones of building regulation, zones of protected landscape, zones of protection of the archeological cultural layer) in areas with the greatest monument concentrations;
- Development of proposals for the regeneration of planning and spatial elements of the urban environment.

Set of essential measures aimed at the regeneration of immovable cultural heritage sites

The proposed measures aimed at the regeneration of lost or partially lost heritage structures can be applied to all historical components of cities and urban complexes: historical city centers, fortification systems and palace-castle components, monasteries and garden-park complexes. To implement measures aimed at re-

generation of the historic environment of the city, the following comparative approach is proposed.

The approach consists of four levels of implementation of a set of measures aimed at the regeneration of valuable urban structures: **Level 1**—preservation and full reproduction of the architectural-planning scheme; **Level 2**—fragmentary reproduction of a historical urban structure; **Level 3**—a symbolic designation of a historical urban structure [Kaplinska 2015; Bevz 2004]; **Level 4**—information-focused regeneration.

Level 1 – the preservation and full reproduction of the architectural-planning scheme of valuable historical urban structures provides:

- conservation, restoration and repair of valuable historical sites;
- remodeling of disharmonious new buildings in the historical core of a city;
- regulation of the number of stories of contemporary disharmonious buildings in the historical core of a city;
- highlighting the preserved elements of the historical environment;
- museification of existing (newly discovered) elements of the historical planning structure;
- adaptation of modern historical urban structures to contemporary uses;
- restoration of historical uses in valuable historical urban structures;
- restoration of the historical parceling of buildings in town blocks;
- comprehensive modernization, cleanup, structuring and improvement of the historical environment.

The study developed a “Pilot concept of a complex of measures aimed at preservation and full restoration of the three-dimensional structure of the center of the historic city of Mykulynets.” The concept of the program for the regeneration of the environment of the historic city of Mykulynets aims to implement a complex of measures to preserve and protect the historical-cultural heritage of the city. Measures to regenerate the historic environment are offered to apply to all historical components of the city, namely to the former territory of the city center, the castle complex (from the seventeenth and eighteenth centuries) and the Potocki Family Palace (from the eighteenth and nineteenth centuries). A step-by-step approach has been proposed to implement the measures envisaged by the City’s Historic Environment Regeneration Program. The territory for implementation of the first stages of the program has been defined. This area includes the boundaries of the city center as in the seventeenth and eighteenth centuries together with the territories of the castle and the palace complex. A division of the territory into zones is proposed.

Zone I includes the territory of the historic Market Square with market quarters and a historic communication route.

Zone II includes the territory of the former castle complex (sixteenth century).

Zone III includes the territory of the palace-park complex (eighteenth century).

It is proposed to implement the measures in stages, starting from zone I and extending their effect gradually to zones II and III.

In order to carry out the tasks stated, the introduction of separate conceptual programs is proposed, in which measures for the protection and preservation of historical-architectural heritage are grouped and generalized. These measures are aimed at increasing the value of preserved historical buildings and the presentation of partially preserved elements of the historical-architectural environment to the general public. The main ones are: the exposition of the preserved authentic substance of architectural monuments and valuable buildings: historical structures, interiors, decoration elements; exposition of the preserved authentic substance of the underground level of historical buildings—valuable elements of the planning structure—and their further exposure; marking the lost elements of the historical planning structure; museification of existing (newly discovered) elements of the historical planning structure; reproduction of lost elements of the historical planning structure; tracing of lost elements of historical defense systems, etc.

Level 2 – the fragmentary restoration of a historical urban structure involves:

- restoration of lost elements of the historical spatial-planning structure;
- restoration of historical garden-park compositions;
- disclosure of the preserved authentic substance of the underground level of valuable elements of the city structure and their further exposure.

The study developed a “Program of fragmentary reproduction of the historic city of Lyashky Murovani.” As a result of research and reparatory works, a concept of the development and regeneration of the historical urban structure was proposed. The concept envisaged the fragmentary restoration of the components of the historical town of Lyashky Murovani in the territory of the village Murovane, Lviv Oblast. Namely: the symbolic marking of lost elements of the historical spatial-planning structure of the city center—streets, the market square, residential buildings; the restoration of historical garden-park compositions, the lost palace complex; disclosure and exhibition of the preserved authentic substance of the underground level of the palace complex, elements of the city structure and their further exposition. The program was divided into three implementation stages.

Stage 1:

- tracing the boundaries of the now lost historical castle-palace building (from between the sixteenth and eighteenth centuries);

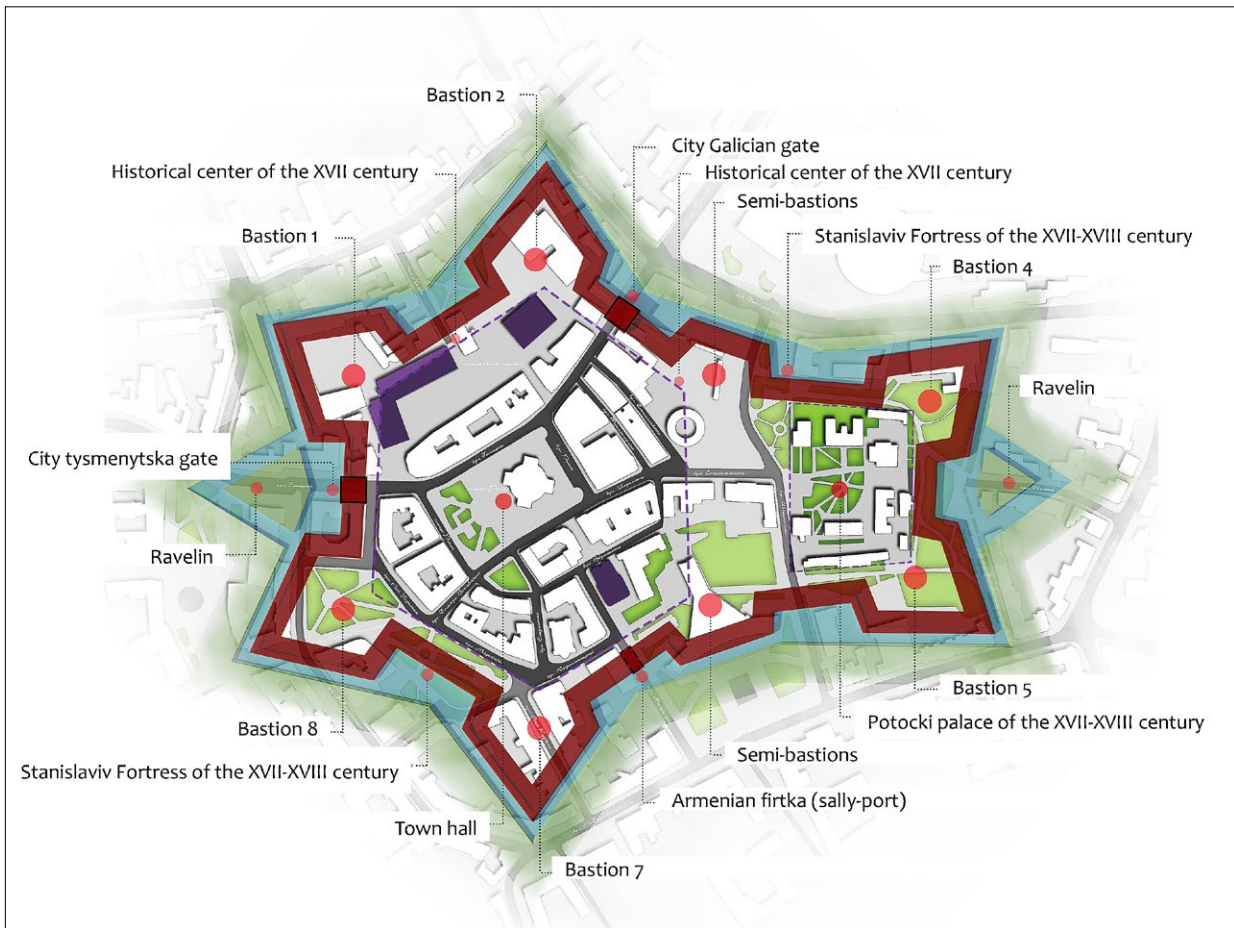

Fig. 1. Stanislawiv Fortress, seventeenth and eighteenth centuries, theoretical reconstruction; by Z. Lukomska 2015.
Ryc. 1. Forteca Stanisławów, XVII–XVIII w., teoretyczna rekonstrukcja; oprac. Z. Lukomska 2015.

- conservation and addition of preserved masonry elements of the walls of the palace building from the eighteenth century;
- installation of information stands in the territory of the village of Murovane;
- creation of exhibition and exposition space in the territory of the historical, nearly lost palace-park complex;
- development of the scheme and introduction of an excursion route with stops at all significant places of the historical city;
- development of a multimedia program to reproduce the three-dimensional composition of the lost palace with the help of holograms.

Stage 2:

- restoration of fragments of historic bastion fortifications;
- discovery and exposition of fragments of underground rooms of the palace building and fortifications;
- tracing the boundaries of the historic Market Square;
- restoration of the territory of the lost historical am-

- phitheater and its arrangement for artistic performances;
- marking the lost elements of the park with the help of a sidewalk lighting system;
- reproduction and exposition of a fragment of a historical park alley;
- marking of a historical lime alley with a sidewalk lighting system.

Stage 3:

- restoration of part of the planning structure of the historical park from the eighteenth century;
- restoration of lost park structures and elements;
- restoration of lost park reservoirs;
- establishment of an environmental museum in the territory of the historical castle-palace complex.

Level 3 – the symbolic designation of valuable historical urban structures includes:

- using signs-symbols to mark lost elements of a historical city center, elements of a defensive system, valuable historical structures;
- marking of new buildings of lost historical buildings;

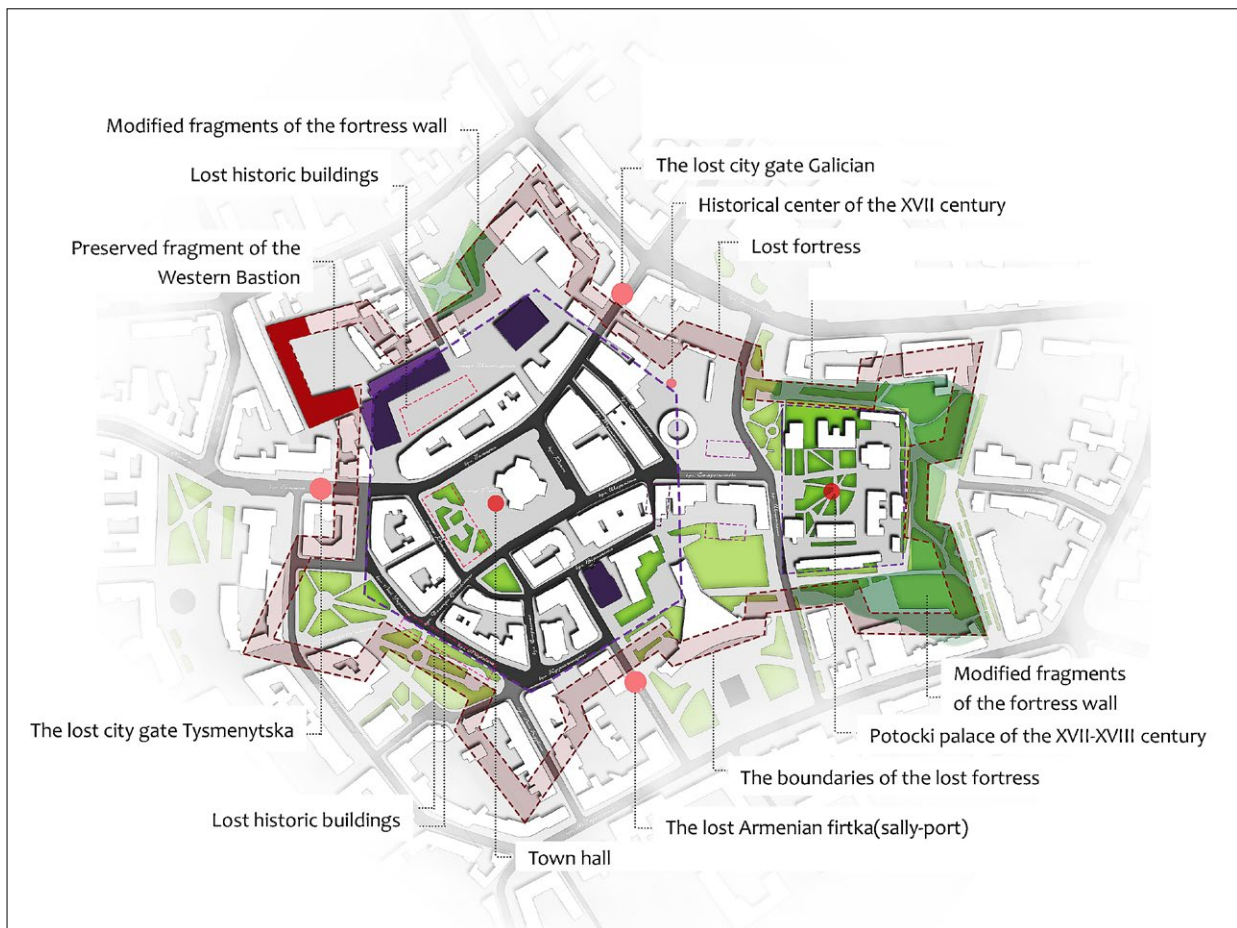

Fig. 2. Stanislawiv Fortress, seventeenth and eighteenth centuries, current state, by Z. Lukomska 2015.
Ryc. 2. Forteca Stanisławów, XVII–XVIII w., stan obecny; oprac. Z. Lukomska 2015.

– tracing the historical outlines of lost elements of the spatial-planning structure.

This study presents the “Project of symbolic marking of the lost historical-architectural heritage of Stanislawiv Fortress.” On the example of Stanislawiv Fortress (present-day Ivano-Frankivsk), we present a variant of symbolic designation of the almost-lost seventeenth- and eighteenth-century historical fortification system. In the territory of the historical core of the city today there are partially preserved elements of a unique fortress dated to the seventeenth and eighteenth centuries, which was planned as based on the “ideal city,” which had to be clearly and legibly presented to the city’s residents and visitors. Therefore, the first stage of the study was a theoretical reconstruction of the fortification system of Stanislawiv in the period between the seventeenth and eighteenth centuries (Fig. 1), which is based on an analysis of historical texts as well as iconographic and cartographic materials. The next stage of the work was to identify the preserved elements of the former fortress in the modern historical core of the city (Fig. 2). In comparison with the planning and spatial structure, the former fortifications were the least preserved state, and their role in the structure of the “ideal” city formation was key, so in the concept of sym-

bolic designation, it was proposed to present the image of the bastion fortification system. Since the environment of the former city center and fortifications, at the present stage of the development of Ivano-Frankivsk, like most historic cities, is formed and consists of historical and contemporary buildings, it was necessary to mark the historical heritage by means and methods that would not overload the historic core, and supplement and highlight its most valuable elements.

In the process of searching for variants of visual marking of the lost elements of the ancient Stanislawiv Fortress, an idea to create a network of visual signs-symbols arose. A variant of the sign-symbol was developed, its model was made and a design scheme of the location of these signs in the places of the most significant lost elements of the historical fortress was developed (Fig. 3, 4).

Such a memorial will give us the opportunity to fully represent the symbolic appearance of the lost element and its location in the historic city center. The city’s gates were chosen as the structures to be exhibited with the help of the memorial sign. The idea of creating a memorial sign was based on the historical facade image of the Tysmenytsia Gate [Hrabovetsky 1999].

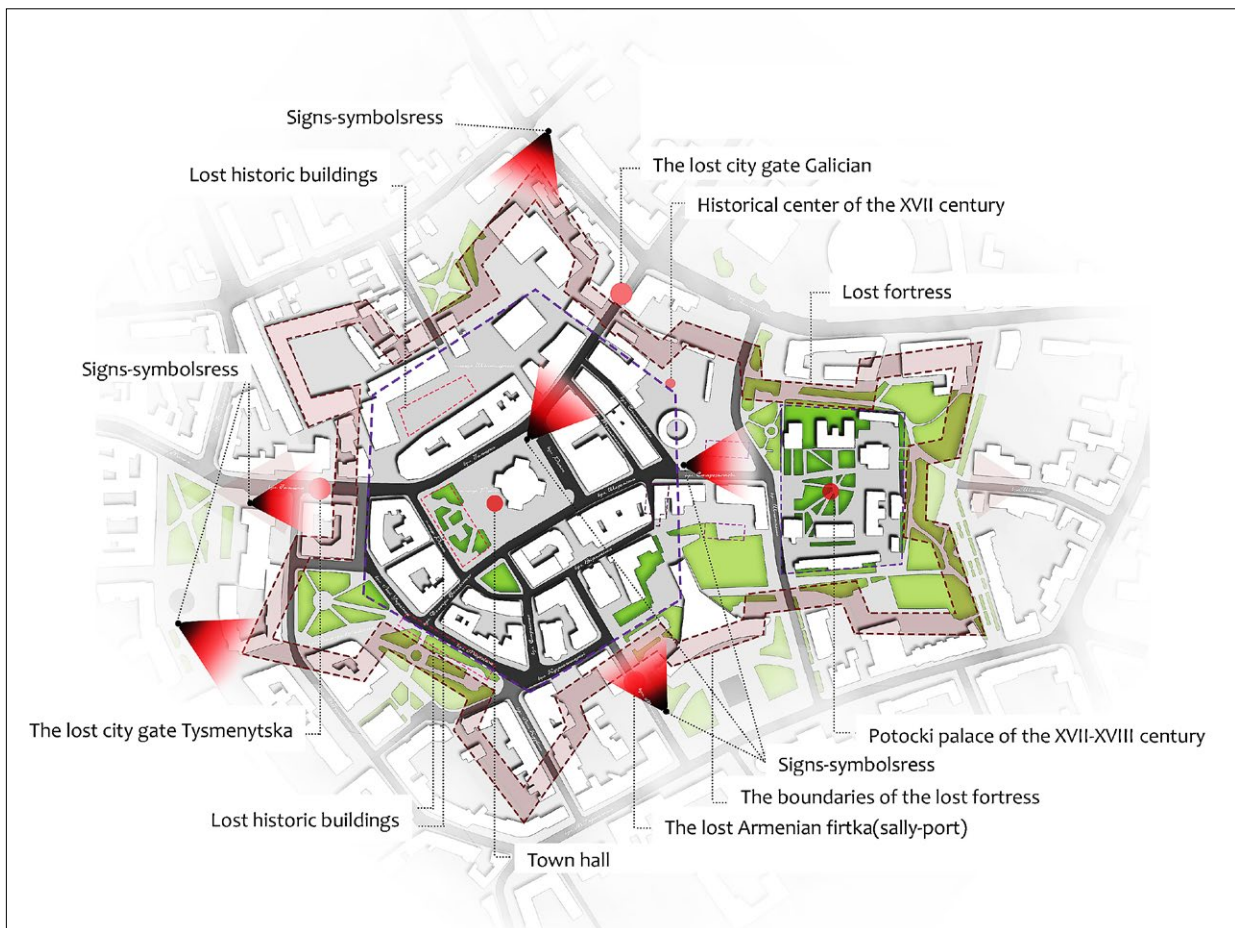

Fig. 3. Stanislawiv Fortress, seventeenth and eighteenth centuries, location scheme of symbolic signs, by H. Lukomska 2015.
Ryc. 3. Forteca Stanisławów, XVII–XVIII w., schemat znaków symbolicznych; oprac. H. Lukomska 2015.

Level 4 – information regeneration of valuable historical urban structures provides:

- creation of educational routes in the territory of historical areas of cities;
- involvement of historical urban complexes into the programs of “cultural tourism;”
- virtual restoration of urban structures, developing virtual museums;
- 3-D reconstructions;
- augmented reality programs.

The implementation of the proposed monument protection measures will allow us to:

- investigate the existing technical condition of historical urban structures,
- eliminate the negative factors that cause the destruction of cultural heritage sites;
- increase the value of preserved historical buildings and complexes by their active involvement in the public life of cities;
- preserve the unique historical-urban environment and adapt it to the modern needs of society;
- inform residents and guests of the cities of the historical aspects of the development of the region and to start the process of educating the culture of proper attitude to the monuments of architecture and history;

- to intensify the development of tourism, including international, as one of the main factors in promotion of the national urban heritage.

Conclusions

As initially planned, full-scale surveys of the current state of the planning structure of the cities of Western Ukraine were carried out. Historical buildings and complexes from the period of the seventeenth and eighteenth centuries which form the environment of these cities were identified. Particular attention was paid to the partially lost valuable elements of the urban structure. This study highlights the historical stages of development and features of the formation and decline of urban development. For the first time, theoretical reconstructions of the planning structures of urban complexes from the period investigated were formulated.

The general provisions for the restoration of valuable historical urban complexes in Western Ukraine are aimed at revealing the value of structures from the period that are in varying degrees of preservation, and which in the past had different uses and individual stages of development. One important aspect of developing measures for the protection and preservation of historic urban complexes is the appeal to the Baroque

principles of planning and compositional features of the period under study. The key result of this research is the proposed integrated approach, which involves the application of measures to regenerate the historic environment to all historical components of cities. The study proposes the regeneration and restoration of the former territory of the city center, defense system, palace and castle complexes, monastic and garden and park ensembles. It is proposed to involve innovative approaches to increase the monumental and cultural status of architectural and urban heritage through the use of marking, museification and the display of lost valuable historical sites from the period investigated in the modern environment. As a result of the proposed regeneration measures, it will be possible to preserve urban heritage and enhance its tourism potential. The proposed method of recovery may be adapted to represent partially lost valuable historical urban complexes in cities, towns and villages in Western Ukraine.

Fig. 4. Mockup of the symbolic sign which marks the Stanislawiv Fortress, situated in the historical center of the city, by H. Lukomska 2015.

Ryc. 4. Makieta symbolicznego znaku oznaczającego fortecę Stanisławów, zlokalizowana w historycznym centrum miasta; oprac. H. Lukomska 2015.

References / Bibliografia

Secondary sources / Opracowania

- Aftanazy Roman, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, 1995. Cz. 2, *Ziemie ruskie Korony*. T. 7, *Województwo ruskie, Ziemia Halicka i Lwowska*, Wrocław 1995.
- Barącz Sadok, *Pamiętki miasta Stanisławowa*, Lwów 1858.
- Bevz Mykola, *Методологічні основи збереження та регенерації заповідників архітектурних комплексів історичних міст*, doctoral dissertation written at the Kharkiv National University of Civil Engineering and Architecture.
- Cherkes Bohdan, Linda Svitlana, *Rebirth of Multicultural Identity in Public Spaces of Lviv*, "IOP Conference Series: Materials Science and Engineering" 2019, vol. 471, No. 7, p. 1–11.
- Czołowski Aleksander, *Dawne zamki i twerdze na Rusi Halickiej*, Lwów 1892.
- Czołowski Aleksander, Janusz Bogdan, *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol 1926.
- Hauser Zbigniew, *Warownia nad Seretem*, "Spotkania z zabytkami. Kultura. Tradycja. Pamiętki" 1998, No. 10, p. 17–18.
- Hrabovetsky Volodymyr, *History of Ivano-Frankivsk. Part 1*, Ivano-Frankivsk 1999.
- Kaplinska Mariana, *Архітектурно-містобудівні принципи регенерації ринкових площ історичних міст Західного регіону України*, doctoral dissertation written at the Lviv Polytechnic National University.
- Kashchenko Oleksandr, Kovalska Gelena, Gnatiuk Lilia, *Revitalization of the urban environment and contemporary trends of its humanization via the means of art*, "Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation" 2020, No. 61, p. 31–34.
- Kołoński Tomasz, *Partnerstwo publiczno-prywatne szansą na rewitalizację obiektów zabytkowych Europy Środkowej*, "Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation" 2019, No. 59, p. 90–96.
- Krawcow Sergiy, *Stanisławów w XVII–XVIII w. Układ przestrzenny i jego symbolika*, "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 1981, p. 3–19.
- Książek Mieczysław, *Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w Południowej Małopolsce*, Kraków 1988, p. 162.
- Kuśnierz Kazimierz, *Rynek prywatnego miasta w Małopolsce w XVI–XVII wieku. Rozwiązania przestrzenne i funkcjonalne ośrodków gospodarczych*, "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1993, vol. XLI, No. 2, p. 293–302.
- Kuśnierz Kazimierz, *Zagadnienia kompozycji zabytkowych zespołów urbanistycznych a problemy ich selekcji w procesach rewitalizacji*, [in:] *Materiały II Międzynarodowego Sympozjum Konserwacji Zabytków Architektury i urbanistyki*, Kraków 1988.

- Kuśnierz-Krupa Dominika, Kobylarczyk Justyna, Malczewska Joanna, Ivashko Yulia, Lisińska-Kuśnierz Małgorzata, *Analiza jakościowa edukacji architektonicznej w zakresie ochrony miasta zabytkowego*, "Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation" 2021, No. 65, p. 20–25.
- Łozinski Władysław, *Życie polskie w dawnych wiekach*, Lwów 1921.
- Łukomska Zoriana, *Rozwój struktury przestrzenno - planistycznej historycznego miasta Mikulińce*, "Teki Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych" 2016, vol. 12, No. 3, p. 7–12.
- Lukomska Zorjana, *Ochrona i adaptacja elementów dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego (na przykładzie centrum historycznego miasta Iwano-Frankiwska)*, [in:] *Karta krakowska 2000 – 10 lat później 2011*, ed. Andrzej Kadłuczka, Kraków 2011.
- Lukomska Zoryana, Shevchuk Iryna, Lukomska Halyna, *Program of fragmentary revitalization of the historical town of Lyashky Murovani*. "Budownictwo i Architektura" 2020, vol. 19, No. 2, p. 041–051.
- Orlenko Mykola, Ivashko Yulia, Kobylarczyk Justyna, Kuśnierz-Krupa Dominika, *The influence of ideology on the preservation, restoration and reconstruction of temples in the urban structure of post-totalitarian states*, "Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation" 2020, No. 61, p. 67–79.
- Pawłowski Krzysztof, *Partycypacja społeczeństwa w rewitalizacji i ochronie zabytków – stan, doświadczenia, potrzeby*, "Ochrona Zabytków" 1983, No. 1–2, p. 5–8.
- Prybieha Leonid, *Історичне середовище як пам'яткоокогоронна*, "Українська академія мистецтва" 2004, No. 11, p. 177–185.

Abstract

This paper discusses the valuable historical urban planning structures of Western Ukraine, which arose in the seventeenth and eighteenth centuries and were residence cities. At present, valuable castle, castle-palace, palace-residential, religious, landscape complexes of the mentioned period often play the role of dominants in the historical cities of Western Ukraine, but the state of preservation of these elements is often unsatisfactory and they need protection and preservation. Most of these structures are more or less significantly damaged, while others were destroyed and are in need of complete regeneration. This study offers a solution to preserving the structures of urban heritage from the seventeenth and eighteenth centuries via measures aimed at regenerating the historic environment of valuable urban structures. The paper examines the historical-architectural development of historical cities (Mykulyntsi, Stanislaviv, Lyashky Murovani). On the example of these cities, we proposed four levels of the implementation of a complex of measures aimed at the regeneration of valuable urban structures.

Streszczenie

W artykule omówiono cenne historycznie obiekty urbanistyczne Ukrainy Zachodniej, które powstały w XVII–XVIII wieku i były miastami-rezydencjami. Dziś rolę dominant w miastach często odgrywają cenne zespoły zamkowe, zamkowo-pałacowe, pałacowo-rezydencjonalne, sakralne czy krajobrazowe z tego okresu, jednak stan zachowania tych elementów jest często niezadowolający i wymaga ochrony oraz konserwacji. Większość obiektów nosi ślady większych lub większych szkód, a niektóre są całkowicie zniszczone i wymagają pełnej regeneracji. W pracy zaproponowano rozwiązanie problemu zachowania obiektów dziedzictwa urbanistycznego z XVII–XVIII wieku poprzez opracowanie zestawu działań mających na celu rewitalizację środowiska historycznego cennych zabytków miejskich. Szczegółowo omówiono architektoniczny rozwój ośrodków historycznych (Mykułynci, Stanisławów, Laszki Murowane). Na przykładzie wymienionych miast zaproponowano cztery poziomy realizacji zestawu działań mających na celu rewitalizację cennych obiektów miejskich.

Bogna Ludwig*

orcid.org/0000-0002-7755-5835

Agnieszka Lisowska**

orcid.org/0000-0002-7531-6021

Searching for Forms of Decentralized City Development: Silesian Early Modernist Housing Estates in the Weimar Republic (1919–1929)

Poszukiwanie form zdecentralizowanego rozwoju miast. Wczesnomodernistyczne śląskie osiedla mieszkaniowe Republiki Weimarskiej (1919–1929)

Keywords: Modernism, housing estates, urban design, Silesia

Słowa kluczowe: modernizm, osiedla mieszkaniowe, projektowanie urbanistyczne, Śląsk

Introduction

In the early twentieth century, along with many European regions, Silesia witnessed intensive growth in new structural development as part of a new regime of spatial urban planning. This growth was noticeable due to the competitions that were held for plans to expand the urban layouts of areas such as Gross Waldenburg or Gross Breslau, as well as in numerous other Silesian cities. The province has a slightly different architectural heritage than the rest of Germany, and research has revealed that in many areas avant-garde urban solutions began to appear.

Housing estates can be classified as a special type of urban form, and although it was established earlier, at the start of the twentieth century they took on a defined character with specific ways of functioning within a city's structure. The concept of a housing estate emerges in opposition to the idea of discontinuous development of the city spontaneous and often unplanned growth. When urban theories relating to the

structures of settlements developed in the late 1920s, all classified forms had already been tested in practice.

Many planners themselves wrote about the early modernist housing estates in Silesia (e.g., E. May, T. Effenberger). In the 1990s, the Breslau¹ settlements came to the attention of urban settlement historians and historians of architecture.² The revived interest may have been sparked by earlier studies from the time of the Weimar Republic, which were devoted to the settlements in Berlin and Frankfurt am Main as well as by a general progressive fascination for the architecture of the modernist period. Over the course of thirty years, numerous detailed studies were published in articles and encyclopedic publications.³ Analyses of some modernist housing estates of this period appear in monographs on architecture of Lower Silesian cities (e.g., Liegnitz [Eysymontt 1998, p. 388–405]). There are also publications on housing estate complexes in particular cities [Ludwig 2010; Ludwig 2021; Ostrowska-Bies 2021, p. 62–71]. selected aspects of pre-war Modernism (mainly in Breslau [Urbanik 2013a,

* Ph.D. D.Sc. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology

** Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology

* dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej

** dr. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej

Cytowanie / Citation: Ludwig B., Lisowska A. Searching for Forms of Decentralized City Development: Silesian Early Modernist Housing Estates in the Weimar Republic (1919–1929). *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 70:17–27

Otrzymano / Received: 8.03.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 8.03.2021

doi: 10.48234/WK70SILESIAN

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

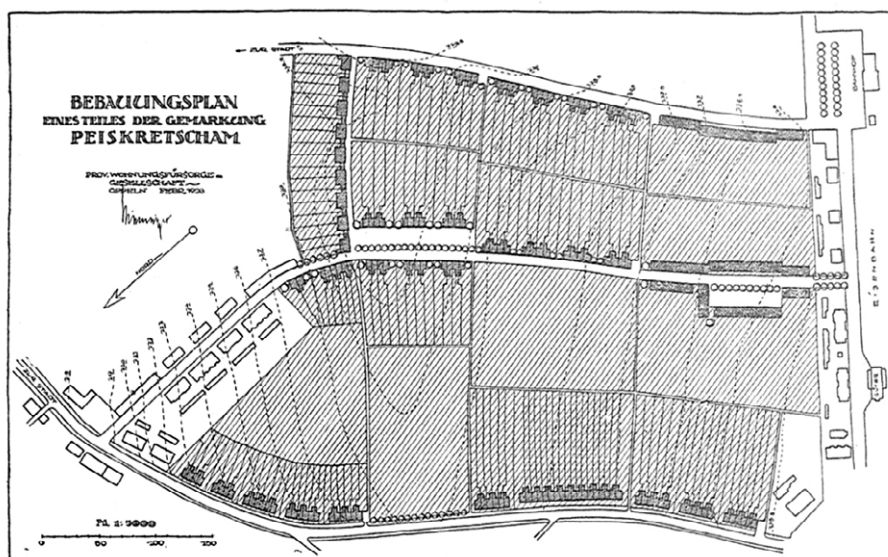

Fig. 1. Streusiedlung Peiskretscham, project, 1923; source: R. Niemeyer, *Besiedlung in Oberschlesien*, "Schlesisches Heim" 1923, No. 8–9, p. 189.
Ryc. 1. Projekt Streusiedlung Peiskretscham, 1923; źródło: R. Niemeyer, *Besiedlung in Oberschlesien*, „Schlesisches Heim” 1923, nr 8–9, s. 189.

p. 303–313; Urbanik 2013b, p. 376–385; Urbanik 2020, p. 243–255], but also in Upper Silesia [Architektura modernistyczna 2002]) or monographs of architects [Nielsen 1999]. There are however, no general reviews analyzing particular examples from the whole region.

Housing estates in the structure of cities

The growing population of cities and a need for new housing for citizens became burning problems as early as the nineteenth century. Among the new ideas were: polycentric city planning, separation of new buildings by greenery belts, and zoning of urban buildings. Using Berlin's example, eminent architects tried to solve the problems of the development of the metropolitan city. Hermann Jansen, in his award-winning project, proposed to plan the city based on a coherent transport framework with functional zones, including greenery and residential districts. Another attempt to respond to the housing problems of big cities was Howard's idea of a garden city. Max Berg proposed to place residential districts away from the city center. In 1911, Berg proposed another variant for Breslau's satellites [Kononowicz 1997, p. 19; *Der Verband* 1911]. The center was to be surrounded by two rings of housing estates: an inner one, close to the suburbs, and an outer one created by new suburban towns, e.g., Zobten [Berg 1912, p. 497–501]. The former was planned with more intensive development similar to the quarter form, the latter was to have an extensive character with detached houses in gardens. This concept of a satellite city was also devised by Ernst May. He presented it comprehensively in a 1925 competition project for Breslau, and the idea formed the basis of his entire architectural activity in Silesia [May 1920a, 1920b]. A peculiar novelty was the

idea of planning a housing estate combining both an urban layout with rural architectural forms.

In time, inter-war settlements were classified into three types: terraced housing (*Reihenhäuser Siedlung*), flat housing (*Flachbausiedlung*) and the small housing estate, which later became known as the small suburban housing estate (*Vorstädtische Kleinsiedlung*) [Wasmuth *Lexikon* 1932, p. 156, 375–389; 1930, p. 481; Guttler 2002; Stark 1999; Brunnert-Bastian 1985]. The terraced housing estate was built with a height of up to three stories with an attic located in the frontage along the streets, constituting a modification of quarter development. Initially, they were given a strip arrangement, with plans referring to classicistic layouts with sets of roundabouts or more often urban crescents, and finally towards the end of 1920s strictly geometric ruled plans. In flat housing estates, low buildings were erected (up to two stories with an attic, or with higher peripheral buildings from the main streets). For small suburban housing estates, single-family houses with gardens were built even more loosely. Among these, the least intensive development were housing estates with semi-agricultural plots of land as a form of a non-urban settlement (*Stadtrandsiedlung*) developed during the Great Depression.

Suburban housing estates

Following the First World War, the takeover of power in Germany by the Social Democrats resulted in efforts to improve the working conditions of employees. The housing construction program became an equally important element of the government's social policy. The concept of housing development achieved by creating small residential areas with home gardens, that was promoted in

Fig. 2. Stadt-parksiedlung by Waldenburg in the 1920s; source: Muzeum w Wałbrzychu 3074.

Ryc. 2. Stadt-parksiedlung koło Waldenburga w latach dwudziestych XX w.; źródło: Muzeum w Wałbrzychu 3074.

Germany by Herman Muthesius [1918], actually falls in line with the ideas developed earlier in Silesia.

In 1919, Schlesische Heimstätte [Pauly 1928, p. 1; May 1920a, p. 1, 7; Effenberger 1926b, p. 9] was founded its aim was to build cheap, small houses for workers and minor officials in suburban settlements. First, attempts were made to solve the problems of the most overpopulated agglomerations with terrible housing conditions in Waldenburg and Breslau. Over time, Schlesische Heimstätte dominated the market of suburban housing construction. It operated in twenty-two urban districts and cooperated with municipal administrations, local companies and associations. It built agricultural estates, semi-farming estates on the outskirts of towns, and worker housing estates next to mines and industrial plants or railways. Small housing estates were also included in the development of the cities. After losing the plebiscite in Upper Silesia, the company also actively participated in the construction of settlements for displaced persons in the border area. Then Oberschlesische Heimstätte took over in 1925 [Niemeyer 1923a, p. 38]. The number of housing estates in Upper Silesia was higher than that in Lower Silesia: in ten years, 54,000 flats were built in the former. The largest number of new housing complexes were built in the region of the Upper Silesian agglomeration in Gleiwitz, Hindenburg, and Beuthen [Müller 1930, p. 113; Gobbin 1930, p. 116–123; Effenberger 1926b, p. 21].

Initially, it was May who, on his own, developed the urban vision of housing estates and architectural forms. The smallest street and chain villages in Juliusburg, Lässig, Dyhernfurth, Jordansmühle, in the area of Breslau—Klettendorf, Hartlieb, Waldenburg—Russendorf and Nieder Salzbrunn, and Landek, Langbielau, Warmbrunn or Bernstadt and the estate for the after-plebiscite resettlers in Laband and Falkenberg

were shaped with a street layout (Strassensiedlung) [May 1920c, p. 11–13; *Enteignungssache Dyhernfurth* 1923–1926, 82/172/0/1.24/12754, p. 12–150; *Schlesisches Heimstätte* 1922–25, 82/172/0/1.24/16482, p. 23, 41, 104; “Schlesisches Heim” no. 1 1922, p. 2–3 (fig.); May 1922b, p. 12; May 1922c, p. 235–238; Ludwig 2010, p. 357–366; May 1923b, p. 108–109; Kriger 1924, p. 400; “Schlesisches Heim” no.1 1924, p. 2]. Slightly larger complexes with multi-family buildings with a similar street layout were built at Sandberg in Salzbrunn, in the expansion of Gottesberg, along newly delineated streets, usually along a gentle arch in Haynau, Nimptsch, Obernick and Trebnitz, or with serpentine roads on a slope, as with two housing estates in Dittersbach by Waldenburg [Ludwig 2010, p. 268–312; May 1921b, p. 8; *Schlesisches Heimstätte* 1922–25, 82/172/0/1.24/16482, p. 69 et al.; May 1921c, p. 349–355; May 1922b, p. 12; May 1923a, p. 82].

Another type was an imitation of the oval village, concentrated around the green square (Angersiedlung). The smallest of which only contained a few houses (Schwarzbach by Hirschberg, Stabelwitz and Deutsch Lissa) [May 1920a, p. 8; May 1920c, p.11–13; May 1921a, p. 99–100; *Enteignungssache Deutsch Lissa* 1919–24, 82/172/0/1.16/12753, p. 38, 210]. The square would take on the characteristics of the village of this region—a square with a pond (Mollwitz). This is how some settlements on the outskirts of towns (Frankenstein and Neustadt) and estates for those resettled from the Polish part of Upper Silesia in Mathesdorf and near Cosel [May 1924, p. 406; “Schlesisches Heim” 1925, No. 1, no p.; Niemeyer 1923b, p. 188], were laid out. Another interesting example of this type is the housing estate in Cawallen, which was designed with the use of innovative architectural ideas.

The largest housing estates were to be created in the Streusiedlung systems: complexes stretching over large

Fig. 3. The Oppeln housing estate, 1920–25; source: K. Maurer, F. Kaminsky, *Oppeln, Deutschlands Städtebau*, Berlin 1926, p. 69. Ryc. 3. Osiedle Oppeln, 1920–25; źródło: K. Maurer, F. Kaminsky, *Oppeln, Deutschlands Städtebau*, Berlin 1926, s. 69.

areas designed for several hundred residents. In most cases, apart from the settlement of agricultural workers in Goldschmieden, these were peripheral settlements of developing urban centers, such as: Stadparksiedlung in Waldenburg, Mitteldorf by Neisse, near Brieg [Ludwig 2010, p. 280–290; May 1921b; *Kleinsiedlung*, 45/1242/0/25.11/10605, 45/1242/0/25.11/10741, 45/1242/0/25.11/10578–97, 45/1242/0/25.11/10720]. This was also the model for the expansion of border towns, which were to include housing estates for displaced persons, such as the Siedlung Gleiwitz Süd and Nord, Peiskretscham and Hindenburg Süd [Niemeyer 1923c, p. 181, 189; Effenberger 1926b, p. 19; “Schlesisches Heim” 1924, No. 10, p. 3]. Similar suburban settlements were also designed by architects commissioned by local building companies, such as Jansen, who designed the housing estates of expanding Namslau, Brieg and Militsch [Jansen 1928, 21475, 21476, 1919, 23497; *Kleinsiedlung* 45/1242/0/25.11/10605, 45/1242/0/25.11/10741; Eysymontt 2017, p. 21] or Theo Effenberger, who designed those of Schmiedeberg and Ohlau [Effenberger 1919, IV/465, 1924, 82/172/0/5.4/IV/813], as well as by local architects, e.g., in Liegnitz: Gross Beckern and Töpferberg [Eysymontt 1998, p. 388–405].

In most cases, the urban planning concept for all types of housing estates was based on using the advantages of the terrain and the original road network. The characteristic picturesque feature was achieved by inserting small urban interiors such as squares and street bends. The systems of the largest complexes were usually shaped as closed, with a centripetal or symmetrical composition, based on the delimitation of the settlement center, in the form of an elongated square with greenery, with an analogy to the layout of oval villages. Of similar importance were squares or widened streets distinguished in the street layout of housing estates (Oltaschin by Breslau, next to the textile factory in Reichenbach, in later settlements in Landeshut,

Pitschen, Bunzlau, the triangular squares in Nimptsch and Neurode) [*Schlesisches Heimstätte* 1922–25, 82/172/0/1.24/16482; May 1922b, p. 12; May 1922a, p. 3; May 1924, p. 409; “Schlesisches Heim” 1924, No. 3, cover; Schroeder 1926, p. 408]. In Stadparksiedlung, the introduction of a square created a hierarchy of space and gave discreteness to the complex. The housing estate streets were laid out along gentle curves. A specific variant of the simplest street urban layout was the use of enclosures attached to the framework of the main street and modelled on English concepts [Unwin 1909, p. 228 et seq.], imitating in a landscape farm buildings (Sandberg, Goldschmieden). The architecture of the buildings was also based on the rural tradition (Schlesische Baude, Niederschlesisches Bauerhaus, Oberschlesisches Fachwerkhaus). Contrary to Muthesius’ recommendations, numerous locations opted for a typification of buildings. The suburban housing estates of the post-First World War period—thanks to the limited height of buildings, the presence of public greenery, and home gardens—were inscribed in the natural landscape, and by a peculiar imitation of the appearance of the Silesian village, they constituted a specific continuation of the cultural landscape of rural areas.

Row housing estates—new type of urban development

Settlements in the inner-city zone were planned differently. Initially, an attempt was made to combine the new ideas implemented in the design of housing estates with the principles of shaping quarter buildings. However, a truly modernist solution for a large residential area was the use of striped compositions, initially modifying the quarter arrangements, then departing from them in favor of rows of free-standing blocks divided by stripes of greenery. Such initially single-family housing projects (Reihenhäuser Siedlung) and later ones—as the developments were intensified and evolved into

Fig. 4. Entzmannstrasse, Neisse, 2012; photo by B. Ludwig.
Ryc. 4. Entzmannstrasse, Nysa, 2012; fot. B. Ludwig.

multi-family houses—were inspired by the English heritage. Among the English city houses described by Muthesius [1904, p. 60], single-family terraced houses were the most characteristic solution. The idea was received enthusiastically, and terraced houses were incorporated into the development of garden housing estates (e.g., Hellerau 1909). They appeared in the expansion of the Ruhr area (the Margarethenhöhe garden housing estate 1910), and then in the form of multi-family housing in Berlin (Tempelhofer Feld and Schöneberg).

Jansen's first project in Lower Silesia in Schweidnitz Siedlung an der Haupt- und Bögendorferstrasse (1919) [Effenberger 1926b, p. 64–65; Kühn 1929, p. 45–46], was one of the architect's design experiences in the development of the concept of a strip housing estate, which was enriched with a form straight from the urban planning of historicism—a crescent plan. This element of urban composition was already used in the design of the garden town (Bruno Taut, Falkenberg 1912), and the terraced housing estates (R. Eberstadt and H. Muthesius, Hermsdorf by Berlin 1918), and was made famous in a latter modernist horseshoe-shaped version (Taut, Britz 1925).

Another complex was commissioned by the municipality in 1920 by Jansen for Waldenburg. The Hartebusch Siedlung, consisting of multi-family and semi-detached houses, retained a more ruled layout [Ludwig 2010, p. 247–264]. It was designed on an exceptionally steep slope, based on a system of parallel streets forming extended quarters and contained a green square in the middle in the form of a long strip. On the main streets of the complex, composition nodes were regularly placed in the form of squares and terraces connected with the largest three-story multi-family houses. In a skillful way, the groups of typical buildings were used, diversified by single objects individually designed or combined into twin arrangements. The layout contributed to the spread of the concept of strip housing estates in Silesia [Landsberg 1926, p. 406–408].

Some of the largest complexes of this kind were created in Oppeln, forming the skeleton of the downtown district. The railway housing estate at Moltkestrasse, the housing estate at Vogtstrasse and the housing estate behind the Brandenburg Gate (Ostvorstadtsiedlung) are among the few completed planned housing development and public utility buildings outside of Breslau [Effenberger 1926b, p. 32; Maurer, Kaminsky 1926, p. 23–24, 64–69; Grossart 1926, p. 97–104]. They shaped the main elements of the composition of these complexes, and the accompanying frontage of the residential buildings were enriched with risalits and decorative gates. The estate in Neustadt in Neisse, with its characteristic building of the so-called Neustädt Gate (1920–22) is equally interesting in terms of its architecture [Neisse 1930, p. 19–35; Meyers 1925, p. 35–45; Effenberger 1926b, p. 37]. The urban planning project took advantage of green areas through the so-called open development of detached and semi-detached houses. Apart from this, two and three-story multi-family houses were planned.

In Tschepin in Breslau, two similar housing estates were built with modern architectural buildings (Westend and Viehweide by Effenberger, 1925–29). The estate was built on the basis of nineteenth century urban quarter planning and picturesque cadastral plans from the early twentieth century, although it was a modern layout based on expressionist and modernist forms (H. Lauterbach and P. and R. Ehrlich) [Effenberger 1927, MA-AB-84F]. Eventually, on an area limited by a curved railway line, a layout was created with large courtyards and green squares located along streets running along gentle arches. The buildings were lowered to three stories and covered with both pitched and flat roofs.

In late 1920s, long frontages of buildings were increasingly rejected in favor of 'blocks' arranged along streets (Reichenbach's Sadebecksiedlung 1925 and Lagenbielauerstrasse 1929; Polizeisiedlung Krietern in Breslau 1927) [Reichenbach 1935, p. 309–313;

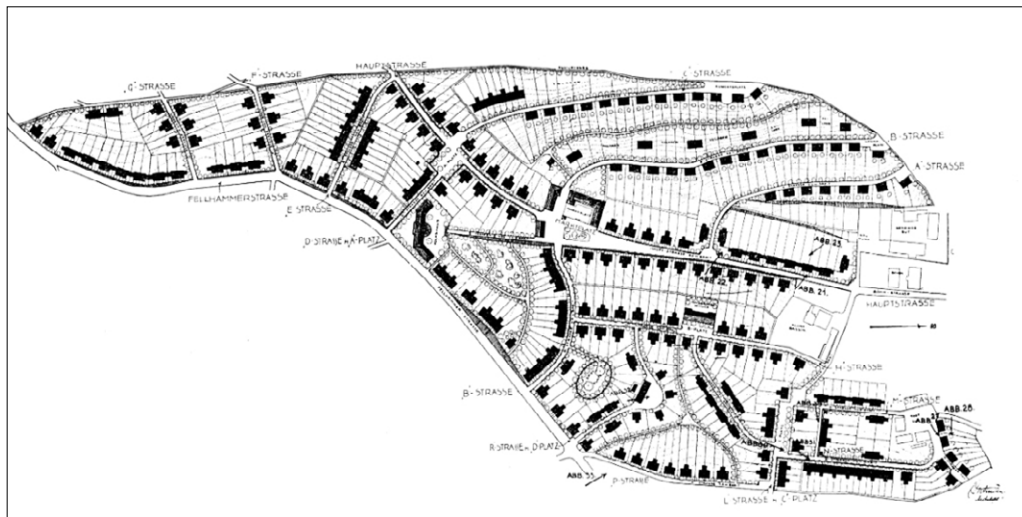

Fig. 5. E. Pietrusky, project for Hermsdorf, 1925; source: T. Effenberger, *Siedlung und Stadtplanung in Schlesien*, vol. 2, Breslau 1926, p. 68. Ryc. 5. E. Pietrusky, project dla Hermsdorfu, 1925; źródło: T. Effenberger, *Siedlung und Stadtplanung in Schlesien*, t. 2, Breslau 1926, s. 68.

Schlesinger 1929, 82/547/0/1/1/331; *Schlesische Heimstätte Provinz* 1940, p. 11]. In the block arrangements the expansion of the suburbs, which started before the twentieth century, and new districts of most large cities, were supplemented with the implementation of the previous regulatory plans through the 1920s (Breslau: Hedwig-, Piasten- and Sternstrasse, Oranienstrasse, Opeln: Friedrichsplatz, Glogau: Güter- and Herrndorferstrasse).

The design of simple architectural forms outside and inside the houses was able to guarantee functionality and cost-effectiveness while maintaining a high aesthetic level. The solution was to introduce, apart from the buildings, typical objects individually designed at the main squares (e.g., in the house in Hartebusch Siedlung with monumental sculptural decoration), at nodes, or at entrance points (e.g., Neustädt Gate in Neisse). In the case of large, prestigious urban areas, it was decided to design many buildings individually. Carefully thought-out facade compositions were used to differentiate the buildings depending on their location. The corners of the quarters (Tschepin) were shaped with exceptional attention. Sculptural decorations were also frequently introduced, most often distinguishing particular entrances (in Waldenburg-Neustad, Eisenbahn Beamten Wohnhauser in Oels, Eichborngarten in Breslau or the housing estate at Jahnstrasse in Hirshberg).

Flachbausiedlung

The solution of the so-called Flachbausiedlung has become a specific combination of the two earlier concepts of shaping housing estates. These were to be suburban settlements with slightly higher development intensity than peripheral housing estates. They benefited both from urban planning arrangements referring to the layout of villages and towns, characteristic of Kliensied-

lungs, and from ideas for transforming typically central urban quarter buildings typical of terraced housing estates.

Shortly after the war, three large settlements were established on the outskirts of Breslau: Pöpelwitz (1919–27), Zimpel (1919–35) and Eichborngarten (1919–26) [Hahm, Klette 1929, p. X–XV, 7–18, 23–26; Heim, Kempter 1920, p. 241–242; “Ostdeutsche Bauzeitung Abbildungen” 1920, p. 83–90; Effenberger 1926a, p. 26–42; Effenberger 1921, MAt-AB-83286]. Zimpel and Eichborngarten were planned as typical flat housing estates with low buildings. The Pöpelwitz housing estate also received slightly higher buildings four- and five-story—of a metropolitan character from the side of the streets closest to the city, creating a curtain for the lower buildings elsewhere. Both Effenberger, who designed the Pöpelwitz estate, and Paul Heim in the Eichborngarten estate, based their urban solutions on the latest trends in urban planning. The initial design concepts for these large residential complexes were still created in the spirit of garden housing estates, but partially transformed into green modernist strip housing estates. These were housing estates with two-story buildings, surrounded by greenery, stretching along the long pedestrian streets leading along the extensive arches. Higher buildings were located on the outskirts from the side of the main communication routes, gradually lowering them in the depths of the layout. There were quite clearly distinguishable complexes, especially in the Pöpelwitz housing estate: from the urban development of Boberplatz, to small houses with their own gardens typical of a small town or a village. Similarly, in the Eichborngarten housing estate, the frontage from the side of Kürassierstrasse had three- and four-story row buildings with high roofs, brick elevations and oriels dividing the whole elevation. The largest of the Breslau housing estates of the inter-war period, Zimpel, was designed by Hermann Wählich and Paul Heim.

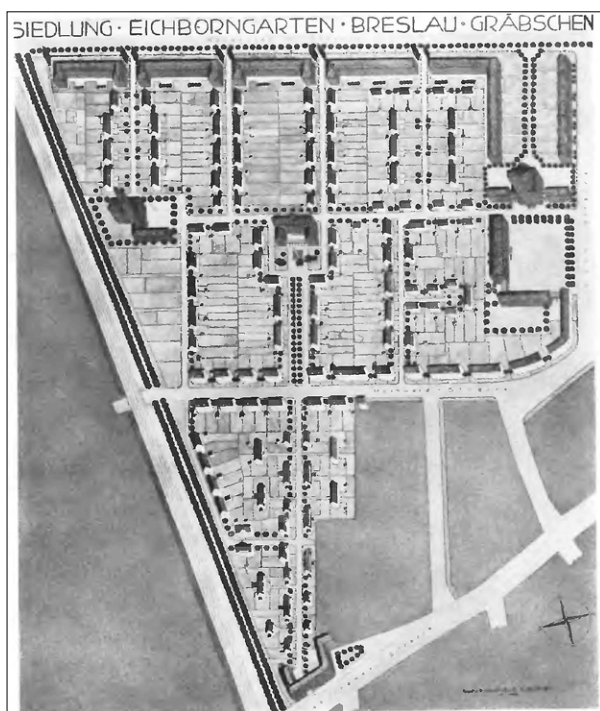

Fig. 6. T. Effenberger, plan of the Pöpelwitz district, Breslau, 1919–27; source: T. Effenberger, *Siedlung und Stadtplanung in Schlesien*, vol. 1, Breslau 1926, p. 26.

Ryc. 6. T. Effenberger, plan dzielnicy Pöpelwitz, Breslau, 1919–27; źródło: T. Effenberger, *Siedlung und Stadtplanung in Schlesien*, t. 1, Breslau 1926, s. 26.

The estate was planned in the shape of a rectangle, ending on the short side with a rounded part. This is an axial layout, where the center is located an elongated green square and the most important representative buildings. Along the greenery run two main streets, forming an urban skeleton. From them, perpendicularly to the roads surrounding the whole complex, there are streets with residential buildings. They form a comb arrangement in the rectangular part and a radial arrangement in the rounded eastern part. The estate has a picturesque character, thanks to the large amount of greenery. Characteristic architectural solutions were also introduced, such as a rhomboidal courtyard with a gate to the estate and a lenticular square surrounded by compact buildings. The development of the entire housing estate is of equal height, two-story with a high roof. However, what stands out is the fact that in formal terms the complexes are not homogeneous, they differ in the forms of buildings, details, and the shape of particular groups of objects.

A similar large flat estate with a picturesque composition was built in the Waldenburg agglomeration in Hermsdorf (1921–37). Ernst Pietrusky [*Schlesischer* 1919, p. 19; *Protokoll* 1920, p. 14; Effenberger 1926b, p. 8, 68, 111] based his concept on a very strict mapping of the terrain of the streets running along irregular contour lines. The estate was planned as a closed system, with a composition based on emphasizing the main axis, connecting the nineteenth century orphanage with a folk house designed at the southern end of

Fig. 7. P. Heim, Plan of the Eichborngarten housing estate, Breslau, 1919–26; source: T. Effenberger, *Siedlung und Stadtplanung in Schlesien*, vol. 1, Breslau 1926, p. 36.

Ryc. 7. P. Heim, plan osiedla Eichborngarten, Breslau, 1919–26; źródło: T. Effenberger, *Siedlung und Stadtplanung in Schlesien*, t. 1, Breslau 1926, s. 36.

the estate on a hill, to which a string of stairs in greenery would lead [Pietrusky 1925, p. 379 et seq.]. The arrangement was diversified by squares of various sizes and shapes, where service facilities were planned: kindergartens, schools, and shops. The architect designed for the estate a series of one-story semi-detached build-

Fig. 8. P. Heim and A. Kempter, bordering development in the Eichborngarten housing estate, Breslau, 2019; photo A. Lisowska. Ryc. 8. P. Heim i A. Kempter, zabudowa sąsiadująca na osiedlu Eichborngarten, Breslau, 2019; fot. A. Lisowska.

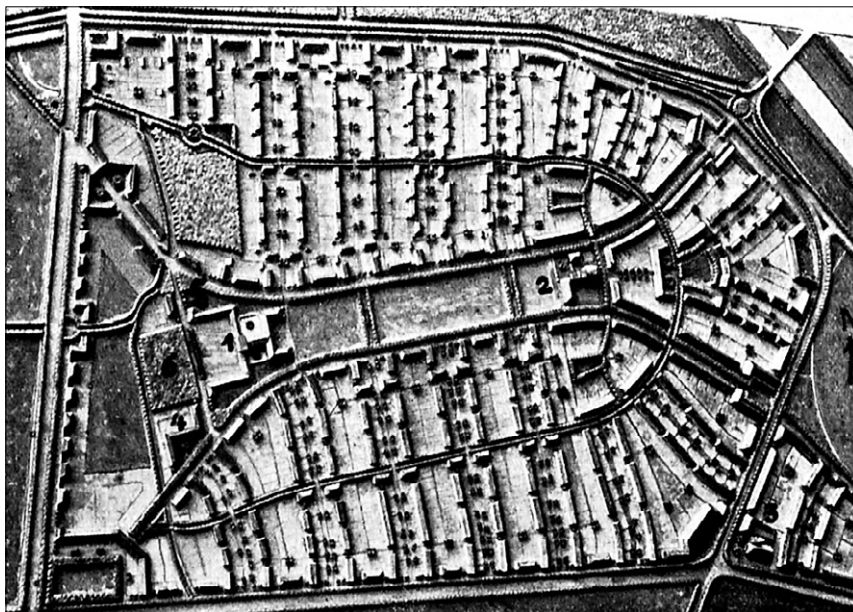

Fig. 9. Siedlung Zimpel, Breslau, 1926, model of the housing estate; source: Heim Paul, *Die öffentlichen Gebäude der Siedlung Zimpel*, „Schlesische Monatshefte“ 1927, No. 6, p. 259.

Ryc. 9. Siedlung Zimpel, Breslau, 1926, model osiedla; source: P. Heim, *Die öffentlichen Gebäude der Siedlung Zimpel*, „Schlesische Monatshefte“ 1927, nr. 6, s. 259.

ings with residential attics, according to three solutions of projections selected for the street drop [Pietrusky et al. 1922–1935, 84/567/0/1.11/545–552].

Flat housing estates from the 1920s were designed using various forms of composition of street arrangements and building sequences. However, the designs were always based on a plan of a closed ensemble surrounded by peripheral higher buildings constituting a curtain, after which the buildings became lower with a less dense spatial plan. The center often consisted of green squares and public utility buildings shaping the heart of the layout. In Zimpel, the main axis of composition runs from the school through the green square to the church. Similarly, in the Pöpelwitz, the center of the housing estate was a green square, where the school

and the church were located. In the Westend estate, the central point was to be the school. A green strip forming the spinal column of the layout was planned for the housing estate in Görlitz. In this way, the idea of creating an independent, autonomously functioning district providing healthy and beautiful living conditions for all social groups was realized. Such solutions were possible thanks to well-thought-out urban concepts, with detailed arrangements of public spaces, the introduction of a large amount of public housing and private greenery, a careful design of monumental and residential architecture, and the implementation of modern and cheap technological solutions.

Conclusion

Housing estates were a response to the recommendations of decentralized urban development theory. One of the theory's main supporters in Germany, May, initially developed his activity in Silesia. Instead of the quarter districts that were described in regulation plans, with strictly defined building lines and unified heights, completely different complexes with less dense developments associated with rural systems were to be created. The first concepts of housing estates in Lower Silesia were connected with the post-Secession landscape trend. May and collaborators clearly emphasized the heritage of rural structure and architecture in the design of the first housing estates built after the First World War. The idea was also to provide each family with a house. A single-family detached house was included in Muthesius' housing requirements, a thought May built on. Yet, this goal quickly proved to

Fig. 10. P. Heim and A. Kempster, *Siedlung Zimpel, Breslau, 1925, 2019*; photo by A. Lisowska.

Ryc. 10. P. Heim i A. Kempster, *Siedlung Zimpel, Breslau, 1925, 2019*; fot. A. Lisowska.

be unfeasible and the search for intermediate solutions, such as the use of semi-detached and terraced buildings, began. Small housing estates could respond to the housing needs of agricultural workers and industrial workers scattered throughout the region, especially miners in the Waldenburg and Neurode districts, and those exceptionally peripheral from new urban factories, e.g., textile factories in Reichenbach. They could be a solution for the development of small towns and villages or for transforming communes. However, the new housing estates did not directly solve the problem of overcrowded cities.

Other solutions were sought to complement urban planning and development on the immediate outskirts of towns. Due to land limitations, it was necessary to think about more intensive development. Although architects were still guided by the idea of building single-family houses, the focus instead became on the terraced houses promoted by Muthesius, modeled on the modern form of bourgeoisie buildings in England. The necessity of densification influenced the choice of multi-family houses. Terraced housing estates were designed from the beginning, even before the normative

requirements in this respect, based on new architectural principles, such as the need to include greenery and ensure adequate sunshine and ventilation. As a result, there was a significant increase in the number of quarters in relation to the nineteenth century and Art Nouveau districts. The urban forms shaped in this way made it possible to directly continue the block-based development of towns.

A Flachbausiedlung was the solution that met the urban and architectural requirements in terms of the principles of urban development and ensuring adequate housing standards. It was a complete proposal of composing new urban districts; a multi-element system, composed of various building structures coherently connected, different from block-based development, but not rural or peripheral in character, received the features of an urban composition, with a shaped center and a multi-level functional and spatial structure, with the possibility of introducing even metropolitan functions. It had many of the qualities of a village: greenery, open space, intimate urban interiors. Therefore, it was a well-thought-out response to Howard's demands.

References / Bibliografia

Archive materials / Materiały archiwalne

- APW (State Archive in Wrocław), "Enteignungssache Deutsch Lissa", 1919-24, 82/172/0/1.16/12753.
APW, "Enteignungssache Dyhernfurth", 1923-1926, 82/172/0/1.24/12754.
APW, "Schlesisches Heimstätte", 1922-25, 82/172/0/1.24/16482.

Source texts / Teksty źródłowe

- Berg Max, *Die Besiedlung des Zobten unter Erhaltung seiner landschaftlichen Schönheit*, "Schlesien" 1912, vol. 5, No. 18.
Effenberger Theo, *Siedlung und Stadtplanung in Schlesien*, vol. 1, Breslau 1926a.
Effenberger Theo, *Siedlung und Stadtplanung in Schlesien*, vol. 2, Breslau 1926b.
Gobbin Hans H., *Städtebau und Bergbau im Oberschlesischen Industriegebiet*, "Schlesisches Heim" 1930, No. 5.
Grossart Wilhelm, *Wohnbauten der Oberschlesien Eisenbahnen*, "Deutsche Bauzeitung, Stadt und Siedlung" 1926, vol. 60, No. 49.
Hahm Konrad, Klette Heinrich, *Theo Effenberger*, Berlin 1929.
Heim Paul, Kempter Albert, *Siedlung Zimpel*, "Ostdeutsche Bauzeitung" 1920, No. 55.
Krieger M., *Die Wohnungsbauten der Zentralstelle für die Schlesischen Flüchtlingsfürsorge*, "Zentralblatt für Bauverwaltung" 1924, No. 46.

- Kühn Hans, *Das Stadt Schweidnitz als Sitz der Industrie- und Handelskammer zu Schweidnitz*, [in:] *Schweidnitz*, ed. Kurt Franke, Berlin 1929.
Landsberg Erich, *Zur Ausstellung: Siedlung und Stadtplanung in Schlesien*, "Schlesische Monatshefte" 1926, No. 9/10.
Ludwig Bogna, *Osiedla mieszkaniowe w krainie waldbrzyskiego okręgu górniczo-przemysłowego (1850-1945)*, Wrocław 2010.
Maurer Karl, Kaminsky Friedrich, *Oppeln, Deutschlands Städtebau*, Berlin 1926.
May Ernst, *Siedlungspläne*, "Schlesisches Heim" 1920a, No. 1.
May Ernst, *Klein Wohnungs Typen*, "Schlesisches Heim" 1920b, No. 1.
May Ernst, *Siedlungspläne*, "Schlesisches Heim" 1920c, No. 2.
May Ernst, *Bebauungspläne*, "Schlesisches Heim" 1921a, No. 4.
May Ernst, *Halbländlicher Siedlungsbau der Schlesischen Landesgesellschaft in den J. 1919/20*, "Schlesisches Heim" 1921b No. 11.
May Ernst, *Besiedlungspläne für hügeliges Gelände*, "Schlesisches Heim" 1921c, No. 11.
May Ernst, *Übersichtplan über die Tätigkeit der Schlesische Heimstätte im J. 1921*, "Schlesisches Heim" 1922a, No. 1.
May Ernst, *Bericht über die Tätigkeit der Bauabteilung der Schlesischen Heimstätte im J. 1921*, "Schlesisches Heim" 1922b, No. 1.

- May Ernst, *Siedlung Klettendorf*, "Schlesisches Heim" 1922c, No. 10.
- May Ernst, *Besiedlungsplan für Obernick*, "Schlesisches Heim" 1923a, No. 4.
- May Ernst, *Wohnungsfürsorge*, "Schlesisches Heim" 1924, No. 12.
- May Ernst, *Die Organisation der farbigen Gestaltung*, "Schlesisches Heim" 1925, No. 2.
- Meyers Josef, *Das neuere Neisse*, [in:] *Neisse mit Anhang Stadt und Bad Ziegenhals* ed. Albert Franke, Edwin Stein, Berlin 1925.
- Müller K., *10 Jahre Oberschlesischer Wohnungsbau*, "Schlesisches Heim" 1930, No. 5.
- Muthesius Hermann, *Das englische Haus*, vol. 2, Berlin 1904.
- Muthesius Hermann, *Kleinhaus und Kleinsiedlung*, München 1918.
- Neisse. *Das kommunale Bauschaffen der letzten Jahrzehnte*, Düsseldorf 1930.
- Nielsen Christine, *Theo Effenberger 1882–1968*, Egelsbach 1999.
- Niemeyer Reinhold, *Eine Siedlung aus der Oberschlesien Besatzungszeit*, "Schlesisches Heim" 1923a, No. 1.
- Niemeyer Reinhold, *Einige Siedlungspläne aus Oberschlesien*, "Schlesisches Heim" 1923b, No. 8–9.
- Niemeyer Reinhold, *Besiedlung in Oberschlesien*, "Schlesisches Heim" 1923c, No. 8–9.
- "Ostdeutsche Bauzeitung Abbildungen" 1920.
- Pauly Walter, *10 Jahre Wohnungsfürsorgegesellschaften*, "Schlesisches Heim" 1928, No. 7.
- Protokoll der Sitzung des Preisgerichts*, "Schlesisches Heim" 1920, No. 4.
- Pietrusky Ernst, *Bergmannsiedlung Nieder-Hermsdorf*, "Schlesisches Heim" 1925, No. 11.
- Schlesische Heimstätte Provinz. Treuhandstelle für Wohnungs- u. Kleinsiedlungswesen*, Breslau 1940.
- Schlesischer Wettbewerb*, "Schlesisches Heim" 1919, No. 1.
- Schroeder Gerard, *Wohnungsbauprogramm und Siedlungspläne*, "Schlesisches Heim" 1926, No. 10.
- Reichenbach in Eulengebirge*, "Ostdeutsche Bauzeitung" 1935, No. 39.
- Unwin Raymond, *Town Planning in Practice*, London 1909.
- Wasmuth Lexikon der Baukunst*, Berlin 1930, vol. 2, entry: Flachbau, p. 481.
- Wasmuth Lexikon der Baukunst*, Berlin 1932, vol. 4, entry: Siedlung, p. 375–389, Reihenaubau, p. 156, vol. 2, entry: Flachbau, p. 481
- Eysymontt Rafał, *Miasto w okresie międzywojennym i powojennym*, [in:] *Milicz, Atlas Historyczny Miast Polskich*, vol. 4, Śląsk, ed. Rafał Eysymontt, Wrocław 2017.
- Eysymontt Rafał, *Urbanistyka i architektura lat 1918–1945*, [in:] *Legnica. Zarys monografii miasta*, ed. Stanisław Dąbrowski, Wrocław 1998.
- Kleinsiedlungen und Kleingärten*, ed. Barbara Brunnert-Bastian, Stuttgart 1985.
- Kononowicz Wanda, *Wrocław. Kierunki rozwoju urbanistycznego w okresie międzywojennym*, Wrocław 1997
- Kononowicz Wanda, *Z problemów urbanistyki dwudziestolecia międzywojennego. Osiedle ogrodowe Sepolno we Wrocławiu*, "Roczniki Sztuki Śląskiej" 1991, vol. 15.
- Leksykon architektury Wrocławia*, ed. Rafał Eysymontt Wojciech Brzezowski, Rafał Eysymontt, Jerzy Ilkosz, Tadeusz Sawa-Borysławski, Wrocław 2011.
- Ludwig Bogna, *The Greenery of Early Modernist Housing Estates: The 1919–1927 Wałbrzych Agglomeration*, "Sustainability" 2021, vol. 13, No. 3921.
- Ostrowska-Bies Marta, *To Live Better: The Sonnenland Estate in Jelenia Góra*, "Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation" 2021, No. 68S, p. 62–71.
- Reihenhaus-siedlungen in Deutschland*, ed. Ulrike Stark, Stuttgart 1996.
- Urbanik Jadwiga, *Notheime – Ergonomically designed crisis houses of the building cooperative Schlesische Heimstätte*, "Universal Access in Human-Computer Interaction" 2013a.
- Urbanik Jadwiga, *Dwelling houses of building cooperative schlesische heimstätte in Wrocław (former Breslau) and in Silesia in 1919–1941 as a precursor of modern ergonomics in architecture*, [in:] *Universal Access in Human-Computer Interaction. Design Methods, Tools, and Interaction Techniques for eInclusion. UAHCI 2013. Lecture Notes in Computer Science*, ed. Constantine Stephanidis, Margherita Antona, Berlin–Heidelberg 2013b, p. 376–385.
- Urbanik, Jadwiga, "The Growing House" – the Way to Solve the Housing Problem in Interwar Germany, [in:] *Advances in Intelligent Systems and Computing*, ed. Jerzy Charytonowicz, Christianne Falcão, Cham 2020.
- Urbanik Jadwiga, *Wzorcowe osiedle mieszkaniowe wrocławskiej wystawy „Mieszkanie i miejsce pracy” 1929*, [in:] *Architektura Wrocławia*, vol. 1, Dom, ed. Jerzy Rozpędowski, Wrocław 1995.
- Wrocław. Atlas historyczny miast polskich*, ed. Rafał Eysymontt and Mateusz Goliński, Wrocław 2017.

Secondary sources / Opracowania

- Architektura modernistyczna Katowic i innych miast polskiego i czeskiego Śląska*, ed. Gabriela Bożek, Katowice 2002.
- Atlas architektury Wrocławia*, vol. 2, *Budowle mieszkalne. Budowle inżynierskie i przemysłowe*, ed. Jan Harasimowicz, Wrocław 1998.
- Berlin und seine Bauten, P4 Bd. D Reihenhäuser*, ed. Peter Guttler, Berlin 2002.

Projects / Projekty

- APW, Effenberger Theo, urban design, 1919, IV/465, 1924, 82/172/0/5.4/IV/813.
- APW, Schlesinger, urban design, 1929, 82/547/0/1/I/331.
- State Archive in Opole, "Kleinsiedlung", urban and architectural designs, 45/1242/0/25.11/10605, 45/1242/0/25.11/10741, 45/1242/0/25.11/10578-97, 45/1242/0/25.11/10720.

State Archive in Wrocław, Kamieniec Ząbkowicki, Pietrusky Ernst et al., architectural designs, 1922-1935, 84/567/0/1.11/545-552.

Technische Universität Berlin; Architekturmuseum, Jansen Herman, urban design, 1928, 21475, 21476, 23497.

Wrocław City Building Archives, Effenberger Theo,

urban design, 1921, MAAt-AB-83286, model-photo, 1927, MAAt-AB-84F.

Press publications / Publikacje prasowe

Der Verband Breslauer Vororte auf der Posener Ausstellung, "Schlesische Zeitung" 1911, 28 IV.

---

¹ For the sake of consistency of the text, the names will be used from the period of formation of the discussed development units.

² Starting from [Kononowicz 1991] and subsequent articles

by: [Urbanik 1995, p. 311–330].

³ E.g., [Atlas architektury 1998; Leksykon architektury 2011; Wrocław. Atlas historyczny miast polskich 2017] with articles of W. Kononowicz and A. Zabłocka-Kos.

Abstract:

The growing population of cities created a burning housing problem in the nineteenth century, and Silesia became a key region for new developments. This article attempts to examine the ways in which housing estates were a response to the recommendations of decentralized urban development theory. Inter-war estates were classified into three types. The suburban housing estates became inscribed into the natural landscape due to the limited height of buildings and the presence of greenery. The inner-city complexes were arranged in strips before changing gradually into free-standing "blocks" divided by green areas with service facilities. The solution of the so-called Flachbausiedlung was a specific combination of the two earlier concepts of shaping housing estates. Despite its urban spatial form, it had similar qualities to a village, being a well-thought response to the demands of the time.

Streszczenie

Rosnąca populacja miast stworzyła palący problem w XIX wieku, a Śląsk stał się kluczowym regionem dla nowej zabudowy. Artykuł podejmuje próbę klasyfikacji osiedli zrealizowanych według teorii zdecentralizowanego rozwoju urbanistycznego. Międzywojenne osiedla zostały sklasyfikowane w trzy typy. Podmiejskie osiedla wpisały się w naturalny krajobraz ze względu na ograniczoną wysokość budynków i obecność zieleni. Osiedla miejskie wpięrowano w pasy, by następnie stopniowo zmieniać je w wolno stojące „bloki” podzielone przez obszary zielone z obiektami usługowymi. Rozwiązanie tzw. Flachbausiedlung było szczególnym połączeniem dwóch wcześniejszych koncepcji kształtowania osiedli mieszkaniowych. Pomimo swojej urbanistyczno-przestrzennej formy posiadały podobne cechy do wsi, będąc dobrze przemyślaną odpowiedzią na potrzeby swoich czasów.

Oksana Oleksiivna Salata*

orcid.org/0000-0003-2498-1483

Bolesław Stelmach**

orcid.org/0000-0002-8392-5353

Architectural Images by Andrzej Bemera in Early Modern Lviv

Architektoniczne obrazy Andrzeja Bemera w nowożytnym Lwowie

Keywords: architectural heritage, Andrzej Bemera, early modern Lviv, Late Renaissance, Baroque, Northern Mannerism

Słowa kluczowe: dziedzictwo architektoniczne, Andrzej Bemera, nowożytny Lwów, późny renesans, barok, manieryzm północny

Introduction

The architectural images created on the territory of Ukraine are unique, as their special style and character have been formed over many centuries. This applies to both the oldest and modern architecture [Gosztyła and Oleszek 2009; Antoneko and Derebina 2020]. The style and form of pieces of architecture was formed under the influence of various architectural trends, from the Romanesque style to Post-modernism and architecture of those states in which the Ukrainian people lived and evolved. Among the large number of famous architectural monuments of Ukraine, there are many that were designed and built by foreigners, including Polish masters. Their unique works have enriched the treasury of common historical and architectural heritage.

Many of these architectural monuments were built in the early modern period, which was marked by the active development of cities in the history of Ukrainian culture: the growth of secular construction, namely residential stone buildings and residential architecture. It is noteworthy that during this period there were palace buildings among the city architectural ensemble which were incorporated into the compositional and planning structure of cities

[Mikulski 2019]. Currently, architectural historians show great interest in the peculiarities of the formation and development of modern forms of secular and ecclesiastical architecture in Lviv in the sixteenth and up to the early seventeenth centuries.

Architectural images of Lviv have attracted the attention of both domestic and foreign historians and architects for many centuries. Unique examples of architectural works of early modern Lviv were studied by V.Yu. Sichynskiy, who believed that the great construction movement of the late sixteenth and early seventeenth centuries owed its existence mainly to the organizations of fraternities, which were the representatives of the Ukrainian cultural and political movement in the struggle against foreign expansion. In his works he characterizes the architectural forms that began to take shape during the Renaissance [Sichynskiy n.d.]. T.O. Tregubova and R.M. Lypka also dedicated their works to the early modern architecture of Lviv. In these works, the authors come to the conclusion that the architecture of medieval Lviv differed significantly from modern in its canons, features and nuances. The architects had a difficult task to compactly place buildings necessary for city dwellers on a small area. They are also attracted by the sculptural compositions used to decorate the interiors of palaces and the facades of buildings. In their work, the

* Prof. Ph.D., Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University

** Ph.D. D.Sc. Eng. Arch., Faculty of Civil Engineering, Architecture and Environmental Engineering, Łódź University of Technology

* prof. dr, Wydział Historyczno-Filozoficzny Kijowskiego Uniwersytetu Borysa Grinchenki

** dr hab. inż. arch., Wydział Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska Politechniki Łódzkiej

Cytowanie / Citation: Salata O.O., Stelmach B. Architectural Images by Andrzej Bemera in Early Modern Lviv. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 70:28–33

Otrzymano / Received: 7.03.2022 • **Zaakceptowano / Accepted:** 25.05.2022

doi: 10.48234/WK70BEMER

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

researchers emphasize that the sculptural compositions made the buildings special and unique [Trehuhova 1983, p. 272; Krupa 1983, p. 110].

Well-known art historian Tadeusz Mańkowski, studying the art and artistic culture of Lviv, assessed the period when Baroque architecture was taking its first steps in the cultural space of the city. He revealed the special conditions for the construction of ecclesiastical architecture—its new images and solutions, shows semantic plots and compositional solutions of sculptural ensembles and facade decoration of temples, bas-reliefs in chapels and tombstones [Mańkowski 1974]. Hiding his strength, Oleg Rybchynsky in his work dedicated to the reconstruction of the Market Square in Lviv develops methods and approaches to the preservation and conservation of memorable architectural heritage [Rybchynskyi 2021].

It is important in this context to reveal the features of architectural images created by Andrzej Bemmer in Lviv, which were formed developed in early modern times sixteenth – early seventeenth centuries. Hence, the direction of research is due to the need to form the history of national architecture and monument studies on modern methodological principles, according to which all phenomena and processes of this era are studied within the modern national territory, regardless of ethnic, religious or state origin of certain phenomena and artifacts. The methodological basis of the study is the systemic approach, when research—architecture, sculpture of a certain era—is considered from the standpoint of origin and development. This approach makes it possible to comprehensively study an object as a specific unity of a multi-element system, to study which the methods of structural and genetic analysis and synthesis from decomposition systems have been used [Rodriguez-Lora et al. 2021].

Sculptural and compositional styles

Now, it should be noted that not only Ukrainian but also many foreign architects and sculptors worked in Lviv. They skillfully combined the Ukrainian national style with the best achievements of the European Renaissance in construction. Beautiful buildings were built, such as the house of an active member of the Lviv Brotherhood, merchant Constantin Korniyak (1580), the Korniyak Tower (1588), the Chapel of the Three Saints (1578) and the Cathedral of the Assumption (1598–1630). Together, these buildings created a unique ensemble and inimitable images in the architecture of the old city [Kotlobulatova 2002, p. 92].

Along with the development of a new architectural style, sculpture and carving, in particular the carving of iconostases, became widespread. City halls, chapels, monastic ensembles were decorated not only with religious subjects, but also with scenes from the secular life of the city's inhabitants.

Sculptural ensembles were filled with new content, changing their own structural composition. At this

stage, sculptural compositions acquired new forms, and thus formed a new architectonics of the city. Decorative modelling and wood carving were actively developed, which made it possible to create multi-figure scenes of altars, facades of temples and chapels. Casey clearly presented the value of decoration in architecture and confirmed the potential to create new images and planes [Casey 2021]. Such images were featured in the multi-figure compositions of Lviv's facades.

A new phenomenon in the plot compositions was the appearance of a sculptural image of the contemporary. One of the brightest examples of such a sculptural composition is *The Battle of Archangel Michael with Satan*. This sculptural composition was made as an emblem for the Polish Royal Arsenal.

The composition is based on the Biblical story about the struggle of angels led by Michael against Satan. The sculptural group consists of two figures that are made of different materials. The figure of the Archangel is made of tin. He appears as a handsome young man in a full suit of armor. Characteristic features of the then (first half of the seventeenth century) protective equipment are portrayed in stylized armor. Most researchers believe that the figures of the Archangel Michael and Satan were made at different times and by different masters. The authorship of the Archangel Michael is attributed to Casper Franke [Schneider 1870, p. 322].

Compositions and architectural images

One of the most interesting figures of early modern Lviv, the author of many architectural and sculptural compositions was Andrzej Bemmer—a sculptor and architect who gave us his work in stone, which became the decoration of early modern Lviv. Unfortunately, researchers have not paid enough attention to the artist's work, so we have few sources that could shed light on his biography and activities, but mentions of the artist are found in documents that were created later. It is known from them that Andrzej was born in the German city of Breslau (modern Polish city of Wrocław). From some Lviv documents concerning the granting of city rights to him, we find out that he was the son of Mateusz and Anna from Breslau. He was first mentioned in 1584 in the books of the Lviv Construction Guild, where his nickname is recorded—"Nerikhly" ("Slow"). However, despite this nickname, his work was quite successful. This is evidenced by his career growth. Thus, it is mentioned that in 1584–1625, Bemmer was a guild master and participated in the management of the guild. And in 1592, he was granted Lviv citizenship and connected the rest of his life with Lviv [Łoza 1931, p. 33].

As a result of a number of academic and artistic studies, researchers came to the conclusion that it was Andrzej Bemmer who made a sculpture of a lion with a heraldic shield in its paws, which was placed on a pillar in front of the city hall in 1591 and is known as

“Lev Lorentsovicha” (*Lorencowicz’s Lion*). The lion is named after Joannes Julius Lorencowicz, a city councilor who saved Mayor Bartholomew Uberovich from abduction by nobleman Samiil Nemyrych. The lion held a shield in its paws, on which a laurel wreath and an inscription in Latin glorifying the feat of the citizen were carved. However, after the destruction of the city hall in 1826, the lion was removed, and in 1874 it was moved to the Lviv High Castle, where it had stood until recently. Now it had to be preserved and today it is stored in the collection of the Lviv Historical Museum, in an Italian courtyard [Łoziński 1901, p. 94].

Andrzej is also mentioned in documents related to the lease of an alabaster quarry in Chernivtsi (a present-day village in the Tysmenytsia District of the Ivano-Frankivsk Oblast) from nobles Stanislav and Martin Bydlowski. It is also noted that part of the rent was paid in sculptures in 1596 [Kowalska 1965, p. 593].

His activity in the management of the guild is also evidenced by the mention of 1619, which states that he and Wilhelm Flagg were delegates from the guild in a dispute between Olbracht Ludzicki and Jakub Madlein on the cost of work done in Zbarazh. The year 1621 was also important for Andrzej Bemer. That year, apparently, for services to the city, in particular, for work during the reconstruction of the city hall tower, as a privilege, he was released for life from the duty to guard the city towers and gates. So far, the same document mentions that he owned part of the building on Zarvanska Street (now Staroyevreyska Street) [Onyshchenko and Bemer 2007, p. 207].

Composite elements of facades

One of the most famous architectural monuments of early modern Lviv in the early seventeenth century was a chapel, built in 1609–1615 over the family tomb of the family of the Boims, Lviv patricians, nationals of Hungary. According to V.S. Vuytsyk, the researcher of the history of architecture, the construction of the chapel was started and ordered by Georgy Boim, and completed by one of his sons, Pavlo Boim. Fourteen members of the Boim family were buried in the tomb [Vuytsyk 1991, p. 21].

Contemporary artists and researchers suggest that according to the style and manner of sculptural compositions, Bemer is apparently the author of the sculpture of the altar of the Scholz-Wolfovich family chapel in the Latin Cathedral in Lviv.

The facade of the Boim Chapel. According to scholars, it was Bemer who participated in the first stage of construction of the Boim Chapel during 1609–1611 [Voznytskyy 1979, p. 64].

At the beginning of the construction, the chapel was laid as a free-standing: its walls were oriented with respect to the cardinal directions. In the second half of the eighteenth century, there were changes in the architecture of the Latin Cathedral, its radical remodeling began, the cemetery was destroyed and all

the chapels except the Boim Chapel were demolished [Ostrovskiy 1975, p. 30–39, 32].

The original idea of the architect is that the northern facade of the chapel is divided by pilasters, between which there are also two frescoes—of the Virgin and Christ. One of the best Lviv reliefs named *Yuri Zmieborets* (*St. George the Dragon Slayer*) is at the top of these images, on one of the faces of the octagonal tholobate. Currently, the image of Georgy Boim’s patron saint—St. Yuriy (George) is found at least three times in the decoration of the chapel. Scholars believe that the author of the above-mentioned relief and frescoes, as well as sculptural images over the capitals is already mentioned Andrzej Bemer [Bilinska and Petriv 2011].

Another volume-spatial feature of the facades of the Boim Chapel, as well as the Church of the Three Saints, is that they have a three-part sectional division into a high socle, a wall divided by pilasters and a richly decorated entablature. Such sectional divisions, filling the field of the wall with pilasters, brought by Italian architects to Western Ukraine, are typical of Renaissance buildings in Lviv: The Church of the Assumption, the Chapel of the Three Saints, the Benedictine Church of the Monastery, the chapel of the Bernardine Monastery, the Church of Poor Clares and more [Bilinska and Petriv 2011].

In the seventeenth century, a cemetery was located around the Cathedral, and when the decision was made to relocate it, the liquidation of the chapels began. Some of them were completely destroyed, some of them were left with only slabs. Only one of the few remained—the Boim Chapel. Of great value is the slab left over from the neighboring chapel—the Scholz Chapel. It is of historical interest precisely because it depicts the large Scholz-Wolfovich family in prayer [Mańkowski 1974].

According to many researchers, Bemer’s most significant work was the reconstruction of Lviv City Hall, which lasted from 1617 to 1619 by order of Mayor Marcin Kampian. The building was built according to a new vision of late medieval urban development, which was used in many European cities [Wilczek 2022].

The construction of the chapel at the Latin Cathedral, in particular the attic and cartouches, is presented with figured scenes on the facade, the primary altar (partially preserved). In the middle of the Latin Cathedral, one of the most famous chapels, the chapel of Lviv’s wealthy patricians Kampians, was located. The Kampian family, like most wealthy families, worried about their status, so they began to build an original, magnificent tomb to demonstrate their influence in society, power and wealth. The head of the family, Kampian was once a wealthy citizen of the city, a very respectable man, well-known in medicine, a member of the council and even Mayor of Lviv. So, since the head of the family was an outstanding person, the chapel was ordered from one of the most prominent architects of the time, Paul the Roman. Construction began in 1585.

The project of the building was developed thoroughly for a long time, so the chapel was being built slowly. Architects and builders invested all their skills, abilities and talents in this project. Only high-quality and expensive materials were used to build the chapel. According to contemporaries, Paweł Kampian sought to build a chapel much better and more magnificent than the tomb of Georgy Boim constructed by Andrzej Bemer.

It is also important to note that the walls of the chapel were decorated with portraits, including not only images of the founders of the Kampian family, but also their descendants. Especially impressive is the original interior space—the interior of the tomb. On the outside of the Cathedral, there is a magnificent architectural design in the Renaissance style. Sculptural compositions and bas-relief images are also important in the design of the chapel.

According to H. Kowalska, the last phase of decoration was initiated by Paweł Kampian's son, Marcin, and occurred in 1619–1629, when three author's reliefs—*Descent from the Cross*, *Resurrection* and *Christ the Gardener*, as well as three symbols on the attic were created. She suggests that these relief compositions were created under the direction of architect Andrzej Bemer [Kowalska 1965, p. 593].

Full-fledged sculptural compositions in architectural forms

According to a number of researchers, Andrzej Bemer worked on the completion of the Bernardine Monastery, such famous architects as Paul the Roman and Belated Ambrose joined the architectural design. According to his project, a bell tower, western and eastern frontons were built in the style of Dutch Mannerism, which he decorated with more than twenty sculptures from his own workshop. The similarities between the octagonal tower of the church and the city hall are obvious, which confirms the opinion that Andrzej Bemer also took part in its construction. There are noticeable differences in the sculptures of Christ and the Mother of God in the niches on the main facade, which in their level stand out behind the rest of the sculptural ensemble. In this regard, Władysław Łoziński [1901, p. 142] and Mieczysław Gębarowicz [1968] suggested the authorship of Jan Pfister as the best sculptor in Lviv at that time. Volodymyr Lyubchenko is inclined to consider these statues closer to Bemer's primitive realism [Lubchenko 1981].

The monastery complex was built for thirty years, from 1600 to 1630, and at the end was a triangular perimeter of the walls with watchtowers and the defensive church of St. Andrew, adjacent to the city fortifications of Lviv. For a long time, the Bernardine Monastery was the external outpost of the city's fortifications, protecting its eastern borders. Only the eastern wall with the Hlyniany Gate has survived to this day.

It was extremely necessary to build a new church, so the Bernardines, without waiting for the royal per-

mission, began its construction, having consecrated the foundation stone in September 1600. It was built on the site of the previous wooden-brick church in the traditional way: the old half-timbered church was not destroyed by adding new brick walls from the outside. The old building was dismantled only after the new vaults were covered.

The author of the original construction project was Bernard Avelides, the Bernardine monk. In 1613, the construction of the church was proposed to the Lviv architect of Italian origin Paul the Roman, the famous master of Renaissance architecture. However, researchers still have not reached common views on their cooperation—some believe that the church was built by the Roman from the beginning, and Avelides only supervised the construction work. Anyway, Paul the Roman failed to fully implement his vision of the temple due to his premature death. During the architect's lifetime, the construction work was taken up by his student Belated Ambrose, and from 1618, the fourth architect, Wrocław sculptor and architect Andrzej Bemer, worked on the church, and under his leadership, the third tier was built and the church decoration was completed. Bemer had his own vision of the style and image of the building, other artistic styles. That is why the church continued to be built in the style of German-Dutch Mannerism.

At present, historians of architecture suggest that it was Andrzej Bemer who built the elegant baroque tower of the church [Krupa 2016, p. 205–206].

The construction of the church dedicated to St. Andrew the Apostle was completed in 1630, although the first services were held two decades earlier. The church, built of ashlar stone, 57.5 m long and 22 m high, looked like a three-nave basilica with elongated choirs and a faceted apse [Lubchenko 1981, p. 105–106]. Its main facade has three tiers, designed in a slightly different style. The two lower tiers are in the tradition of the Italian Renaissance, typical of the creative style of Paul the Roman. The division of the lower tiers of the façade with paired pilasters clearly reveals the three-nave composition of the church, in strict and clear forms, where the side facades are located. This is contrasted by the complicated outlines and plasticity of the pediment—the upper tier of the main facade—made by Andrzej Bemer. The facade of the church is richly decorated with sculptures. In the niches of the second tier, there are three sculptures, probably by Jan Pfister. The Mother of God with the baby Jesus stands in the middle, on either side of her are the Apostles Peter and Andrew. In the lower part of the pediment, there is a figure of Christ, over which God the Father and the Holy Spirit hover in the form of a dove. On both sides of Christ, we see reliefs of the Commonwealth Coat of Arms—the Polish Eagle and the Lithuanian Pahonia. Statues of saints of the Bernardine and Franciscan orders are placed on the crest of all three open facades of the church (the Bernardine order was a branch of the Franciscan order).

Conclusions

Thus, revealing the features of architectural images that architect and sculptor Andrzej Bemmer created in Lviv in the sixteenth–early seventeenth centuries, we can conclude that his architectural style can be recognized as the mature Renaissance, transforming into the early Baroque. The stylistic features embodied in the architecture of A. Bemmer characterize the standard of Northern Mannerism. In the Boim Chapel, the architect skillfully applied a centric Renaissance composition with pilasters on the outer wall. Also, it should be said that A. Bemmer's buildings and sculptural compositions demonstrate the example of the use of

Renaissance and Mannerist elements in sacred architecture, depending on their religion.

The architectural images created by the architect and sculptor in Lviv are unique, as they have been the decoration of the city for many centuries. Architectural masterpieces and sculptural compositions by Andrzej Bemmer show real stylistic searches, ideas and their embodiment in the most incredible forms. The artist tried to express the beauty and exquisiteness of each element of the interior and exterior facade of the building he began to create. He gained recognition in the sixteenth–early seventeenth centuries, when a number of famous Ukrainian and foreign architects were ready to create joint projects with him.

References

Opracowania / Secondary sources

- Antonenko Nadiia, Derebina Olga, *Preservation of Monuments of Modern Architecture in Ukraine (1990–2010)*, “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, No. 62, p. 7–15.
- Bilinska Oksana, Petriv Mari'ana, *Екстер'єр каплиці Боїмів у м. Львові. Геодезія, архітектура та будівництво*, Lviv 2011.
- Casey C., *Surface Value: Ways to See Decoration in Architecture*, “Architectural Histories” 2021, vol. 9, No. 1, p. 13.
- Cherkes Bohdan, *Ferdynand Kasler's architecture of harmonious modernism*, “Środowisko Mieszkania – Housing Environment” 2019, No. 28, p. 41–45.
- Gębarowicz Mieczysław, *Portret XVI-XVIII wieku we Lwowie*, Wrocław 1969.
- Gębarowicz Mieczysław, *Portret XVI-XVII w. na tle przemian społeczno-kulturalnych. Źródła – geneza – rozwój*, “Sprawozdanie z Posiedzeń Komisji Nauk. Oddz. PAN w Krakowie”, vol. 11/12, 1968.
- Goszyła Marek, Oleszek Rafał, *Katedra ormiańska we Lwowie*, “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2009, No. 25, p. 46–57.
- Kohutek Zdzisław, *Architekt Teodor Talowski – galicyjski Gaudí. Część II: Ars sacra, ars profana*, “Budownictwo, Technologie, Architektura” 2020, No. 1, p. 42–47.
- Kotlobulatova Irina Petrivna, *Львівські скарбниці*, Lviv 2002.
- Kowalska Halina, *Campian (Campianus, Novicampianus) Marcin (ok. 1574–1629)*, [in:] *Polski Słownik Biograficzny*, Kraków 1964–1965.
- Krupa Inna Petrivna, *Історико-архітектурна спадщина як складова туристської привабливості міста (на прикладі м. Львова)*, “Культурологічна думка: щоріч. наук. пр. Київ” 2016, No. 10, p. 202–203.
- Kryvoruchko Yurii, *Сакрал'на архітектура Л'вова 1991–2005., 1991–2005.*, “Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej. Budownictwo” 2006, No. 30, p. 185–211.
- Kurek Jan, *Twórczość a potrzeby idealne – projekty lwowskiego architekta Mariana Nikodemowicza*, “Przestrzeń i Forma” 2012, No. 17, p. 469–484.
- Łoza Stanisław, *Słownik architektów i budowniczych polaków oraz cudzoziemców w Polsce pracujących*, Warszawa 1931.
- Łoziński Władysław, *Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. Architektura i rzeźba*, Lwów 1901.
- Lurka Roman Mikolayowich, *Ансамбль вулиці Вірменської*, Lviv 1983.
- Lubchenko Vladimir Filippovich, *Львівська скульптура XVI-XVII століть*, Kyiv 1981.
- Majka Stanisław, *Na ratunek budowlom – architekturyze Lwowa, będącym pod patronatem UNESCO*, “Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej. Budownictwo i Inżynieria Środowiska” 2004, No. 27, part 1, p. 253–258.
- Mańkowski Tadeusz, *Dawny Lwów: jego sztuka i kultura artystyczna*, London 1974.
- Mikulski Daniel, “New” seats of landed gentry – remodelling or a new construction? *Studies on the identification and dating of manors and palaces in Greater Poland*, “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, No. 59, p. 49–60.
- Onyshchenko Lilija, Bemmer Andreas, *Енциклопедія Львова. За редакцією А. Козицького та І. Підкови*, Lviv 2007.
- Ostrovskiy Grigoriy, *Львов. Архитектурно-художественные памятники XIII-XX веков*, Leningrad 1975.
- Posatsky Bohdan, Hrytsak Mykhailo, *Museum complexes in the urban structure of metropolitan Lviv*, “Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddział PAN w Krakowie” 2017, vol. 45, p. 301–308.

- Rodríguez-Lora Juan-Andrés, Navas-Carrillo Daniel, Pérez-Cano Maria Teresa, *Le Corbusier's urbanism: An urban characterisation of his proposals for inner cities*, "Frontiers of Architectural Research" 2021, vol. 10, No. 4, p. 701–714.
- Rybchynskyi Oleh, *Investigation and Restoration of the Black House on Rynok Square in Lviv*, "Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation" 2019, No. 68, p. 7–15.
- Schneider Antoni, *Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji*, vol. 1, Lwów 1870.
- Treuhova Tetjana Oleksandrievna, *Львів. Архитектурно-історичний нарис*, Kyiv 1989.
- Wilczek Iwona, *Layers of history: new architectural interventions in castle ruins*, "Frontiers of Architectural Research" 2021, vol. 10, No. 4, p. 351–368.
- Voznytskyy Boris Grigorovich, *Каплиця Боїмів у Львові. Фотонарис*, Lviv 1979.
- Vuytsyk Volodymyr Stepanovich, *Державний історико-архітектурний заповідник у Львові*, Lviv 1991.

Electronic sources

Volodymyr Sichynskyi, *Українська архітектура. Ізборник*, <http://litopys.org.ua/cultur/cult17.htm> (accessed on 7 III 2022)

Abstract

The study of cultural and historical heritage is extremely important in today's world. Many architectural monuments built by Polish, German and Italian builders and architects have been preserved in Ukraine. Many of them were built in the early modern period, marked by the active development of cities, including the growth of secular construction and ecclesiastical architecture. A special style and architectural forms were used by the little-known architect and sculptor Andrzej Bemera. He created unique complexes of secular and ecclesiastical architecture, which, in fact, became the hallmarks of Lviv. It is shown how the sculptural ensembles of the master were filled with new content, changing their own structural composition and forming a new architecture of the city. Early modern times were a period when Polish and Ukrainian architects and sculptors were seeking new forms. A number of architectural masterpieces presented by Ukrainian, Polish and German architects and builders are presented. Joint masterpieces of art are unique and should therefore be preserved for future generations.

Streszczenie

Badanie kulturowego i historycznego dziedzictwa jest bardzo ważne w obecnym świecie. Wiele zabytków architektonicznych zrealizowanych przez polskich, niemieckich i włoskich budowniczych i architektów zachowało się w Ukrainie. Większość z nich powstała w okresie nowożytnym, kiedy aktywny rozwój miast przyczynił się do budowy świeckiej i kościelnej architektury. Szczególny architektoniczny styl i formy były wykorzystywane przez mało znanego twórcę Andrzeja Bemera. Tworzył on unikalne zespoły świeckich i kościelnych budowli, które stały się wizytówkami Lwowa. Ukazano, jak rzeźbiarskie zespoły tego mistrza wypełniono nową treścią, zmieniając ich kompozycję strukturalną i tworząc nową architekturę miasta. Wczesna epoka nowożytna była okresem, kiedy polscy i ukraińscy architekci i rzeźbiarze poszukiwali nowych form. Przedstawiono kilka architektonicznych arcydzieł autorstwa ukraińskich, polskich i niemieckich architektów i budowniczych. Wspólne arcydzieła sztuki są unikalne i powinny być zachowane dla przyszłych pokoleń.

Joanna Jadwiga Białkiewicz*

orcid.org/0000-0002-8827-9397

Perspektywy nowoczesnej rewitalizacji miasta Golub-Dobrzyń w kontekście jego dziedzictwa historycznego, tkanki zabytkowej oraz walorów naturalnych

Prospects for Modern Revitalization of Golub-Dobrzyń in the Context of Its Historical Heritage, Historic Tissue and Natural Values

Słowa kluczowe: Golub-Dobrzyń, architektura średniowieczna, dziedzictwo kulturowe, historyczne i przyrodnicze, kierunki rewitalizacji, konserwacja i restauracja tkanki zabytkowej

Keywords: Golub-Dobrzyń, medieval architecture, cultural, historical and natural heritage, directions of revitalization, conservation and restoration of historic tissue

Wstęp

Malowniczo położone w pradolinie rzeki Drwęcy miasto Golub-Dobrzyń wyróżnia się niezwykle ciekawą historią, która w połączeniu z wyjątkowymi warunkami przyrodniczymi czyni je szczególnym i wartym uwagi punktem na architektonicznej i turystycznej mapie Polski. Golub-Dobrzyń powstał, tak jak Budapeszt czy Praga, w wyniku fuzji dwóch organizmów miejskich, w tym przypadku silnie heterogenicznych, albowiem rozdzielająca je rzeka Drwęca przez stulecia stanowiła granicę między powiatami, województwami, a nawet odrębnymi państwami. Miasta Golub i Dobrzyń przez wieki spoglądały na siebie, jednocześnie bliskie geograficznie i odległe kulturowo. Połączenie dwóch tak dalece różniących się od siebie ośrodków stwarza wyjątkowe możliwości zaakcentowania i wyeksponowania specyficznego *genius loci*, gdzie historia, kultura i warunki naturalne tworzą całość o dużym potencjale atrakcyjności turystycznej.

Niestety, w chwili obecnej potencjał ten pozostaje w dużym stopniu niewykorzystany. Golub-Dobrzyń

Introduction

Picturesquely situated in the proglacial valley of the Drwęca River, the town of Golub-Dobrzyń has an unusually interesting history, which in combination with its exceptional natural conditions makes it a special and noteworthy point on the architectural and tourist map of Poland. Golub-Dobrzyń, like Budapest or Prague, was the result of the merger of two urban organisms, in this case strongly heterogeneous, because the Drwęca River separating them for centuries constituted a border between districts, voivodeships and even separate states. For centuries the towns of Golub and Dobrzyń looked at each other, at the same time geographically close and culturally distant. The combination of these two so very different centers creates unique opportunities to emphasize and expose the specific *genius loci*, where history, culture and natural conditions create a whole with great potential for tourist appeal.

Unfortunately, at present this potential remains largely untapped. Golub-Dobrzyń suffers from depop-

* dr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Białkiewicz J.J. Prospects for Modern Revitalization of Golub-Dobrzyń in the Context of Its Historical Heritage, Historic Tissue and Natural Values. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 70:34–49

Otrzymano / Received: 4.01.2022 • **Zaakceptowano / Accepted:** 23.05.2022

doi: 10.48234/WK70GOLUB

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

cierpi z powodu depopulacji, a odpływowi młodych mieszkańców towarzyszy niekorzystny obraz miasta jako miejsca do życia oraz zbyt słaby ruch turystyczny. Poprawa obu tych aspektów – nierozdzielnie ze sobą związanych – wymaga podjęcia pewnych działań i inwestycji w celu należytego wyeksponowania i zagospodarowania niezaprzeczalnych walorów historyczno-kulturowych oraz przyrodniczych Golubia-Dobrzynia. Przedmiotem niniejszego opracowania jest więc wskazanie perspektyw i ewentualnych kierunków rewitalizacji miasta, by podnieść jego atrakcyjność zarówno dla mieszkańców, jak i dla przyjezdnych.

W części poświęconej historii miasta i jego zabytkom oparto się na dostępnej literaturze, zarówno o charakterze syntetycznym, jak i monograficznych opracowaniach dotyczących poszczególnych obiektów, takich jak golubski zamek, gotycki kościół czy mury miejskie. Materiału pomocnego do oceny obecnego stanu dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego Golubia-Dobrzynia oraz wskazania perspektyw możliwej rewitalizacji dostarczyły opracowania planistyczne i materiały konserwatorskie pozyskane w Archiwum Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (WKZ) w Toruniu, w Urzędzie Gminy i Urzędzie Miasta. Są to przede wszystkim: „Golub. Ochrona zasobów kulturowych miasta do planu zagospodarowania przestrzennego”, wrzesień 2000; „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Golubia-Dobrzynia”, cz. 1, 2, 3, załącznik do uchwały nr V/17/2011 Rady Miasta Golubia-Dobrzynia z 24 stycznia 2011; „Lokalny Program Rewitalizacji dla Gminy Miasto Golub-Dobrzyń na lata 2016–2023”, załącznik do uchwały nr LIII/304/2018 z 27 marca 2018; oraz „Miasto Golub-Dobrzyń. Strategia Rozwoju Miasta Golub-Dobrzyń na lata 2017–2027 z perspektywą do roku 2032”, załącznik do uchwały nr XLVII/261/2017 Rady Miasta Golubia-Dobrzynia z 28 listopada 2017.

Zarys historii Golubia-Dobrzynia

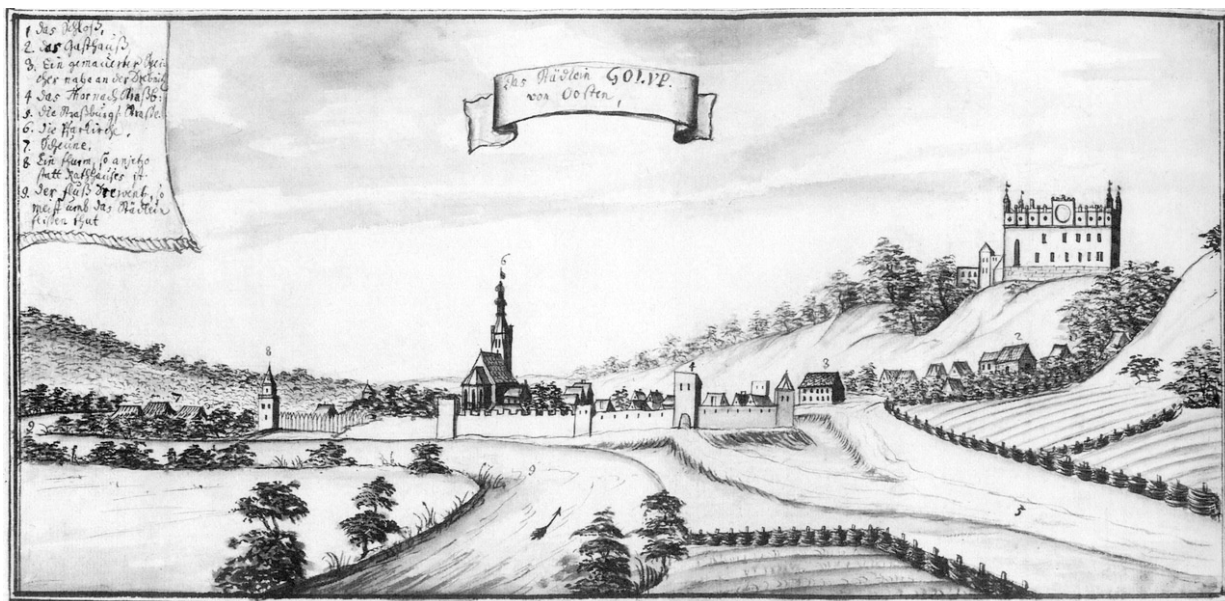
Udokumentowana historia Golubia sięga połowy XIII wieku i wiąże się z osadnictwem krzyżackim na ziemi chełmińskiej¹. Jednak na długo przed przybyciem Krzyżaków tereny te zamieszkiwała ludność polska, która na prawym brzegu Drwęcy, na skrzyżowaniu ważnych szlaków komunikacyjnych, założyła osadę Golub („villa Golube”). Krzyżacy wykorzystali obronne położenie osady nad rzeką i w latach 1296–1306 wzniesli na wzgórzu okazały zamek, a następnie założyli miasto na prawie chełmińskim. Pierwszy dokument lokacyjny, z roku 1331, zaginął podczas wojen na początku XV wieku, w 1421 wielki mistrz krzyżacki Michał Kűchmeister odnowił przywileje miasta i jego obszar według pierwotnego nadania. Intensywny rozwój handlu w tym okresie doprowadził do rozkwitu Golubia, przerwano go przez polsko-krzyżackie wojny w pierwszej połowie XV stulecia. Na mocy II pokoju toruńskiego w roku 1466 ziemia chełmińska, jako część Prus Królewskich, znalazła się z powrotem w granicach państwa polskiego.

ulation and the outflow of young inhabitants is accompanied by an unfavorable image of the town as a place to live and insufficient tourist traffic. Improvement of both these aspects—inseparably connected with each other—requires undertaking certain activities and investments in order to properly display and manage the undeniable historical, cultural and natural values of Golub-Dobrzyń. The subject of this study is therefore the indication of perspectives and possible directions of the city revitalization in order to increase its attractiveness both for inhabitants and visitors.

The part devoted to the history of the town and its monuments was based on the available literature, both of a synthetic nature and on monographic studies concerning individual sites, such as the Golub castle, the Gothic church, or the town walls. Planning studies and restoration materials obtained from the archives of the Kujawsko-Pomorskie Voivodeship Monument Conservator (WKZ) in Toruń, the local commune office, and the town hall provided material for the assessment of the current condition of the cultural and natural heritage of Golub-Dobrzyń and for the indication of perspectives of possible revitalization. These are primarily: “Golub. Protection of cultural resources of the city to the spatial development plan,” September 2000; “Study of conditions and directions of spatial development of the city of Golub-Dobrzyń,” parts 1, 2, 3, appendix to resolution No. V/17/2011 of the City Council of Golub-Dobrzyń of January 24, 2011; “Local Revitalization Program for the Municipality of the City of Golub-Dobrzyń for 2016–2023,” appendix to resolution No. LIII/304/2018 of March 27, 2018; and “City of Golub-Dobrzyń. Development Strategy of the City of Golub-Dobrzyń for 2017–2027 with a perspective until 2032,” annex to resolution No. XLVII/261/2017 of the City Council of Golub-Dobrzyń of November 28, 2017.

Outline of the history of Golub-Dobrzyń

The documented history of Golub dates back to the mid-thirteenth century and is associated with the Teutonic settlement in the Chełmno land.¹ However, long before the arrival of the Teutonic Knights, this area was inhabited by Polish people who established the settlement of Golub (“villa Golube”) on the right bank of the Drwęca River, at the crossing of important transport routes. The Teutonic Knights took advantage of the settlement’s defensive location on the river and in the years 1296–1306 erected a magnificent castle on the hill. The first incorporation document, from 1331, was lost during the wars at the beginning of the fifteenth century; in 1421, Grand Master of the Teutonic Knights Michał Kűchmeister renewed the privileges of the town and its area according to the original grant. The intensive development of trade in that period led to the flourishing of Golub, interrupted by the Polish–Teutonic wars in the first half of the fifteenth century. Based on the Second Peace of Thorn in 1466 the

Ryc. 1. Golub na rycinie J.F. Steinera z pierwszej połowy XVIII w.; źródło: zamki.pl.

Fig. 1 Golub on an engraving by J.F. Steiner from the first half of the eighteenth century; source: zamki.pl.

Przełomowym momentem w nowożytnej historii miasta okazał się rok 1611, kiedy to król Zygmunt III nadał starostwa brodnickie i golubskie wraz z zamkiem swej siostrze Annie Wazównie [Saar-Kozłowska 1995]. Anna spędzała sezon zimowy w Brodnicy, na lato zaś przyjeżdżała do Golubia, który po okresie upadku doprowadziła do ponownego rozkwitu gospodarczego i handlowego. Przebudowała zamek, nadając mu formę eleganckiej rezydencji, oraz założyła u jego stóp słynne ogrody, w których hodowała rośliny lecznicze i ozdobne, m.in. tytoń [Wiśniewski 2019, s. 7]. Golub czerpał w tym czasie korzyści przede wszystkim z handlu i z organizowanych w mieście jarmarków. Ten krótki okres prosperity zamknęły wojny szwedzkie, następnie w połowie XVIII wieku miasto zostało splądrowane przez wojska rosyjskie (1733–1735), ucierpiało też w siedmioletniej wojnie pruskiej (1757–1763). Wydarzenia te doprowadziły Golub do zaniku handlu, upadku rzemiosła i utraty znaczenia w regionie. Niemal równocześnie z jego osłabieniem, w drugiej połowie XVII wieku nastąpił rozwój położonej na lewym brzegu Drwęcy osady Przedmieście Golubskie, będącej w posiadaniu rodziny Działyńskich. W roku 1789 hrabia Ignacy Działyński przyznał osadzie prawa miejskie i nazwał ją Dobrzyńem.

Na mocy pierwszego rozbioru Polski w roku 1772 zrujnowany Golub został włączony do Prus, po czym nastąpiła akcja germanizacji tych ziem, między innymi poprzez masowe sprowadzanie do miasta pruskich osadników rolnych oraz niemieckich rodzin rzemieślniczych. Po kongresie wiedeńskim w 1815 na rzece Drwęcy wyznaczona została granica pomiędzy zaborami pruskim i rosyjskim, a tym samym miasta Golub i Dobrzyń znalazły się na terenach odrębnych państw. Stan ekonomiczny Golubia pod rządami pruskimi w XIX wieku był bardzo zły. W tym samym czasie na przeciwległym brzegu Drwęcy w zaborze rosyjskim w szybkim tempie rozwijał

Chełmno Land, as a part of Royal Prussia, found itself back within the borders of the Polish state.

A turning point in the modern history of the town occurred in 1611, when King Sigismund III granted the starosties of Brodnica and Golub, along with the castle, to his sister Anna Wazówna [Saar-Kozłowska 1995]. Anna spent the winter season in Brodnica, and for summer she came to Golub, which she brought back to economic and commercial prosperity after a period of decline. She rebuilt the castle, giving it the form of an elegant residence, and established famous gardens at its foot, where she grew medicinal and ornamental plants, including tobacco [Wiśniewski 2019, p. 7]. Golub benefited at this time primarily from trade and from markets held in the town. This short period of prosperity was closed by the Swedish wars, then in the middle of the eighteenth century the town was plundered by the Russian army (1733–1735), it also suffered in the seven-year Prussian war (1757–1763). Those events led Golub to the disappearance of trade, decline of craft and loss of importance in the region. Almost simultaneously with its weakening in the second half of the seventeenth century, the settlement of Przedmieście Golubskie situated on the left bank of the Drwęca River and owned by the Działyński family developed. In 1789, count Ignacy Działyński granted the settlement town rights and called it Dobrzyń.

By virtue of the first partition of Poland in 1772 the ruined Golub was annexed by Prussia, which was followed by a Germanization campaign, among others through mass influx of Prussian farmers and German craftsmen families to the town. After the Congress of Vienna in 1815, the border between the Prussian and Russian partitions was established on the Drwęca River, and thus the towns of Golub and Dobrzyń found themselves in separate states. The economic condition

Ryc. 2. Rynek i zamek w Golubiu, początek XX w., ze zbiorów portalu Poloniae Amici – „Polska na fotografii”; źródło: polska-org.pl.

Fig. 2. Market square and castle in Golub, early twentieth century, from the collection of the portal Poloniae Amici—“Poland in photographs”; source: polska-org.pl.

się Dobrzyń, czerpiąc zyski z handlu, który znajdował się wówczas w rękach licznej społeczności żydowskiej.

Po I wojnie światowej i odzyskaniu niepodległości Golub wrócił do Polski w roku 1920. Sąsiadujące przez rzekę miasta znalazły się na terenach oddzielnych województw: pomorskiego i warszawskiego. Ponieważ oba ośrodki silnie na siebie oddziaływały, zarówno pod względem gospodarczym, handlowym, jak i kulturalnym, już w latach dwudziestych pojawiły się postulaty połączenia ich w jeden organizm miejski [Charszewski 1938]. W 1937 Dobrzyń został przyłączony do województwa pomorskiego i odtąd rzeka Drwęca nie stanowiła już granicy województw, a jedynie powiatów. Do pierwszego formalnego połączenia miast doszło pod okupacją hitlerowską. W czasie II wojny światowej szczególnie dotkliwe straty poniósł Dobrzyń, gdzie wymordowana została połowa mieszkańców – przede wszystkim Żydów. Po wyzwoleniu spod okupacji w 1945 miasta formalnie na powrót rozdzielono i stan ten trwał do 1951, kiedy to na podstawie rozporządzenia Rady Ministrów z 5 maja utworzono jeden ośrodek miejski pod nazwą Golub-Dobrzyń² [Dzieje Golubia-Dobrzyń 1979, s. 117–119]. O ile zjednoczenie Golubia i Dobrzyń leżało jak najbardziej w obopólnym interesie gospodarczym i politycznym, nowe miasto pozostało do pewnego stopnia naznaczone wynikającymi ze swej heterogenicznej historii antagonizmami. Ciekawe i burzliwe dzieje połączonych w jedno miast nad Drwęcą mają oczywiście swoje przeniesienie i odbicie w zachowanym dziedzictwie kulturowym.

Zasoby dziedzictwa kulturowego i historycznego

Zachowana tkanka zabytkowa Golubia-Dobrzyń stanowi świadectwo jego niezwyklej historii. Pierw-

of Golub under Prussian rule in the nineteenth century was very bad. At the same time, on the opposite bank of the Drwęca River, in the Russian partition, Dobrzyń was developing rapidly, making profits from trade, which at that time was in the hands of a large Jewish community.

After the First World War and the restoration of independence, Golub returned to Poland in 1920. The towns neighboring across the river found themselves in separate voivodeships: Pomeranian and Warsaw. As the two centers strongly influenced each other, both economically, commercially, and culturally, already in the 1920s there were postulates to merge them into one urban organism [Charszewski 1938]. In 1937, Dobrzyń was incorporated into the Pomeranian Voivodeship, and from then on the Drwęca River no longer constituted a border between voivodeships, but only between counties. The first formal merger of towns occurred under the Nazi occupation. During the Second World War Dobrzyń suffered particularly severe losses, with half of its population, especially Jews, murdered. After the liberation from occupation in 1945, the towns were formally separated again and this state of affairs lasted until 1951, when, based on the Council of Ministers' ordinance of 5 May, a single municipal center was established under the name Golub-Dobrzyń² [Dzieje Golubia-Dobrzyń 1979, p. 117–119]. While the unification of Golub and Dobrzyń was in the mutual economic and political interest, the new city remained to some extent marked by antagonisms resulting from its heterogeneous history. The interesting and turbulent history of the united towns on the Drwęca River is of course reflected in the preserved cultural heritage.

szym godnym uwagi zasobem dziedzictwa kulturowego miasta jest obszar średniowiecznego Golubia, z jego układem urbanistycznym, historyczną zabudową i systemem murów obronnych. Miasto wytyczone zostało na planie zbliżonym do pięcioboku, podzielone na parcele regularną siatką ulic przecinających się pod kątem prostym [Dzieje Golubia-Dobrzynia 1979, s. 179–181]. Otaczały je mury z czterema bramami wjazdowymi i otwartymi do wewnątrz basztami³. W narożnikach umieszczono kwadratowe w rzucie wieże obronne. Na zewnątrz miasto otaczała fosa zasilana wodą z Drwęcą, z wyjątkiem strony wschodniej, gdzie mury miejskie sięgały rzeki. Centralnym punktem był plac rynkowy z ratuszem pośrodku. Najstarszą zabudowę stanowiły drewniane parterowe budynki w charakterystycznym typie z dwuspadowym dachem i głębokim podcieniem w ścianie frontowej. Do czasów obecnych zachował się jeden dom podcieniowy w rynku, tzw. dom „Pod Kapturem” (Rynek 19) [Wiśniewski 2019, s. 13].

W okresach mieszczańskiej prosperity Golubia w czasach nowożytnych powstawały bogatsze w formach budynki murowane, których zachowanym przykładem jest renesansowa kamienica przy Rynku 35, wzniesiona w roku 1617, a więc pod rządami Anny Wazówny. Najważniejszym zabytkiem sakralnym Golubia jest XIV-wieczny gotycki kościół św. Katarzyny Aleksandryjskiej, wzniesiony w południowo-wschodnim narożniku założenia miejskiego⁴. Jest to świątynia jednonawowa z wielobocznie zamkniętym prezbiterium i centralną wieżą w fasadzie. Charakterystyczną i wyróżniającą cechą architektury kościoła jest duża różnorodność i bogactwo detalu. Odrestaurowana wieża kościoła, mieszcząca tzw. dzwon Zygmunta⁵, jest obecnie udostępniona do zwiedzania, tworząc atrakcyjny punkt widokowy. Interesujący odpowiednik gotyckiej fary w Golubiu stanowi wzniesiony w pierwszej ćwierci XIX wieku kościół w Dobrzyniu pod tym samym wezwaniem [Dzieje Golubia-Dobrzynia 1979, s. 198–199; Katalog zabytków 1973, s. 28; Wiśniewski 2019, s. 14]. Kościół dobrzyński, choć utrzymany w stylistyce klasycystycznej, zarówno swą sylwetką, proporcjami bryły, jak i dekoracją wyraźnie nawiązuje do świątyni golubskiej. Oba kościoły zestawione ze sobą stanowią ciekawą ilustrację historycznych różnic między Golubiem i Dobrzyniem, z których pierwszy osiągał apogeum świetności w średniowieczu, drugi zaś swój rozwój zawdzięcza przede wszystkim prywatnym fundacjom w czasach nowożytnych.

Drugą obok średniowiecznego starego miasta dominantą architektoniczną Golubia-Dobrzynia jest zamek, wzniesiony na wyniosłej skarpie po północnej stronie doliny Drwęcą [Dzieje Golubia-Dobrzynia 1979, s. 184–185; Zobolewicz 2000, s. 18–19; Katalog zabytków 1973, s. 19–25; Guerquin 1974, s. 139; Wiśniewski 2019, s. 6; Wasik 2019, s. 191–217; Wasik 2015, s. 23]. Gotycką warownię założoną na planie zbliżonym do kwadratu z czterema skrzydłami wokół wewnętrznego dziedzińca zbudowano z inicjaty-

Ryc. 3. Rynek z widocznym domem „Pod Kapturem” i dawnym kościołem ewangelickim (obecnie siedziba Szkoły Podstawowej nr 1 im. Konstytucji 3 Maja), 2020; fot. J.J. Białkiewicz.

Fig. 3. Market Square with the house “Under the Hood” and the former Evangelical church (now the seat of the Elementary School No. 1 named after the 3rd of May Constitution), 2020; photo by J.J. Białkiewicz.

Cultural and historical heritage resources

The preserved historical tissue of Golub-Dobrzyń is a testimony to its remarkable history. The first noteworthy cultural heritage resource of the town is the area of medieval Golub with its urban layout, historical buildings, and system of defensive walls. The town was set out on a plan similar to a pentagon, divided into plots by a regular grid of streets intersecting at right angles [Dzieje Golubia-Dobrzynia 1979, p. 179–181]. They were surrounded by walls with four entrance gates and towers open to the inside.³ Defensive towers, square in plan, were placed in the corners. The town was surrounded by a moat supplied with water from the Drwęcą River, except for the eastern side, where the town walls reached the river. The central point of the town was the market square with the town hall in the middle. The oldest buildings were wooden one-story buildings of a characteristic type with a gable roof and a deep arcade in the front wall. One arcaded house in the market square, the so-called “Under the Hood” house (Market Square 19), has survived to the present day [Wiśniewski 2019, p. 13].

During the period of Golub’s bourgeois prosperity in modern times, brick buildings richer in form were constructed, of which the preserved example is the Renaissance tenement house at 35 Market Square, erected in 1617, i.e., under the rule of Anna Wazówna. Golub’s most important religious monument is the fourteenth-century Gothic Church of St. Catherine of Alexandria, erected in the south-eastern corner of the town’s layout.⁴ It is a single-nave church with a polygonal closed chancel and a central tower in the facade. One characteristic and distinguishing feature of the church’s architecture is the great variety and richness of detail. The restored church tower, housing the so-called Sigismund Bell,⁵ is now open to the pub-

Ryc. 4. Starówka z kościołem św. Katarzyny, w tle zamek, 2021; fot. E. Sroczyńska, J. Kulasa.

Fig. 4. Old town with St. Catherine's church, castle in the background, 2021; photo by E. Sroczyńska, J. Kulasa.

wy mistrza krzyżackiego Konrada von Sacka w latach 1302–1310 [Wasik 2013, s. 87]. Dziedziniec otaczały drewniane krużganki wsparte na murowanych filarach, z których prowadziło wejście do reprezentacyjnych pomieszczeń na piętrze zamku⁶. Skrzydło zachodnie mieszczące bramę wjazdową pierwotnie flankowały dwie okrągłe wolnostojące wieże w narożnikach. Zachowana jest obecnie tylko wieża południowa, wzniesiona około roku 1330, z lochem więziennym w podziemiach. Zamek od strony przedzamcza oddzielało międzymurze i sucha fosa. W latach 1616–1623 Anna Wazówna zleciła przebudowę i adaptację warowni na letnią rezydencję [Leksykon zamków 2022, s. 178]. Zmieniono wówczas dachy, wykrój okien, przebudowano szereg pomieszczeń. Najważniejszą zmianą stylową było zwieńczenie elewacji monumentalną późnorenesansową attyką z narożnymi wieżami wielobocznymi, krytymi kopułowo. Ściany pokryto tynkiem z dekoracją sgraffitową, częściowo zachowaną. W XIX wieku zamek popadł w ruinę, po II wojnie światowej został odbudowany i zaadaptowany do funkcji hotelu i muzeum. Szczególna wartość zamku w Golubiu-Dobrzyniu polega na tym, że łączy on w swej formie czasy średniowieczne i nowożytnie, będąc jednocześnie jednym z najlepiej zachowanych krzyżackich zamków konwentualnych (łączących funkcje architektury klasztornej i obronnej) i zupełnie unikalnym na tych terenach przykładem monumentalnej renesansowej architektury rezydencjonalnej.

Obszar starego miasta Golubia i wzgórze zamkowe stanowią dwa podstawowe jednorodne obszary krajobrazu kulturowego miasta⁷. Opisane powyżej obiekty objęto ścisłą ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru

lic, creating an attractive vantage point. An interesting counterpart to the Gothic parish church in Golub is the church in Dobrzyń of the same name, erected in the first quarter of the nineteenth century [Dzieje Golubia-Dobrzynia 1979, p. 198–199; Katalog zabytków 1973, p. 28; Wiśniewski 2019, p. 14]. The church in Dobrzyń, although maintained in the classicist style, both with its silhouette, proportions of the mass, and decoration clearly refers to the Golub church. The two churches juxtaposed constitute an interesting illustration of the historical differences between Golub and Dobrzyń, the former reaching the apogee of its splendor in the Middle Ages, the latter owing its development primarily to private foundations in modern times.

The second architectural dominant of Golub-Dobrzyń besides the medieval old town is the castle, erected on a lofty escarpment on the northern side of the Drwęca valley [Dzieje Golubia-Dobrzynia 1979, p. 184–185; Zobolewicz 2000, p. 18–19; Katalog zabytków 1973, p. 19–25; Guerquin 1974, p. 139; Wiśniewski 2019, p. 6; Wasik 2019, p. 191–217; Wasik 2015, p. 23]. The Gothic fortress founded on a roughly square plan with four wings around an inner courtyard was built on the initiative of the Teutonic Master Konrad von Sack in 1302–1310 [Wasik 2013, p. 87]. The courtyard was surrounded by wooden galleries supported by brick pillars, from which the entrance to the representative rooms on the first floor of the castle led.⁶ The western wing, containing the entrance gate, was originally flanked by two round free-standing towers in the corners. Only the southern tower, erected around 1330, with a prison dungeon in the basement, has survived. The castle was separated from the pre-castle by

Ryc. 5. Zamek, 2020; fot. J.J. Białkiewicz.

Fig. 5. Castle, 2020; photo by J.J. Białkiewicz.

zabytków⁸. Warto w tym miejscu zwrócić też uwagę na inne elementy dziedzictwa kulturowego i historycznego Golubia-Dobrzyń, nie ujęte w rejestrze. Są to m.in. nekropolie trzech wyznań: żydowska, ewangelicka i rzymskokatolicka, a także pojedyncze ciekawe historycznie obiekty, takie jak budynek sądu, dawny kościół ewangelicki czy kamienice na Rynku, prezentujące różnorodny nurt stylowy architektury XIX i XX wieku. Spośród wyodrębnionych w „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego” obszarów krajobrazu kulturowego warto wspomnieć zabudowę dawnego Przedmieścia Zamkowego wraz z przeprawą mostową na Drwęcy, miejską zabudowę Dobrzyń z terenem dawnego rynku i kościołem, a także dawną dzielnicę żydowską czy obszar historycznego założenia dworsko-parkowego z folwarkiem. Na terenie miasta znajdują się ponadto 34 stanowiska archeologiczne [„Miasto Golub-Dobrzyń. Strategia Rozwoju” 2017, s. 24].

Stan obecny – obszary potencjalnych zmian

Powyższy szkic historii Golubia-Dobrzyń i przegląd zachowanej tkanki zabytkowej miasta pozwalają ocenić je jako ośrodek o wyraźnym potencjale, który właściwie wykorzystany, może uczynić miasto bardziej atrakcyjnym dla turystów, zwiększając zarazem jego znaczenie w regionie. Aby wskazać możliwości działań rewitalizacyjnych w mieście i jego otoczeniu, należy najpierw zdefiniować obszary podległe pewnym zaniedbaniom, wymagające prac konserwatorskich bądź zmiany sposobu zagospodarowania. W ramach ankiety przeprowadzonej w roku 2017 przy okazji opracowywania strategii rozwoju na lata 2017–2027 mieszkańcy Golubia-Dobrzyń mieli wskazać mocne i słabe strony swojego miasta [„Miasto Golub-Dobrzyń. Strategia Rozwoju” 2017, s. 64 i n.]. Wyniki ankiety nie są zaskakujące. Jako największe aspekty pozytywne pojawiają się: położenie miasta – na terenie atrakcyjnym przyrodniczo i w bliskości największych ośrodków regionu, ciekawa historia oraz zabytki, przede wszystkim zamek, a także stare miasto [„Miasto Golub-Dobrzyń. Strategia Rozwoju” 2017, s. 64].

a wall and a dry moat. In the years 1616–1623 Anna Wazówna ordered the reconstruction and adaptation of the fortress for a summer residence [*Leksykon zamków* 2022, p. 178]. At that time the roofs and windows were changed, and a number of rooms were reconstructed. The most important stylistic change was crowning of the elevation with monumental late-Renaissance attic with polygonal corner towers covered with domes. The walls were covered with plaster with sgraffito decoration, partially preserved. In the nineteenth century, the castle fell into ruin, after the Second World War it was rebuilt and adapted for use as a hotel and museum. The particular value of the Golub-Dobrzyń castle lies in the fact that it combines the Middle Ages and modern times in its form, being at the same time one of the best preserved Teutonic Order castles (combining the functions of monastic and defensive architecture) and a completely unique example of monumental Renaissance residential architecture in this area.

The area of the old town of Golub and the castle hill constitute two basic homogeneous areas of the cultural landscape of the town.⁷ The objects described above are under strict conservation protection through their entry in the monuments register.⁸ Other elements of the cultural and historical heritage of Golub-Dobrzyń, not listed in the register, are also worthy of note. These include necropolises of three denominations: Judaist, Evangelical, and Roman Catholic, as well as individual historically interesting buildings such as the courthouse, the former Evangelical church, and tenement houses in the market square, which represent various style trends in nineteenth and twentieth century architecture. Among the areas of cultural landscape identified in the “Study of Conditions and Directions of Spatial Development,” it is worth mentioning the buildings of the former Castle Suburb with a bridge crossing on the Drwęca River, Dobrzyń’s urban development with the area of the former market square and church, as well as the former Jewish quarter or the area of the historical manor-park complex with a manor farm. In addition, there are thirty-four archaeological sites in the city [“Miasto Golub-Dobrzyń. Strategia Rozwoju” 2017, p. 24].

Current status—areas for potential change

The above outline of the history of Golub-Dobrzyń and the review of the preserved historical tissue of the town allow to assess it as a center with clear potential which, if properly used, may make the town more attractive for tourists and at the same time increase its significance in the region. In order to indicate the possibilities of revitalization activities in the city and its surroundings, it is first necessary to define the areas subject to some neglect, in need of restoration works or changes in the way they are developed. As part of a survey conducted in 2017 on the occasion of preparing the development strategy for 2017–2027, the inhabitants of Golub-Dobrzyń were asked to indi-

Ryc. 6. Widok na zamek i na miasto, 2021; fot. E. Sroczyńska, J. Kulasa.

Fig. 6: View of the castle and the town, 2021; photo by E. Sroczyńska, J. Kulasa.

Szczególną uwagę należy jednak zwrócić na wskazane przez mieszkańców słabe strony Golubia-Dobrzyń. Wymieniono w tym miejscu nieudaną rewitalizację starówki i niewykorzystany potencjał rynku w jego obecnym kształcie, słabe zaplecze hotelowo-gastronomiczne, braki w infrastrukturze sportowo-rekreacyjnej, zły stan ulic i dużą liczbę budynków zdegradowanych, a także niewłaściwą organizację ruchu kołowego, skutkującą wysokim poziomem hałasu i zanieczyszczeń. Jak łatwo zauważyć, mieszkańcy wskazali na czynniki związane zarówno z estetyką i stanem zachowania obiektów architektonicznych, jak i niewłaściwym sposobem ich użytkowania i zagospodarowania. Kolejna grupa zjawisk uznanych za słabe strony miasta dotyczy kwestii społecznych, mieszkańcy wymienili więc depopulację i odpływ młodych ludzi, wysoki poziom bezrobocia, a także obecność osób z marginesu społecznego w przestrzeni publicznej starego miasta, wpływającą negatywnie na jego odbiór (nieatrakcyjny w rynku, śmieci, niedopałki) [„Miasto Golub-Dobrzyń. Strategia Rozwoju” 2017, s. 64].

Przytoczone powyżej wyniki ankiety pozwalają wyciągnąć wniosek, że jeśli chodzi o czynniki związane z samą architekturą i tkanką zabytkową Golubia-Dobrzyń, mieszkańcy miasta dostrzegają tu duży potencjał, w chwili obecnej nie w pełni wykorzystywany. Na zewnątrz miasto jest znane i kojarzone przede wszystkim dzięki zamkowi i odbywającym się tam corocznym turniejom rycerskim, gromadzącym fascynatów historii i kultury średniowiecza z całego kraju. Niestety, duża część osób przybywających na turnieje pozostaje na zamku i nie korzysta z innych atrakcji, nie dociera również do centrum miasta.

cate the strengths and weaknesses of their city [„Miasto Golub-Dobrzyń. Strategia Rozwoju” 2017, p. 64 et seq.]. The results of the survey are not surprising. The following appear as the greatest positive aspects: the location of the city—in a naturally attractive area and in proximity to the largest centers of the region, interesting history and historical monuments, primarily the castle, and the old town [“Miasto Golub-Dobrzyń. Strategia Rozwoju” 2017, p. 64].

However, particular attention should be paid to the weaknesses of Golub-Dobrzyń as indicated by the inhabitants. The following were mentioned here: unsuccessful revitalization of the old town and unused potential of the market square in its current shape, poor hotel and catering facilities, deficiencies in sports and recreation infrastructure, poor condition of streets and a large number of degraded buildings as well as improper organization of traffic resulting in high noise and pollution levels. As it is easy to notice, the inhabitants pointed out factors related both to the aesthetics and the state of preservation of architectural objects, and to the improper way of using and developing them. Another group of phenomena considered as weaknesses of the city relates to social issues, so the inhabitants mentioned depopulation and an outflow of young people, high unemployment levels, as well as the presence of undesirable people in the public space of the old town, which negatively affects its perception (intoxicated people in the market, garbage, cigarette butts) [“Miasto Golub-Dobrzyń. Strategia Rozwoju” 2017, p. 64].

The above survey results allow us to conclude that as far as factors related to the architecture and historic tissue of Golub-Dobrzyń are concerned, the inhabit-

Ryc. 7. Starówka, 2021; fot. E. Sroczyńska, J. Kulasa.

Fig. 7: The Old Town, 2021; photo by E. Sroczyńska, J. Kulasa.

W 2005 roku rozpoczęto zakrojone na szeroką skalę prace remontowe w warowni, dokonano między innymi wymiany pokrycia krużganków i baszt oraz odtworzenia murów fosy. W salach na piętrze zostało zorganizowane muzeum turniejów rycerskich. Należy w tym miejscu zauważyć, że zamek w Golubiu-Dobrzyniu jest promowany w skali kraju przede wszystkim w kontekście historii średniowiecznej. Za niewykorzystany potencjał uznać można brak ekspozycji poświęconej okresowi rządów i ciekawej postaci Anny Wazówny. Brakuje także swobodnego „połączenia” zamku z miastem, tak by uwaga odwiedzających warownię była kierowana również w stronę zabytków i atrakcji golubskiej starówki.

Co do samego starego miasta, posiada ono niezaprzeczalne walory jako miejsce z bogatą tradycją historyczną, jednak na pierwszy plan wysuwa się w chwili obecnej zły stan zachowania zabytkowej architektury, brak infrastruktury i niewłaściwy, zdaniem mieszkańców, sposób zagospodarowania rynku.

Remont placu przeprowadzony został w ramach projektu „Rewitalizacja Golubskiej Starówki” w roku 2006 [„Studium uwarunkowań” 2011, cz. 1, s. 30]. Niestety, kształt, jaki uzyskał rynek w wyniku tych prac, najwyraźniej nie odpowiada mieszkańcom i nie przyciąga turystów. Wyłożony w całości kostką brukową plac zwraca uwagę przede wszystkim brakiem zorganizowanej zieleni. Nieliczne drzewa rosną przy brzegach pierzei, natomiast środek rynku z ławkami pozbawiony jest zupełnie strefy cienia. Niewielkie kwietniki z pojedynczymi roślinami doniczkowymi giną wizualnie w przestrzeni placu. Ławki ustawione są jedna obok drugiej dookoła pozbawionej przyciągających wzrok elementów płyty, co w odbiorze osób odwiedzających to miejsce nie kreuje atmosfery skłaniającej do relaksu czy podziwiania zabytkowej architektury.

ants of the town perceive a great potential, at present not fully utilized. Outwardly the town is known mainly thanks to the castle and the annual knightly tournaments that take place there, gathering history and medieval culture enthusiasts from all over the country. Unfortunately, a large part of people coming to the tournaments stay at the castle and do not visit other attractions, nor do they get to the city center.

In 2005, extensive renovation work began in the fortress, including replacement of the covering of the cloisters and towers and restoration of the moat walls. In the rooms upstairs a museum of knightly tournaments was organized. It should be noted here that the castle in Golub-Dobrzyń is promoted nationally primarily in the context of medieval history. The lack of an exhibition devoted to the period of the reign and interesting figure of Anna Wazówna can be considered an unused potential. There is also a lack of a specific “connection” between the castle and the town, so that the attention of visitors to the fortress would be directed also towards the monuments and attractions of the Golub’s old town.

As for the old town itself, it has undeniable values as a place with a rich historical tradition, however, the poor state of preservation of the historic architecture, lack of infrastructure and inappropriate, according to the residents, way of development of the market square come to the fore.

The renovation of the square was carried out as part of the project “Revitalization of the Golub Old Town” in 2006 [“Studium uwarunkowań” 2011, part 1, p. 30]. Unfortunately, the shape, which the square gained as a result of these works, apparently does not suit the inhabitants and does not attract tourists. The square, entirely paved with cobblestones, draws attention mainly to the lack of organized greenery. Few trees grow along the edges of the frontage, while the center of the square

Poważnym problemem estetycznym rynku są bardzo gęsto zaparkowane samochody, stwarzające wrażenie, że znajdujemy się na dużym placu parkingowym. Perspektywa rynku golubskiego praktycznie w każdym jego miejscu jest przysłonięta przez stojące obok siebie liczne pojazdy. Poza niewielką okrągłą fontanną brakuje jakichkolwiek elementów rzeźbiarskich czy małej architektury, które mogłyby służyć również wizualnej identyfikacji miasta. Stan elewacji niektórych kamienic w rynku jest zły, co także negatywnie oddziałuje na ogólną estetykę tej przestrzeni. Brakuje infrastruktury gastronomicznej, ogródków restauracyjnych i kawiarnianych, jedynym wyróżniającym się obiektem jest hotel Vabank zaaranżowany w kamienicy Rynek 9.

Poza samym rynkiem, stan zachowania budynków w obrębie starego miasta również pozostawia wiele do życzenia, podobnie jak stan nawierzchni ulic. W historycznym centrum Golubia znajdują się liczne obiekty o zniszczonych elewacjach i skrajnie zaniedbanych obejściach. Odrapane tynki, graffiti na murach, zniszczone ogrodzenia, ubytki nawierzchni – wszystko to tworzy w obrębie starówki wrażenie silnego zaniedbania. Średniowieczne mury obronne otaczające golubskie stare miasto zachowały się prawie na całym obwodzie, wraz z wieżą w narożniku północno-wschodnim⁹. Ogólny stan zachowania murów jest niezadowolający, fragmenty są silnie zdewastowane, z dobudowanymi obiektami pozbawionymi wartości historycznej i estetycznej. Na zasypanym fragmencie zachowanej fosy znajduje się niewielki plac zabaw dla dzieci, brakuje jednak dochodzącej do niego alejki, tak że jedyna droga na plac prowadzi przez trawnik.

Zły stan zachowania historycznych elementów architektury oraz niezadowolający sposób jej zagospodarowania i ekspozycji to aspekty przeważające o negatywnym odbiorze centrum Golubia-Dobrzynia przez mieszkańców i warunkujące niską atrakcyjność turystyczną miasta. W przytoczonej ankiecie odnotowano brak infrastruktury, którą należy tu rozumieć szeroko. Chodzi bowiem zarówno o bazę noclegową i gastronomiczną, jak i miejską infrastrukturę rekreacyjną. W Golubiu-Dobrzyniu brakuje wyraźnie ciekawych i atrakcyjnych przestrzeni publicznych, z których mogliby korzystać mieszkańcy oraz przyjezdni. Za niewykorzystany potencjał należy uznać niezagospodarowane tereny nad Drwęcą, zarówno w obrębie miasta, jak i poza nim. Wyraźnie odczuwalny jest brak miejskich bulwarów nad rzeką, które mogłyby służyć jako tereny spacerowe i wypoczynkowe. Obecnie nabrzeże Drwęcy jest wyraźnie zaniedbane, znajdujemy tu jedynie nierówny chodnik z kostki brukowej, pojedyncze ławki, strome schodki, trudne do pokonania dla osób z ograniczeniami ruchu czy z wózkami dziecięcymi. Malowniczo meandrująca rzeka stanowi niezaprzeczone bogactwo naturalne Golubia-Dobrzynia, niestety również poza miastem jej brzegi pozostają niezagospodarowane. Tereny nadrzeczne sprzyjają rozlicznym aktywnościom, takim jak choćby kajakerstwo czy turystyka

with benches is completely devoid of shade zones. Small flowerbeds with single potted plants are visually lost in the space of the square. The benches are placed one next to the other around the slab, which is devoid of eye-catching elements. This does not create an atmosphere that would encourage visitors to relax or to admire the historic architecture.

A serious aesthetic problem of the market is the densely parked cars, creating the impression that we are in a large parking lot. The perspective of the Golub market is practically obscured by numerous vehicles standing next to each other. Aside from a small round fountain, there is a lack of any sculptural elements or street furniture that could also serve to visually identify the town. The condition of some tenement houses' elevations is bad, which also negatively influences the general aesthetics of this space. There is a lack of catering infrastructure, restaurant and cafe gardens, the only distinguishing object is the Vabank hotel arranged in a tenement house at 9 Rynek.

Apart from the market square itself, the condition of the buildings within the old town also leaves much to be desired, as does the condition of the street surface. In the historic center of Golub there are numerous buildings with dilapidated facades and extremely neglected yards. Scratched plasterwork, graffiti on the walls, damaged fences, and defects in the pavement all create an impression of great neglect in the old town. The medieval defensive walls surrounding Golub's old town have survived almost the entire perimeter, including the tower in the northeast corner.⁹ The general state of preservation of the walls is unsatisfactory, fragments are heavily devastated, with additions lacking historical and aesthetic value. A small playground is located on a buried fragment of the preserved moat, but there is no alley leading to it, so the only way to the playground leads through a lawn.

The poor state of preservation of historical elements of architecture and the unsatisfactory way of its management and exposition are the prevailing aspects of the negative perception of the center of Golub-Dobrzyń by the inhabitants and determine the low tourist attractiveness of the town. The survey quoted above noted a lack of infrastructure, which should be understood broadly. This includes both accommodation and catering facilities as well as the city's recreational infrastructure. Golub-Dobrzyń clearly lacks interesting and attractive public spaces which could be used by its inhabitants and visitors. Undeveloped areas on the Drwęca River, both within and outside the city limits, are considered to have untapped potential. There is a distinct lack of city boulevards along the river which could serve as walking and recreation areas. Currently, the Drwęca riverbank is clearly neglected; there is only an uneven paved sidewalk, single benches, and steep steps that are difficult to negotiate for people with reduced mobility or baby carriages. The picturesque meandering river is an undeniable natural wealth of Golub-Dobrzyń, unfortunately also outside

Ryc. 8. Nabrzeże Drwęcy w bezpośrednim sąsiedztwie starówki, 2021; fot. J.J. Białkiewicz.

Fig. 8. Drwęca waterfront in the immediate vicinity of the old town, 2021; photo by J.J. Białkiewicz.

rowerowa, brakuje jednak bazy noclegowej i usługowej oraz infrastruktury sportowej.

Rozważając atrakcyjność turystyczną Golubia-Dobrzynia, można odnotować również niewystarczający nacisk położony na promocję jego ciekawej historii jako miasta łączącego dwa tak silnie różniące się od samego początku ośrodki. Ten aspekt dziejów Golubia-Dobrzynia stanowi o jego unikalności i wyjątkowości w skali kraju, powinien więc być należycie wyeksponowany, chociażby poprzez zwrócenie większej uwagi na odrębność dziedzictwa historycznego i kulturowego pozostającego wyraźnie w cieniu Dobrzynia.

Perspektywy rewitalizacji Golubia-Dobrzynia

Jak wynika z powyższej szkieletowej analizy, Golub-Dobrzyń dysponuje potencjałem turystycznej atrakcyjności, w dużym stopniu niewykorzystanym. Wskutek zaniedbań na wielu płaszczyznach miasto jest negatywnie postrzegane również przez mieszkańców. W konsekwencji prowadzi to do niekorzystnych zjawisk demograficznych i ekonomicznych, przede wszystkim odpływu ludzi młodych i aktywnych zawodowo, braku inwestorów chętnych do podejmowania inicjatyw w obszarze gospodarki, a co za tym wszystkim idzie, do starzenia się i ubożenia populacji. Stąd też wszelkie projekty rewitalizacji miasta muszą być z założenia dwutorowe: muszą służyć z jednej strony poprawie jakości życia mieszkańców, z drugiej zaś podniesieniu atrakcyjności Golubia-Dobrzynia dla przyjezdnych. Każda inicjatywa winna uwzględniać oba te wzajemnie oddziałujące na siebie czynniki.

Rewitalizacja w kontekście architektonicznym, oparta na zachowanych zasobach dziedzictwa kulturowego i historycznego, jest ściśle powiązana z instytucjonalną ochroną zabytków. Wszelkie podejmowane działania muszą być zgodne z obowiązującymi ustaleniami w tym zakresie. Na podstawie „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego” z roku

the town its banks remain undeveloped. The riverside areas are conducive to numerous activities, such as canoeing or cycling, but there is a lack of accommodation and service facilities and sports infrastructure.

As far as the tourist attractiveness of Golub-Dobrzyń is concerned, insufficient emphasis should be placed on the promotion of its interesting history as a link between two very different towns. This aspect of the history of Golub-Dobrzyń makes it unique and exceptional on a national scale and should therefore be highlighted, if only by paying greater attention to the distinctiveness of its historical and cultural heritage, which has remained in the shadow of Dobrzyń.

Revitalization perspectives for Golub-Dobrzyń

As can be seen from the above sketchy analysis, Golub-Dobrzyń has a potential tourist attraction which is largely untapped. As a result of negligence on many levels the town is negatively perceived also by its inhabitants. Consequently, it leads to unfavorable demographic and economic phenomena, first of all to the outflow of young and professionally active people, the lack of investors willing to undertake initiatives in the field of economy, and consequently to ageing and impoverishment of the population. Therefore any urban revitalization project must be two-pronged: it must serve to improve the quality of life of the inhabitants on the one hand, and to enhance the attractiveness of Golub-Dobrzyń for visitors on the other. Each initiative should take into account both these mutually influencing factors.

Revitalization in the architectural context, based on the preserved cultural and historical heritage resources, is closely related to the statutory protection of historical monuments. All actions taken must be in accordance with the applicable arrangements in this regard. Based on the “Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego” from 2011, the zones covered by heritage conservation were designated [“Studium uwarunkowań” 2011, part 2, p. 35–38]:

- Zone “A”—protection of the spatial structure of the old town complex.
- Zone “B1”—Protection of spatial structures of cultural value outside the old town complex: the castle hill with manor-park complex, urban buildings of the former Castle Suburb, the area around the medieval town in the neighborhood of the Drwęca River and the historical bridge crossing with a fragment of Dobrzyński Suburb.
- Zone “B2”—protection of the church in Dobrzyń, covering the area of the former market square together with the buildings on its outskirts.
- Zone “K”—protection of the urban layout of Dobrzyń, including the area of the Jewish quarter.
- Zone “E”—protection of the historical urban layout of the old town and the castle.
- Zone “OW”—archaeological protection.

2011 wyznaczono strefy objęte ochroną konserwatorską [„Studium uwarunkowań” 2011, cz. 2, s. 35–38]:

- Strefa „A” – ochrony struktury przestrzennej zespołu staromiejskiego.
- Strefa „B1” – ochrony struktur przestrzennych o wartości kulturowej poza zespołem staromiejskim: wzgórze zamkowe z zespołem dworsko-parkowym, miejska zabudowa dawnego Przedmieścia Zamkowego, obszar wokół średniowiecznego miasta w sąsiedztwie Drwęcy oraz historyczna przeprawa mostowa z fragmentem Przedmieścia Dobrzyńskiego.
- Strefa „B2” – ochrony kościoła w Dobrzyńniu, obejmująca teren dawnego rynku wraz z zabudową na jego obrzeżach.
- Strefa „K” – ochrony układu urbanistycznego Dobrzyńia, łącznie z terenem dzielnicy żydowskiej.
- Strefa „E” – ochrony ekspozycji zabytkowego układu urbanistycznego starego miasta oraz zamku.
- Strefa „OW” – ochrony archeologicznej.

Za punkt wyjścia do podniesienia walorów i atrakcyjności Golubia-Dobrzyńia należy uznać rewitalizację historycznego centrum. Wyludniona w chwili obecnej i omijana przez turystów golubska starówka powinna tętnić życiem, tak jak miało to miejsce w czasach świetności miasta. Cel ten można osiągnąć dzięki właściwym działaniom w kierunku konserwacji, rekonstrukcji, rewaloryzacji i prawnej ochrony zabudowy w obrębie historycznego układu przestrzennego. Na obszarze kulturowym średniowiecznego miasta Golubia, objętym w całości strefą „A” ochrony konserwatorskiej, podstawą wszelkich działań powinno być utrzymanie historycznego układu ulic, placów, rozplanowania zabudowy i podziałów parcelacyjnych. Wartą rozważenia propozycją jest utworzenie na tym obszarze parku kulturowego [„Studium uwarunkowań” 2011, cz. 1, s. 30]. Zachowanie w pełni czytelnego średniowiecznego układu urbanistycznego wyklucza możliwość realizacji w tym miejscu zabudowy o większej kubaturze i niewłaściwej skali wobec budynków zabytkowych. Stąd też postulowane przez mieszkańców poszerzenie infrastruktury w centrum Golubia, m.in. handlowo-usługowej czy gastronomicznej, musi opierać się na właściwej adaptacji istniejących zabudowań historycznych (tak jak w przypadku hotelu Vabank), nie zaś wznoszeniu nowych obiektów. W celu poprawy negatywnie ocenianej obecnie estetyki starego miasta niezbędne jest podjęcie działań w kierunku konserwacji i restauracji zniszczonych elementów wystroju architektonicznego, przede wszystkim elewacji. Towarzyszyć temu powinno uporządkowanie otoczenia historycznych budynków, w tym likwidacja degradujących je swym charakterem obiektów substandardowych. Powstające ewentualnie nowe budynki, na wolnych obszarach w historycznym ciągu ulic, muszą być realizowane w formach nawiązujących do architektonicznej tradycji miejsca, tak by nie stwarzały dysonansu, lecz służyły podkreśleniu walorów kulturowych miasta. Do poprawy komfortu mieszkańców oraz turystów konieczny jest także remont nawierzchni chodników

Revitalization of the historic center of Golub-Dobrzyń should be considered as a starting point for increasing its value and attractiveness. The old town of Golub-Dobrzyń, deserted at present and ignored by tourists, should become as lively as it was in the times of the town’s splendor. This goal can be achieved through proper conservation, reconstruction, revalorization, and legal protection of the buildings within the historical spatial layout. In the cultural area of the medieval town of Golub, covered in its entirety by the “A” conservation zone, the basis of all the activities should be the maintenance of the historical layout of streets, squares, building arrangement and parcel divisions. A proposal worth considering is establishing a cultural park in this area [“Studium uwarunkowań” 2011, part 1, p. 30]. The preservation of fully legible medieval urban layout excludes the possibility of building in this place buildings with larger volume and inappropriate scale in relation to historic buildings. Therefore, the extension of the infrastructure in the center of Golub, as postulated by the inhabitants, e.g., shopping, services and restaurants, must be based on proper adaptation of the existing historical buildings (as in the case of the Vabank hotel), and not on construction of new buildings. In order to improve the currently poorly perceived aesthetics of the old town, it is necessary to undertake activities aimed at conservation and restoration of damaged elements of architectural decoration, first of all, the elevations. This should be accompanied by cleaning up the surroundings of historical buildings, including liquidation of substandard buildings degrading them. Any new buildings that may be erected on vacant lots within the historical street layout must be constructed in the forms referring to the architectural tradition of the place, so that they do not create a dissonance, but serve to emphasize the cultural values of the city. In order to improve the comfort of residents and tourists, it is also necessary to renovate the sidewalks and roadways, as well as to develop a concept of possible elimination of traffic nuisance and removal of automobile traffic from the historic center.

The market square remains the heart of the old town of Golub, also requiring specific revitalization efforts. The basic issue is of course the conservation and renovation of the historical buildings and an appropriate exposition of the objects of the greatest historic value, such as the “Under the Hood” house. Golub’s old town should present itself as an attractive public space, favorable for recreation, rest and meetings. In order to achieve this goal, it is necessary to move the parking zone from the market square, which is currently cluttered with cars from all sides. The tenement houses in the market square should be rebuilt to house commercial and service establishments, which would refer to the merchant tradition and history of the city. The residents and tourists may also be attracted by a diversified catering infrastructure maintained at an appropriate level. An important

i jezdni oraz opracowanie koncepcji możliwej eliminacji uciążliwości komunikacyjnych i wyprowadzenia ruchu samochodowego z historycznego centrum.

Sercem starego miasta Golubia pozostaje rynek, również wymagający podjęcia konkretnych działań rewitalizacyjnych. Podstawową kwestią pozostaje oczywiście konserwacja i renowacja historycznej zabudowy i odpowiednia ekspozycja obiektów o największej wartości zabytkowej, takich jak np. dom „Pod Kapturem”. Golubska starówka powinna prezentować się jako atrakcyjna przestrzeń publiczna, sprzyjająca rekreacji, wypoczynkowi, spotkaniom. Aby osiągnąć ten cel, konieczne jest przeniesienie strefy parkowania z rynku, który w chwili obecnej jest praktycznie ze wszystkich stron zastawiony samochodami. Do kamienic w rynku powinny powrócić lokale handlowo-usługowe, nawiązujące do kupieckiej tradycji i historii miasta. Mieszkańców i turystów może też przyciągać zróżnicowana i utrzymana na odpowiednim poziomie infrastruktura gastronomiczna. Ważną kwestią jest wprowadzenie w obręb rynku właściwie zaaranżowanej zieleni oraz stworzenie miejsc do siedzenia zacienionych, sprzyjających odpoczynkowi. Mała architektura: fontanna, ławki, latarnie, ewentualne stoliki, klomby kwiatowe, winna być również ujednolicona stylistycznie, o formach adekwatnych do charakteru miejsca. Należy także zadbać o obecność i widoczność w rynku elementów systemu identyfikacji wizualnej miasta, podkreślających kluczowe walory kulturowe, określających ideę *genius loci*, zapadających w pamięć i służących pozytywnemu wizerunkowemu pozycjonowaniu Golubia-Dobrzyń.

Kolejnym ważnym elementem w planie rewitalizacji są historyczne mury miejskie. Wymagają one przede wszystkim konserwacji zachowanych partii, a także podjęcia działań porządkowych w ich otoczeniu, z usunięciem pozbawionych wartości historycznej nieestetycznych przybudówek [Tuliszewski, Milanowski 2003, s. 26–35]. Teren dawnej fosy wraz z obszarem bezpośrednio nad brzegiem Drwęcy mógłby po odpowiednim zagospodarowaniu urządzoną zielenią zyskać nowe walory użytkowe i krajobrazowe. Pas pomiędzy średniowiecznymi murami a rzeką to doskonale miejsce do zaaranżowania miejskiej strefy spacerów i rekreacji. Wartą rozważenia propozycją jest rekonstrukcja baszt oraz uwidocznienie rzutów przyziemia czterech bram miejskich.

Odnowiona historyczna starówka z rynkiem, odpowiednio wyeksponowane mury miejskie i zagospodarowane bulwary nad rzeką to kluczowe realizacje, dzięki którym Golub-Dobrzyń zyska na atrakcyjności zarówno dla mieszkańców, jak i dla odwiedzających. Kolejną otwierającą się perspektywą jest połączenie miasta z zamkiem, zarówno w sensie dosłownym, jak i ideowym. Miasto i zamek powinny być połączone wygodną i dobrze oznakowaną trasą pieszą. Na zamku, gdzie przebywają biorący udział w turniejach pasjonaci, zasadne byłoby umieszczenie wizualnych odwołań do historycznego centrum, zwracających uwagę na jego walory, zabytki i atrakcje. Należy również zadbać o upamiętnienie okresu nowożytnej świetności Golubia pod rządami Anny Wazówny. Jednym

Ryc. 9. Północny ciąg średniowiecznych murów miejskich od strony ul. gen. J. Hallera poprzedzony dawną fosą, 2020; fot. J.J. Białkiewicz.

Fig. 9. Northern line of medieval city walls from Gen. J. Hallera Street preceded by a former moat, 2020; photo by J.J. Białkiewicz.

issue is to introduce properly arranged greenery within the market place and create shaded seating areas conducive to relaxation. Street furniture: fountain, benches, lanterns, possible tables, flowerbeds, should also be standardized in style, with forms adequate to the character of the place. It is also necessary to ensure the presence and visibility of the elements of the city's visual identification system in the marketplace, highlighting the key cultural values, defining the idea of *genius loci*, memorable and serving the positive image positioning of Golub-Dobrzyń.

Another important element in the revitalization plan are the historic city walls. They require, first of all, conservation of the preserved parts, as well as tidying up of their surroundings, including removal of unsightly extensions devoid of historical value [Tuliszewski, Milanowski 2003, p. 26–35]. The area of the former moat along with the area directly on the bank of the Drwęca River could gain new utility and landscape values after proper management with greenery. The strip between medieval walls and the river is a perfect place for arranging an urban walking and recreation zone. Reconstruction of the towers and making the ground plan of four city gates visible is a proposal worth considering.

The renewed historical old town with its market square, properly exposed town walls, and developed boulevards along the river are the key projects thanks to which Golub-Dobrzyń will gain in attractiveness for both residents and visitors. Another opening perspective is connecting the city with the castle, both in literal and ideological sense. The city and the castle should be connected by a convenient and well-marked pedestrian route. At the castle, where enthusiasts taking part in tournaments stay, it would make sense to place visual references to the historic center,

ze sposobów zwrócenia uwagi odwiedzających na ten szczególnie okres w dziejach miasta i zamku jest rewaloryzacja ogrodów na zboczach wzgórza zamkowego [„Studium uwarunkowań” 2011, cz. 1, s. 34]. Ogrody te mogą służyć jako połączenie terenu rekreacyjnego z ekspozycją kładącą nacisk na interesującą postać i nietuzinkowe działania księżniczki z rodu Wazów.

Bogactwo i różnorodność historycznego i kulturowego dziedzictwa Golubia-Dobrzynia stwarza wiele niewykorzystanych w chwili obecnej możliwości, wśród których można wymienić np. upamiętnienie dobrzyńskiej dzielnicy żydowskiej, z położeniem nacisku na odrębność i specyfikę dziejów samego Dobrzynia.

Golub-Dobrzyń może też, przy podjęciu odpowiednich inicjatyw, czerpać ogromne korzyści ze swych walorów przyrodniczych, przede wszystkim z malowniczego położenia w dolinie Drwęcy. Miasto znajduje się na Obszarze Chronionego Krajobrazu Doliny Drwęcy¹⁰. Od roku 1961 Drwęca jest uznana za najdłuższy w Polsce ichtiologiczny rezerwat przyrody [Wiśniewski 2019, s. 16]. Koryto rzeki wraz ze strefą przybrzeżną jest też objęte ochroną jako Rezerwat Przyrody „Rzeka Drwęca” [Wiśniewski 2019, s. 20], a fragment doliny wraz z dopływami leży w granicach Specjalnego Obszaru Ochrony Siedlisk w ramach programu Natura 2000 [Wiśniewski 2019, s. 19–20]. Tereny nad Drwęcą stanowią idealne miejsce dla rozwoju turystyki kwalifikowanej, promującej rozmaite formy aktywności: wędrowki piesze, konne, rowerowe, spływy kajakowe, wędkarstwo, żeglarstwo, również np. obserwacja rzadkich gatunków ptaków. Punktem wyjścia jest organizacja odpowiedniej infrastruktury: przystani, wypożyczalni, kąpeli, ścieżek rowerowych, miejsc noclegowych, również w formie agroturystyki. Golub-Dobrzyń powinien korzystać z obecnego w turystyce trendu wypoczywania w niewielkich cichych miejscowościach o wysokich walorach krajobrazowych [„Studium uwarunkowań” 2011, cz. 1, s. 90].

Podsumowanie

Kluczowym zagadnieniem w zakresie turystycznej promocji Golubia-Dobrzynia w chwili obecnej jest zachęcenie osób przybywających na zamek do odwiedzenia historycznego centrum, a także innych wartościowych miejsc w samym mieście i jego okolicy. Aby tak się stało, obszary te muszą zyskać na atrakcyjności, niezbędne jest również zbudowanie pozytywnego wizerunku miasta w oczach mieszkańców.

Wszelkie działania rewitalizacyjne powinny opierać się na dwóch filarach: ochronie i restauracji tkanki zabytkowej oraz inwestycjach w infrastrukturę. Konieczna jest tu ścisła współpraca służb konserwatorskich i władz samorządowych. Sercem Golubia-Dobrzynia jest rynek, który odpowiednio zagospodarowany powinien stanowić swoiste *pendant* dla zamku i punkt wyjścia do zwiedzania miasta. Jego rewitalizacja ma doprowadzić do przekształcenia wyludnionego placu, służącego obecnie przede wszystkim jako parking, w tętniące życiem miejsce spotkań, wypoczynku i rekreacji. W połączeniu z odpowiednio opra-

drawing attention to its values, monuments and attractions. Care should also be taken to commemorate the period of Golub’s modern splendor under the rule of Anna Wazówna. One of the ways of drawing the visitors’ attention to this particular period in the history of the town and the castle is revalorization of the gardens on the slopes of the castle hill [“Studium uwarunkowań 2011, part 1, p. 34]. These gardens could serve as a combination of recreational area and exposition emphasizing the interesting character and unusual activities of the Vasa princess.

The richness and diversity of the historical and cultural heritage of Golub-Dobrzyń creates many untapped opportunities, among them the commemoration of Dobrzyń’s Jewish quarter, emphasizing the distinctiveness and specificity of Dobrzyń’s own history.

Golub-Dobrzyń, if the right initiatives are taken, can also benefit greatly from its natural advantages, especially its picturesque location in the Drwęca River valley. The town is located in the Drwęca Valley Protected Landscape Area.¹⁰ Since 1961, the Drwęca has been recognized as the longest ichthyological nature reserve in Poland [Wiśniewski 2019, p. 16]. The riverbed together with the riparian zone is also protected as the Nature Reserve “River Drwęca” [Wiśniewski 2019, p. 20], and a fragment of the valley with its tributaries lies within a Special Habitat Conservation Area within the Natura 2000 program [Wiśniewski 2019, p. 19–20]. The areas on the Drwęca River are an ideal place for the development of qualified tourism, promoting various forms of activities: hiking, horseback riding, cycling, canoeing, fishing, sailing, also, e.g., the observation of rare bird species. The starting point is the organization of the proper infrastructure: marinas, rentals, swimming, bicycle paths, accommodation places, also in the form of agrotourism. Golub-Dobrzyń should take advantage of the current trend in tourism to rest in small quiet towns with high landscape values [“Studium uwarunkowań” 2011, part 1, p. 90].

Conclusions

The key issue in terms of tourist promotion of Golub-Dobrzyń at the moment is to encourage people coming to the castle to visit the historic center, as well as other valuable places in the city itself and its surroundings. For this to happen these areas must become more attractive, it is also necessary to build a positive image of the city in the eyes of its inhabitants.

All revitalization activities should be based on two pillars: protection and restoration of historic buildings and investments in infrastructure. Close cooperation between the preservation services and the local authorities is necessary here. The market square is the heart of Golub-Dobrzyń, which when properly developed should become a *pendant* to the castle and a starting point for visiting the town. Its revitalization should lead to the transformation of the deserted square, currently serving mainly as a parking lot, into a vibrant place

Ryc. 10. Dolina Drwęcy, 2021; fot. E. Sroczyńska, J. Kulasa.

Fig. 10. Drwęca Valley, 2021; photo by E. Sroczyńska, J. Kulasa.

cowaną strategią wizualnej identyfikacji i promocji rynek w Golubiu-Dobrzyniu ma szansę stać się rozpoznawalną wizytówką miasta, równorzędną wobec zamku. Działaniom w obrębie ośrodka miejskiego powinny towarzyszyć inwestycje w infrastrukturę sportową i rekreacyjną nad Drwęcą, tak by przyciągnąć do Golubia-Dobrzynia nie tylko fascynatów historii, ale też osoby zainteresowane unikalnymi walorami przyrodniczymi tego regionu i aktywnym wypoczynkiem na łonie natury. Bez wątpienia bogate dziedzictwo historyczne, architektoniczne oraz warunki krajobrazowe są doskonałymi punktami wyjścia do podjęcia działań mających na celu uczynienie z Golubia-Dobrzynia zarówno pożądanej destynacji turystycznej, jak i przyjaznego miejsca do życia.

of meetings, rest and recreation. In conjunction with a properly developed strategy of visual identification and promotion, the square in Golub-Dobrzyń has a chance to become a recognizable landmark of the town, equal to the castle. Activities within the urban center should be accompanied by investments in sports and recreational infrastructure on the Drwęca River to attract to Golub-Dobrzyń not only fans of history, but also people interested in the unique natural features of the region and active recreation in nature. Undoubtedly, the rich historical and architectural heritage as well as the landscape conditions are excellent starting points for undertaking activities aimed at making Golub-Dobrzyń both a desirable tourist destination and a friendly place to live.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Charszewski Ignacy, *Dobrzyń nad Drwęcą. Jego dzieje i stan obecny z uwzględnieniem sąsiedniego Golubia*, „Biblioteczka Regionalna Mazowska Płockiego” nr 3, Płock 1938.
- Dębiński Józef, *Z dziejów miasta Golub-Dobrzyń*, „Studia Włocławskie” 2015, nr 17.
- Dzieje Golubia-Dobrzynia i okolic*, red. Kazimierz Chruściński, Toruń 1979.
- Guerquin Bohdan, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974.
- Kajzer Leszek, Kołodziejowski Stanisław, Salm Jan, *Leksykon zamków w Polsce*, red. Leszek Kajzer, Warszawa 2022.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 11: *Województwo bydgoskie*, z. 6: *Powiat golubsko-dobrzyński*, red. Tadeusz Chrzanowski, Marian Kornecki, Warszawa 1973.
- Mroczo Teresa, *Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980.
- Saar-Kozłowska Alicja, *Infantka Szwecji i Polski Anna Wazówna 1568–1625. Legenda i rzeczywistość*, Toruń 1995.
- Tuliszewski Piotr, Milanowski Krzysztof, *Średniowieczne mury miejskie Golubia. Problematyka konserwatorska*, „Ochrona Zabytków” 2003, nr 3/4.
- Wasik Bogusz, *Metoda projektowania zamków konwentualnych na ziemi chełmińskiej. Przyczynek do badań nad zastosowaniem kwadratury w krzyżackim budownictwie zamkowym*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2013, t. 58, z. 4.
- Wasik Bogusz, *Zamek golubski w średniowieczu. Architektura i technika budowy*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2019, nr 2 (304).
- Wasik Bogusz, *Zamki pokrzyżackie w województwie chełmińskim w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2015, nr 41.
- Wiśniewski Szymon, *Miasto Golub-Dobrzyń*, Golub-Dobrzyń 2019.

Dokumentacja

- Arszyński Marian, „Studium historyczno-urbanistyczne. Golub n. Drwęca”, Toruń 1961, mps w zbiorach

Kujawsko-Pomorskiego WKZ w Toruniu.
Błażejewska Anna, „Teczka ewidencji miasta Golubia-Dobrzynia”, 1988, mps w zbiorach Kujawsko-Pomorskiego WKZ w Toruniu, sygn. W/3751.
„Lokalny Program Rewitalizacji dla Gminy Miasto Golub-Dobrzyń na lata 2016–2023”, załącznik do uchwały Nr LIII/304/2018 z 27 marca 2018, mps w zbiorach Urzędu Gminy i Urzędu Miasta Golub-Dobrzyń.
„Miasto Golub-Dobrzyń. Strategia Rozwoju Miasta Golub-Dobrzyń na lata 2017–2027 z perspektywą do roku 2032”, załącznik do uchwały Nr XLVII/261/2017 Rady Miasta Golubia-Dobrzynia

z 28 listopada 2017, mps w zbiorach Urzędu Gminy i Urzędu Miasta Golub-Dobrzyń.
„Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Golubia-Dobrzynia”, cz. 1, 2, 3, załącznik do uchwały Nr V/17/2011 Rady Miasta Golubia-Dobrzynia z 24 stycznia 2011, mps w zbiorach Urzędu Gminy i Urzędu Miasta Golub-Dobrzyń.
Zobolewicz Jan M., „Golub. Ochrona zasobów kulturowych miasta do planu zagospodarowania przestrzennego” 2000, mps w zbiorach Kujawsko-Pomorskiego WKZ w Toruniu, sygn. W/4228/1.

-
- ¹ Historia Golubia-Dobrzynia zob.: [Dzieje Golubia-Dobrzynia 1979, s. 73–119; Arsyński 1961; Błażejewska 1988, s. 1–3; Katalog zabytków 1973, s. 11–13; Dębiński 2015, s. 311–328].
² Od 1 stycznia 1956 Golub-Dobrzyń stał się stolicą nowo utworzonego powiatu golubsko-dobrzyńskiego, po likwidacji powiatów w 1975 włączony do województwa toruńskiego. Po reformie administracyjnej w 1999 na powrót siedziba powiatu; zob. [Zobolewicz 2000, s. 28].
³ System murów obronnych Golubia-Dobrzynia pochodzi z okresu od początku XIV do końca XV w.; zob.: [Zobolewicz 2000, s. 14–16; Katalog zabytków 1973, s. 25–26; Wiśniewski 2019, s. 12; Tuliszewski, Milanowski 2003, s. 26–28].
⁴ Budowę świątyni rozpoczęto ok. 1320; zob. [Dzieje Golubia-Dobrzynia 1979, s. 192–193; Zobolewicz 2000, s. 17; Katalog zabytków 1973, s. 13–19; Wiśniewski 2019, s. 8–9; Mroczko 1980, s. 275 i n.].
⁵ Dzwon upamiętnia pobyt w mieście Zygmunta III Wazy w 1623; zob. [Wiśniewski 2019, s. 9].
⁶ W części południowej mieściła się gotycka kaplica Świętego Krzyża, kapitularz i infirmeria, w północnej dormitorium,

od wschodu refektarz, natomiast część zachodnią zajmowały prywatne izby komtura.

- ⁷ Jednorodne obszary krajobrazu kulturowego zostały wyodrębnione w: [„Studium uwarunkowań” 2011, cz. 1, s. 32].
⁸ Dzielnica Starego Miasta (nr rej. A/366/124), obydwie kościoły parafialne św. Katarzyny (nr rej. A/341 i A/494), mury obronne (nr rej. A/432/140), dom „Pod Kapturem” (nr rej. A/581) oraz jego zabudowa tylna (nr rej. A/1697), kamienica Rynek 35 (nr rej. A/1525); zob. [„Miasto Golub-Dobrzyń. Strategia Rozwoju” 2017, s. 21–22; Zobolewicz 2000, s. 29].
⁹ Zniszczeniu uległy wszystkie bramy oraz baszty. Z systemu dawnej fosy istnieje do dziś odcinek północny, zarośnięty trawą, oraz zasypany fragment po stronie zachodniej, gdzie zorganizowano skwer miejski.
¹⁰ Obszar został wyznaczony Rozporządzeniem nr 21/92 Wojewody Toruńskiego z 10 grudnia 1992, którego celem jest ochrona krajobrazu wykształconego w obrębie pradoliny Drwęcy wraz z kompleksami leśnymi i występującymi tu licznie jeziorami; zob. [„Miasto Golub-Dobrzyń. Strategia Rozwoju” 2017, s. 20].

Streszczenie

Golub-Dobrzyń to miasto o interesującej historii i z bogatą tkanką zabytkową. Walory te, właściwie zagospodarowane, powinny służyć jego promocji w skali kraju. Określenie atutów miasta i stref wymagających poprawy jest podstawą dla wyznaczenia perspektyw jego rewitalizacji, której celem jest zarówno poprawa jakości życia mieszkańców, jak i zwiększenie ruchu turystycznego. Proponowana rewitalizacja powinna objąć kluczowe strefy dziedzictwa kulturowego, takie jak stare miasto Golub i zamek, ale również obszary w chwili obecnej zaniedbane, a stwarzające pewien potencjał, jak np. brzegi Drwęcy czy zabudowa Dobrzynia. Punktem wyjścia powinna być rewitalizacja golubskiego rynku, który w swoim obecnym kształcie nie spełnia oczekiwań mieszkańców, nie prezentuje się również atrakcyjnie dla turystów. Aby osiągnąć zamierzony efekt, rewitalizacja rynku musi uwzględniać zarówno konserwację zabytkowej architektury, jak i stworzenie atrakcyjnej przestrzeni publicznej, z uwzględnieniem zorganizowanej zieleni i odpowiedniej infrastruktury.

Abstract

Golub-Dobrzyń is a town with an interesting history and rich historic tissue. These assets, properly managed, should promote the town on the national scale. The identification of the city's assets and zones in need of improvement is the basis for defining the prospects of its revitalization aimed at both the improvement of the inhabitants' quality of life and the increase of tourist traffic. The proposed revitalization should encompass the key zones of cultural heritage such as the old town of Golub and the castle, but also areas that are currently neglected but offer certain potential such as the banks of the Drwęca river or the buildings of Dobrzyń. The starting point should be the revitalization of the Golub market square, which in its current shape does not meet the expectations of the residents, nor is it attractive to tourists. To achieve the desired effect, the revitalization of the market square must include both the conservation of historical architecture and the creation of an attractive public space, including organized greenery and appropriate infrastructure.

Dorota Żurek*

orcid.org/0000-0003-2553-3471

Przestrzeń późnośredniowiecznego Czchowa. Analiza układu urbanistycznego

The Space of Late-Medieval Czchów: Urban Layout Analysis

Słowa kluczowe: układ urbanistyczny, małe miasto, średniowiecze, przestrzeń miejska

Keywords: urban layout, small town, Middle Ages, urban space

Wprowadzenie

Czchów, miasteczko położone w sąsiedztwie Jeziora Czchowskiego przy drodze wojewódzkiej z Nowego Sącza do Brzeska, w średniowieczu był ważnym ośrodkiem miejskim w tym regionie. Znajdował się tu zamek królewski, komora celna oraz siedziba powiatu sądu ziemskiego krakowskiego. Czchów był jednym z typowych w krajobrazie Polski przedrozbiorowej małych miast, których specyfiką była zdecydowana przewaga zabudowy drewnianej, brak murów lub jedynie ich częściowe ufortyfikowanie. To powoduje, że nie ma możliwości prowadzenia analiz konserwatorskich nad średniowieczną zabudową mieszkalną czy zmianami liczby zabytkowych obiektów w miastach tego typu¹. Najczęściej jedynym murowanym obiektem w tego typu miastach przez wiele wieków był kościół parafialny. Nie oznacza to jednak, że miasteczka te nie zasługują na uwagę badaczy, wręcz przeciwnie, są bowiem świadectwem kultury miejskiej Polski przedrozbiorowej.

O średniowiecznej genezie Czchowa przypomina zachowany do dziś układ urbanistyczny². Rozwój przestrzenny Czchowa w tej epoce był przedmiotem analiz Bogusława Krasnowolskiego [2004, s. 48–53] i Rafała Malika [2008, s. 48–56], którzy dokonali wielu ustaleń dotyczących rozplanowania miasta lokacyjnego.

Introduction

Czchów is a town situated near Czchowskie Lake, near the voivodeship road from Nowy Sącz to Brzesko, and was an important urban center in this region in the Middle Ages. It was the site of a royal castle, a customs chamber and the seat of the Cracow land powiat court. Czchów was a typical town in the landscape of pre-partition Poland, and its specificity included a clear predominance of wooden development, an absence of defensive walls or merely partial fortification. This means that it is not possible to conduct conservation analyses of medieval housing development or changes in the number of historical buildings in towns of this type.¹ For many centuries, the only masonry buildings in such towns had been the local parish churches. However, this does not mean that such towns do not deserve attention from researchers. On the contrary, they are a testament to the urban culture of pre-partition Poland.

We are reminded of the medieval genesis of Czchów by its surviving urban layout.² Czchów's spatial development in this period was the subject of analyses by Bogusław Krasnowolski [2003, p. 48–53] and Rafał Malik [2008, p. 48–56], who made numerous findings concerning the town's plan after the issuing of its charter. Based primarily on nineteenth-century plans, they

* doktor, Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie

* Ph.D., Institute of History and Archival Studies of the KEN Pedagogical University in Cracow

Cytowanie / Citation: Żurek D. The Space of Late-medieval Czchów: Urban Layout Analysis. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 70:50–63

Otrzymano / Received: 21.05.2021 • Zaakceptowano / Accepted: 14.03.2022

doi: 10.48234/WK70CZCHOW

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Opierając się głównie na XIX-wiecznych planach, wyznaczyli granice centrum lokacyjnego i przebieg linii obrony oraz oszacowali, jaka mogła być liczba działek wymierzonych podczas lokacji. Badacze ci wykorzystali także ustalenia historyków na czele z Feliksem Kirykiem [1985, s. 111–117], który ma największe zasługi w badaniach nad dziejami Czchowa w średniowieczu. W swoich badaniach wykorzystał on zapiski z najstarszej księgi miejskiej Czchowa, jednak głównie do przeprowadzenia analiz struktur społecznych i rozwoju gospodarczego miasta³. Z tego powodu jego ustalenia nie mogły wiele wnieść do badań historyków urbanistyki nad układem lokacyjnym. Tymczasem wnikliwa analiza wspomnianego źródła przyniosła wyniki pozwalające na dokładniejsze rozpoznanie przestrzeni późnośredniowiecznego miasta. Rękopis księgi jest przechowywany w Archiwum Narodowym w Krakowie [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29]. Reprezentuje ona kategorię niezwykle cennych zabytków, jakimi są księgi urzędów i sądów miast. Oprócz informacji o funkcjonowaniu społeczeństwa, można z nich wyłowić wzmianki o wyglądzie przestrzeni miejskiej i zmianach, jakie w niej następowały. Zebranie i analiza tych, wydawać by się mogło: przypadkowych, informacji przyniosły pozytywne wyniki. W efekcie uzyskano ważne informacje, które uzupełniają, doprecyzowują lub korygują dotychczasowe ustalenia badaczy, tym samym przybliżając nas do rozpoznania struktury przestrzennej późnośredniowiecznego miasta. Artykuł jest przyczynkiem do badań nad rozwojem przestrzennym miasta.

Data lokacji Czchowa na prawie średzkim nie jest znana. Badacze przyjmują, że musiało to nastąpić między rokiem 1288 a 1333⁴. W 1355 decyzją Kazimierza Wielkiego miasto zostało przeniesione na prawo magdeburskie⁵. Główna droga z Królestwa Węgier do Krakowa wiodła przez Nowy Sącz, Lipnicę Murowaną i Bochnię [Wyrozumska 1977, s. 33, 80]. Szlak rozgałęział się w Iwkowej, skąd na wschód prowadziła droga do Czchowa, w mieście przechodziła ona w ulicę dochodzącą do północno-zachodniego narożnika rynku. Stąd wychodziła z północno-wschodniego narożnika, za granicą centrum osadniczego przechodząc w drogę do Jurkowa. Tam łączyła się z drugim głównym szlakiem z Węgier. Droga ta była osią, przy której rozwinęła się osada przedlokacyjna. W wyniku akcji lokacyjnej przy drodze rozmierzono miasto, natomiast istniejącą osadę w niewielkim stopniu wkomponowano w lokacyjną siatkę modułarną⁶.

Granice miasta

Dotychczasowym badaczom dziejów Czchowa nie był znany przebieg granic miasta⁷. Tymczasem w księdze miejskiej pod rokiem 1477 zostały one szczegółowo opisane. Zapiska ta pozwala na odtworzenie zasięgu średniowiecznej gminy miejskiej. Najpewniej były to granice, jakie Czchów otrzymał w czasie pierwszej lokacji. Wskazuje na to zanotowane w źródle

delineated the boundaries of the charter-period center and the course of defense lines and estimated the number of plots sited during the town's location. These scholars also used the findings of historians, especially Feliks Kiryk [1985, p. 11–117], who made the greatest contributions to studying Czchów's medieval history. In his studies, Kiryk used records from Czchów's oldest register book, but mostly to analyze social structures and the town's economic development.³ For this reason, his findings could not contribute much to research by urban planning historians on the location-period layout. Meanwhile, an in-depth analysis of this source brought results that allowed for a more precise identification of the space of this late-medieval town. The book is stored at the National Archives in Cracow [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29]. It represents a category of extremely valuable historical artifacts, namely the books of records of town offices and courts. Apart from information on the functioning of society, one can glean from them mentions of the appearance of urban space and changes that took place in it. The collection and analysis of these seemingly random pieces of information brought positive results. As a result, crucial information was procured that supplemented, detailed or corrected previous research findings, and thus brought us closer to identifying the spatial structure of the late-medieval town. This paper is a contribution to research on the spatial development of the town.

The date of the issue of Czchów's town charter, based on the Środa Śląska law, is not known. Researchers assume this must have taken place between 1288 and 1333.⁴ In 1355, by decision of Casimir the Great, the town's charter was modified to conform to the Magdeburg law.⁵ The main road from the Kingdom of Hungary to Cracow led through Nowy Sącz, Lipnica Murowana and Bochnia [Wyrozumska, 1977, p. 33, 80]. This trail branched off in Iwkowa, where a road led eastwards to Czchów, where it turned into a street that reached the northwestern corner of the market square. From here, it extended from the northeastern corner, behind the boundary of the settlement center, and turned into a road leading to Jurków. Here, it connected with a second main trail from Hungary. This road was an axis along a pre-charter settlement had developed. As a result of a settlement campaign, a town was delineated along the road, while the existing settlement was slightly incorporated into the post-charter modular grid.⁶

Town limits

Previous researchers of Czchów's history did not know the course of the town's limits.⁷ However, they were described in detail in the town's book of record prior to 1477. These were most probably the limits that Czchów was given during its first location. This is corroborated by the source's statement that the town had had such boundaries since the issuing of its first charter

stwierdzenie, że takie granice miasto posiada od czasów pierwszej lokacji [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 17v]. Porównanie ich z granicami zaznaczonymi na planie katastralnym [*Kataster galicyjski*, sygn. 29/280/0/2.1/3359] oraz ze współczesnymi granicami ukazuje, że ich przebieg nie uległ większym zmianom. Świadczy to o trwałości działań podjętych przez założycieli miasta. Granica opierała się na ciekach wodnych. Po północnej stronie miasta prowadziła wzdłuż rzeki Zelyny (dziś Zelina Jurkowska)⁸, gdzie znajdował się pierwszy znak graniczny, oddzielający miasto od wsi Tymowa i Tworkowa. Stamtąd wiodła do miejsca przed lasem zwanym „Przedpodlaskiem”, skąd wzdłuż potoku biegła do granic wsi Biskupice i do rzeki Dunajec. Tam spotykały się granice Czchowa i wsi Filipowice. Następnie granica prowadziła do starej rzeki zwanej „dunayczisko” koło wsi Drużków, stąd wiodła meandrami Dunajca do miejsca zwanego *laska* (las w Będzieszynie), a dalej do źródeł Zimnego Potoku, który wyznaczał granicę z wsią Będzieszyna⁹. Od tego miejsca tym potokiem biegła na północ wzdłuż granicy z wsią Iwkowa. Tu linia graniczna zataczała koło i dochodziła ponownie do rzeki Zeliny, gdzie stykały się granice miasta Czchowa oraz wsi Iwkowa i Tymowa [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 17–17v].

W roku 1542 toczył się spór o granice pomiędzy miastem a właścicielami sąsiednich wsi Będzieszyna i Tropie, leżących po południowej stronie miasta. Rajcy pokazali wówczas wyciągi z ksiąg miejskich, dotyczące dokumentów granicznych, a dodatkowo najstarsi mieszkańcy miasta złożyli przysięgę co do przebiegu granicy. Stwierdzono, że od najdawniejszych czasów wiedzie ona wzdłuż Zimnego Potoku, potwierdzając tym samym przebieg opisany powyżej [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 153–153v]. Na współczesnych mapach nie odnajdujemy już potoku o tej nazwie, natomiast na planie katastralnym z 1847 nosi on nazwę Potok Graniczny. Zarówno wzmianki źródłowe, jak i plan katastralny pozwalają ustalić, że Zimny Potok, w XIX wieku nazywany Potokiem Granicznym, jest tożsamy z Czarnym Potokiem, który do dziś wyznacza granicę między Czchowem a Będzieszyną.

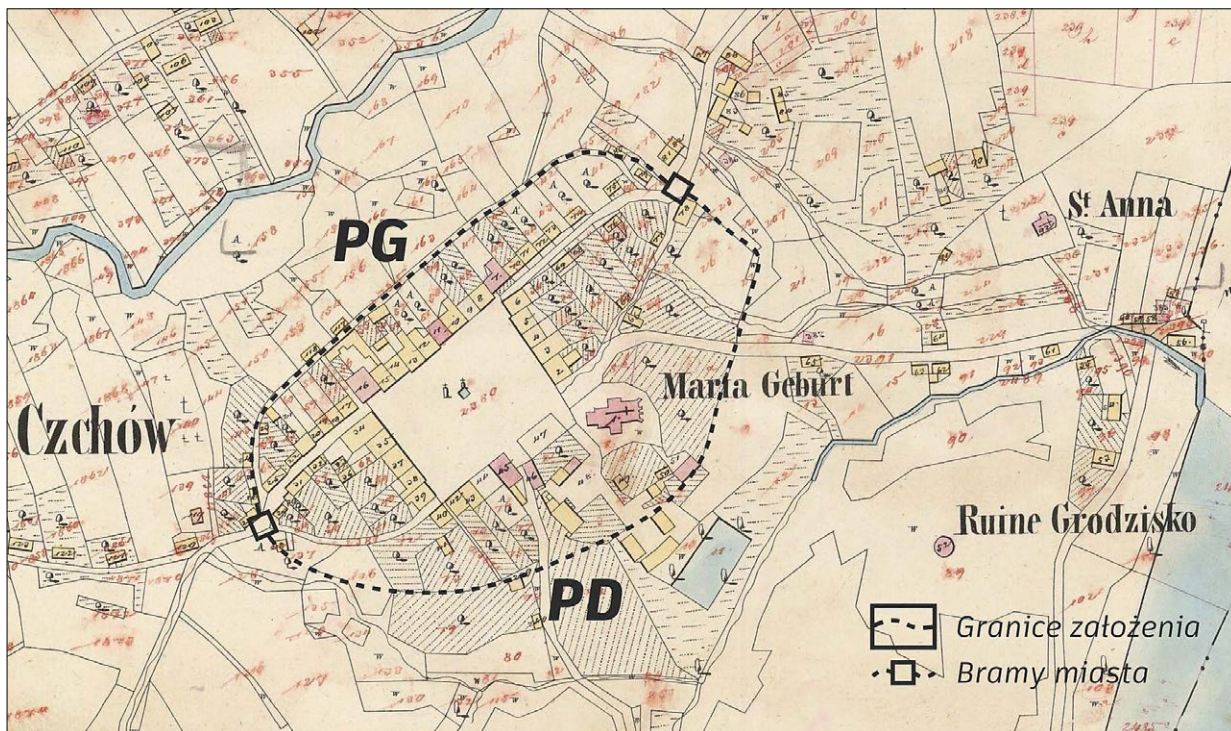
Na tak wyznaczonym obszarze wytyczono centrum osadnicze oraz niezbędne dla funkcjonowania społeczności miejskiej przedmieścia, które obejmowały ogrody, pastwiska, grunty rolne i lasy miejskie. Badacze ustalili, że centrum lokacyjne rozmierzono na podstawie prostego, dziewięciopolewego planu szachowniczowego – trójpasmowego. Charakterystyczne wydłużenie bloków północnego i południowego wynikało z dopasowania ich do przebiegu drogi głównej [Krasnowolski 2004, s. 49–50; Malik 2008, s. 50]. Dotychczasowi badacze ustalili przebieg linii obrony na podstawie analizy urbanistycznej. R. Malik [2008, s. 50] sądzi, że umocnienia obronne powstały w drugiej fazie rozwoju przestrzennego miasta¹⁰. Linia obrony jest doskonale widoczna na planie katastralnym z XIX wieku i nadal można ją odnaleźć we współczesnym krajobrazie miasta. Dodatkowo jej przebieg potwierdzają wzmianki

[*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 17v]. Comparing them with the limits marked on the cadastral plan [*Kataster galicyjski*, sygn. 29/280/0/2.1/3359] and with contemporary limits showed that their course did not change drastically. In the northern section of the town, the boundary ran along Zelyna River (the modern-day Zelina Jurkowska River),⁸ where the first boundary post that separated the town from the villages of Tymowa and Tworkowa was located. Further on, the boundary ran to a location in front of a forest called “Przedpodlasek” from where it ran along a creek to the borders of Biskupice village and to the Dunajec River. The limits of Czchów and the village of Filipowice came into contact here. Further on, the boundary ran to an old river called “dunayczisko” near the village of Drużków, where it meandered along the Dunajec to a place called “laska” (the forest in Będzieszyna) and further on to the source of Zimny Potok, which defined the border with the village of Będzieszyna.⁹ From there, it ran along the creek northwards, along the border with the village of Iwkowa. Here the boundary line completed its circle and once again arrived at Zelina River, where the borders of Czchów met with those of Iwkowa and Tymowa [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, ch. 17–17v].

In 1542, there was a conflict concerning the borders between the town and the owners of the nearby villages of Będzieszyna and Tropie, located south of the town. The town councilors presented excerpts from the town’s books on boundary documents, and the eldest townsmen also testified on the boundary’s course under oath. It was stated that the boundary had run along Zimny Potok since time immemorial, and thus attested to the course described above [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, ch. 153–153v]. It is not possible to find a creek by that name on contemporary maps, but the cadastral plan from 1847 shows it bearing the name Potok Graniczny (border creek). Both the source and the cadastral plan show that Zimny Potok, which was called Potok Graniczny in the nineteenth century, was equivalent to Czarny Potok, which today marks the boundary between Czchów and Będzieszyna.

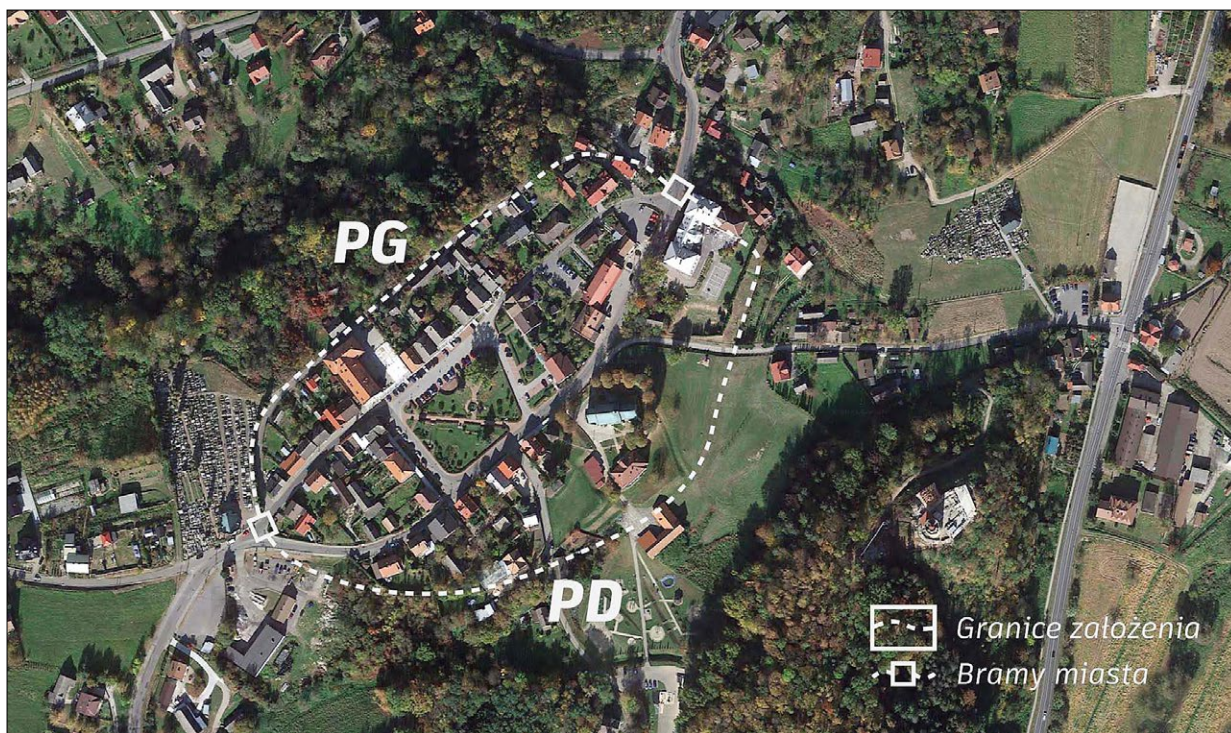
In the area thus outlined, a settlement center was delineated along with suburbs that the future town’s community would require, which included gardens, pastures, farmland and town forests. Researchers found that the location center was delineated using a simple, nine-field grid plan that had three strips. The distinctive elongation of the northern and southern blocks stemmed from adapting them to the course of the main road [Krasnowolski 2004, p. 49–50; Malik 2008, p. 50]. Previous scholars determined the course of the defense line based on an urban analysis. R. Malik [2008, p. 50] argued that fortifications were built in the second phase of the town’s spatial development.¹⁰ The defense line is clearly visible on the cadastral plan from the nineteenth century and can still be found in the town’s contemporary landscape. In addition, sources attest to its course. The location layout was delineated

Ryc. 1. Czchów, przebieg granic centrum lokacyjnego naniesiony na plan katastralny miasta z 1847; źródło: Archiwum Narodowe w Krakowie, *Kataster galicyjski, Stadt Czchow in Galizien Bodmier Kreis Bezirk Czchow*, sygn. 29/280/0/2.1/3359; PG – Przedmieście Górne, PD – Przedmieście Dolne; oprac. autorka.

Fig. 1. Czchów, course of the borders of the location center superimposed on a cadastral plan of the town from 1847; source: National Archive in Cracow, *Kataster galicyjski, Stadt Czchow in Galizien Bodmier Kreis Bezirk Czchow*, sign. 29/280/0/2.1/3359; PG – Przedmieście Górne, PD – Przedmieście Dolne; original work.

Ryc. 2. Czchów, przebieg granic centrum lokacyjnego naniesiony na współczesną mapę miasta; PG – Przedmieście Górne, PD – Przedmieście Dolne; oprac. autorka.

Fig. 2. Czchów, course of the borders of the location center superimposed on a contemporary map of the town; PG – Przedmieście Górne, PD – Przedmieście Dolne; original work.

źródłowe. Układ lokacyjny rozmierzono na grzbiecie nachylnym w kierunku Dunajca. Spadek terenu jest wyraźnie widoczny, a różnica wysokości w najwyższych punktach wynosi 17 m¹¹. Zgodnie z przypuszczeniami urbanistów, umocnienia obronne po północnej stronie miasta przebiegały po zewnętrznej stronie drogi publicznej, ta zaś prowadziła zatyłem działek w północnym bloku przyrynkowym [Krasnowolski 2004, s. 52; Malik 2008, s. 50 – tu jako blok wschodni i zachodni]. Taki ich przebieg potwierdzają także opisy źródłowe, w których wspomina się o wałach górnych, zwanych też większymi¹². Dziś wiedzie tamtędy ulica Wałowa. Linia obrony jest również czytelna po południowej stronie, gdzie też przebiegała na zapleczu działek przyrynkowych. Tu jednak nie rozwinęła się ulica obwodowa. Linia obrony w tym miejscu przebiega dokładnie nad domem przy ul. Węgierskiej 1. Spadek terenu, wskazujący na granicę między miastem a przedmieściem, w tym punkcie wynosi 2 m. Następnie linia obrony obejmuje plac przykościelny. W tym rejonie spadek terenu wynosi ok. 3 m.

Jan Długosz zanotował w swojej kronice, że mury miejskie Czchowa zostały wzniesione za panowania Kazimierza Wielkiego, natomiast nie wspominał o nich piszący wcześniej Jan z Czarnkowa¹³. Z tego powodu badacze z rezerwą podchodzili do informacji podanej przez Długosza, zakładając, że jedynie badania archeologiczne mogą ją potwierdzić¹⁴. Tych jednak w Czchowie nie prowadzono. Tymczasem istnienie murów potwierdza badane źródło. O fortyfikacjach wzmiankuje się w rachunkach miejskich w roku 1424 przy okazji wydatków ponoszonych na ich naprawę¹⁵. To z kolei oznacza, że musiały powstać przed tą datą. W zapisce określono je wówczas mianem wałów („walwa”) [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 3v]. W 1426 miasto wydało na naprawę dziur w murze („in muro”) i bram 18 groszy [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 8v]. W 1441 zapłacono stolarzowi 26 groszy za prace przy wałach oraz 2 grosze za gwoździe [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 60]; naprawiono też dębiną dziurę w murze. W tym roku jakieś prace prowadzono także przy bramie, ponieważ z kasy miasta wydano 8 groszy na żelazo do niej [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 61]. Porównując to z wydatkami ponoszonymi w podobnym okresie przez inne miasta, wydatkowane sumy były niewielkie i musiały się wiązać raczej z drobnymi naprawami¹⁶. W związku z tym wydaje się prawdopodobne, że w Czchowie, tak jak w wielu innych miastach, mury i bramy wykonane były na pewnych odcinkach z cegły, a na innych były to obwarowania drewniano-ziemne [Szymczak 1988, s. 249]. Również wilkierz rady z 1472 pozwala przypuszczać, że były one w zdecydowanej większości drewniane. W myśl uchwały każdy gospodarz miał oddawać po 3, a mieszkaniec po 1 sztuce grubego i dobrego dębu, o długości 7 łokci, które przeznaczano na umocnienie i naprawę miasta [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 106v; Wyrozumska 2018, s. 41].

on a ridge that descended towards the Dunajec. The terrain incline is clearly visible and the difference in height at the highest points is 17 m.¹¹ According to the suppositions of urban planners, the defensive walls in the north of the town ran along the external side of the local public road, while the road itself ran along the back boundaries of plots in the northern market square block [Krasnowolski 2004, p. 52; Malik 2008, p. 50— here as the eastern and western block]. This course is also attested by sources, which mention upper earthen walls, also called greater walls.¹² Today, Wałowa Street runs along this course. The defensive line is also legible to the south, where it also ran along the rear of market square plots. However, a circuit road did not develop here. The defensive line in this section runs directly above the house at 1 Węgierska Street. The difference in terrain elevation that points to the border between the town and the suburb is 2 m. Further on, the defensive line covers the square near the church. Here the difference in elevation is around 3 m.

In his chronicle, Jan Długosz noted that Czchów's town walls were erected during the reign of Casimir the Great, but Jan of Czarnków, who wrote his work earlier, had not mentioned them.¹³ Because of this, researchers approached the information relayed by Długosz with reservation, assuming that only archaeological research could confirm it.¹⁴ Fortifications were mentioned in municipal receipts from 1424 as the cost to repair them had to be paid.¹⁵ This means that they must have been built before that date. The note mentioned them as earthen walls (“walwa”) [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 3v]. In 1441, a carpenter was paid 26 groschen for work on the earthen walls and 2 groschen for nails [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, ch. 60]; oak wood was also used to repair a hole in the wall. In that same year, some work was also done on the gate, as the town's expenditure records showed that 8 groschen was spent on iron for this purpose [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 61]. When we compare this with the expenditures of other towns in the same period, the sums were insignificant and were probably spent on small repairs.¹⁶ Thus, it appears probable that in Czchów, as in many other towns, walls and gates were in some sections made of brick, while in other places they were earthen and wooden fortifications [Szymczak 1988, p. 249]. A council resolution from 1472 allows us to presume that the walls were mostly wooden. Per the resolution, each homeowner was to donate 3 logs and every resident 1 log of thick and good-quality oak wood, with a length of 7 ells, which were used to fortify and repair the town [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 106v; Wyrozumska 2018, p. 41].

In the source investigated, the fortifications in the northern section of the town were called embankments [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 242v, 282, 256v]. It can be presumed that along this section, the fortifications were earthen and wooden walls. In 1428, a mention was made of a wall near a school, as 5 groschen from the town treasury were spent on roof

W badanym źródle umocnienia po północnej stronie nazywane są wałami [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 242v, 282, 256v]. Można zatem przypuszczać, że na tym odcinku fortyfikacje miały formę wałów drewniano-ziemnych. W roku 1428 wspomina się o wale koło szkoły, kiedy z kasy miejskiej wydano 5 groszy na dachówkę do niego [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 12]¹⁷. Budynek szkoły najpewniej znajdował się w okolicy kościoła parafialnego. Stąd można wnioskować, że opisane umocnienia przebiegały po południowo-wschodniej stronie miasta i mogły być fragmentem muru otaczającego plac kościelny, który sprzężony był z fortyfikacjami miejskimi. Mur koło ogrodów wzmiankowany był w 1427¹⁸. W 1483 wzmiankowano dwa ogródki leżące z tyłu plebanii i muru miejskiego¹⁹. Dodatkowo w opisie nowego kościoła przedmiejskiego podano, że znajduje się on poza murami miasta, a wiadomo, że leżał po południowo-wschodniej stronie miasta. Na podstawie tych wzmianek można wnioskować, że na odcinku południowo-wschodnim miasto chronił mur kamienny. Badacze sądzą, że Czchów posiadał dwie bramy – górną i dolną. Ich istnienie potwierdzają wydatki na naprawę, nie ma jednak w źródle informacji o ich liczbie czy nazwach.

Rynek

Centralne miejsce w układzie lokacyjnym zajął prostokątny rynek, o wymiarach 180 x 144 łokcie (105,48 x 84,38 m)²⁰. Plac ten wyposażony był w urządzenia handlowe. Przepisy prawa miejskiego nakazywały handel wyłącznie w obrębie placu rynkowego. Rada miasta Czchowa przypominała o tym nakazie [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 85, 217v; Wyrozumka 2018, s. 44, 47]. Na placu tym stał ratusz, symbol średniowiecznego miasta. W Czchowie był to piętrowy budynek z wieżą²¹, zapewne drewniany, wzmiankowany już w latach dwudziestych XV wieku, kiedy przeprowadzano w nim jakieś remonty [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 4]²². Oznacza to, że najpóźniej w początkach lat dwudziestych tego stulecia miasto posiadało ratusz, co wyróżniało je na tle innych małych miast małopolskich. W przyziemiu ratusza znajdowały się kramy²³. W budynku była także postrzygalnia sukna, wzmiankowana już w roku 1436 [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 39v]. W 1521 rada miejska wraz z całą społecznością uchwaliła, że w celach dekoracyjnych zegar z wieży kościelnej ma zostać przeniesiony na wieżę ratuszową [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 33]. Budynek ratusza nie zachował się. Na środku rynku znajdowała się studnia, naprawiana w 1436 [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 40]. Jej znaczenie zapewne spadło po wybudowaniu w mieście wodociągów, co nastąpiło w połowie XVI wieku.

Wedle ustaleń urbanistów w czasie lokacji rozmierzono dwie pary ulic o przebiegu wschód-zachód, związanych z narożnikami rynku, w przedłużeniu północnej i południowej pierzei rynku. Okalały one wschodni

tiles for it [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 12].¹⁷ The school building was most probably located near the parish church. It can be concluded from this that the fortifications described ran along the southeastern side of the town and could have been a fragment of a wall that surrounded the church square that was linked with the town fortifications. The wall near the gardens was mentioned in 1472.¹⁸ In 1483, two gardens at the back of the parish house and the town wall were mentioned.¹⁹ In addition, the description of the new suburban church reported that it was located outside of the town walls, and it is known that it was located southeast of it. Based on these mentions, it can be concluded that a stone wall had protected the town along the southeastern section. Researchers are of the opinion that Czchów possessed two gates—an upper and lower one. Their existence was confirmed by repair expenditures, yet the source does not list their number or names.

Market Square

A rectangular market square, measuring 180x144 ells (105.48x84.38 m),²⁰ became central in the location layout. This square was equipped with commercial devices. Municipal regulations only allowed trade to happen within the market square. The Czchów town council reminded of this in a warrant [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 85, 217v; Wyrozumka 2018, p. 44, 47]. The market square also featured the town hall, the symbol of the medieval town. In Czchów, this was a two-story building with a tower,²¹ most probably wooden, and was mentioned already in the 1420s, when some form of renovation was carried out on it [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 4].²² This means that the town had a town hall at least since the early 1420s, which was exceptional in comparison to other small towns of Lesser Poland. The town hall's ground floor featured stalls.²³ The building also housed a broadcloth shearing shop, mentioned already in 1436 [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 39v]. In 1521, the town council and the entire community passed a resolution that, for decorative purposes, the clock from the church tower was to be relocated to the town hall tower [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 33]. The town hall building did not survive. At the center of the square there was a well that was repaired in 1436 [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 40]. Its significance probably waned after the construction of water supply infrastructure, which took place in the mid-sixteenth century.

According to the findings of urbanists, during the location two pairs of streets that ran east-west were delineated, and were linked with the market square's corners, at the extension of the northern and southern frontage of the market square. They framed the eastern and western market square block and joined outside of it, most probably near the town gates. There is no other mention of other streets, and they are not legible on contemporary plans [Krasnowolski, 2004,

i zachodni blok przyrynkowy i łączyły się poza nim, najpewniej przy bramach miejskich. O innych ulicach nie mamy żadnych wiadomości, a na współczesnych planach są one nieczytelne [Krasnowolski 2004, s. 51]. W źródłach pojawia się nazwa tylko jednej ulicy – ulicy Polskiej („Platea Polonicali”), która wzmiankowana była po raz pierwszy w roku 1425²⁴. Wydaje się, że musiała to być główna ulica miasta. Należałoby ją utożsamiać z jednym z dwóch ciągów wychodzących z północnego narożnika miasta²⁵. Można rozważyć inną możliwość: że ta jedna nazwa stosowana była do obu ulic wychodzących z północnego narożnika rynku w kierunkach wschodnim i zachodnim. Taka sytuacja ma miejsce współcześnie, gdzie cały ten ciąg nosi nazwę ulicy Armii Krajowej. R. Malik [2008, s. 50–51] przyjmuje, że z każdego narożnika rynku wychodziła ulica, co oznacza, że w średniowiecznym Czchowie funkcjonowało co najmniej 8 ulic. B. Krasnowolski [2004, s. 51] zauważa jednak, że na planach uliczki o przebiegu północ-południe są nieczytelne, możliwe, że zostały przesunięte poza narożniki rynku. Dodać trzeba, że wątpliwości budzi także to, czy z narożnika południowo-wschodniego wychodziła ulica. Teren ten był zajęty przez plac kościelny i należące do niego budynki wraz z cmentarzem i ogrodem. Dodatkowo zamknięty był murem. Z kolei blok południowy przecinała ulica, wychodząca z rynku na południe, widoczna na planach z XIX wieku i istniejąca do dziś (ul. Węgierska). Możliwe, że ciąg ten funkcjonował zamiast ulicy wychodzącej z narożnika południowo-wschodniego. Najpewniej w czasie lokacji nie wytyczono ulic na zatyłu bloków rynekowych: południowego, wschodniego i zachodniego. Nie była to wyjątkowa sytuacja. Szczegółowe badania nad rozwojem układu przestrzennego innego małego miasta (Chrzanowa) ukazały, że siatka ulic kształtowała się z czasem. Pierwotnie nie rozmierzono ulic na tyłach bloków przyrynkowych. Dopiero rozwój miasta doprowadził do podziałów poprzecznych działek przyrynkowych i wytyczenia ulic na ich zatyłu [Żurek, 2018b, s. 78–79]. Możliwe, że podobne procesy zachodziły w Czchowie, stąd tak rzadkie wzmianki źródłowe o ulicach. Wydaje się, że w tym mieście ulica zatylna powstała jedynie za północnym blokiem rynekowym. Tezę tę wzmacnia fakt, że na XIX-wiecznym planie katastralnym na zapleczu bloków południowego, zachodniego i wschodniego nie ma ulic.

Wokół rynku rozmierzono bloki zabudowy, z których narożny, południowo-wschodni, zajął kościół parafialny, pozostałe podzielono na działki o wymiarach 18 x 72 łokcie, przy łokciu o długości 0,586 m, co dało wymiary pojedynczej parceli 10,548 x 42,192 m [Krasnowolski 2004, s. 52; Malik 2008, s. 51]. Pomiar dokonane na współczesnym planie katastralnym ukazują, że część działek wokół rynku nadal ma szerokość oscylującą wokół 10,5–11 m. Pierwotna długość parcel czytelna jest jeszcze w bloku północnym i częściowo wschodnim. W najmniejszym stopniu szerokość działki lokacyjnej zachowała się w pierzei zachodniej. Urbaniści nie są zgodni co do liczby działek wytyczo-

p. 51]. Sources mentioned only the name of a single street—Polska Street (“Platea Polonicali”), which was first mentioned in 1425.²⁴ It appears that it must have been the town’s main street. It could be equated with one of two routes that originated from the town’s northern corner.²⁵ The following possibility can be explored: the name mentioned may have been used for both streets that extended eastwards and northwards from the northern corner of the market square. Such a situation takes place today, as the entire sequence of streets bears the name of Armii Krajowej Street. R. Malik [2008, p. 50–51] assumed that a street extended from every corner, which means that at least eight streets functioned in medieval Czchów. B. Krasnowolski [2004, p. 51] noted that on plans the streets that ran along the north–south directions were not clearly visible, and it was possible that they were relocated outside of the market square’s corners. It should be added that it is also debatable whether a street extended from the southeast corner. This area was occupied by the church square and its buildings, as well as a cemetery and garden. It was also enclosed by a wall. The southern block was crossed by a street that extended southwards from the market square and was visible on nineteenth-century plans and exists to this day (as Węgierska Street). It is possible that this path also functioned instead of a street that extended from the southeastern corner. Most probably, during the location streets were not delineated to the rear of the southern, eastern and western market square blocks. This was not uncommon. Detailed study of the development of a different small town (Chrzanów) found that its street grid emerged over time. Initially, no streets had been delineated at the back ends of market square blocks. The later development of the town led to divisions of transverse market-side plots and the delineation of streets to their rear [Żurek, 2018b, p. 78–79]. It is possible that similar processes took place in Czchów, hence mentions of streets were so rare in sources. It appears that in this town, a rear street emerged only behind the northern market square block. This hypothesis is supported by the fact that on the nineteenth-century cadastral plan, the rears of the southern, western and eastern blocks featured no streets.

Town blocks were delineated around the market square. The southeastern corner block was occupied by the parish church, while others were divided into plots, each being 18x72 ells, with an ell length equal to 0.586 m, which resulted in individual plots being 10.528x42.182 m [Krasnowolski 2004, p. 52; Malik 2008, p. 51]. Measurements performed on a contemporary cadastral plan indicate that some plots around the market square still had widths of around 10.5–11 m. The original length of the parcels is still legible in the northern block and partially in the eastern one. The length of the location-period plot survived to the smallest degree in the western frontage. Urbanists did not reach a consensus on the number of plots delineated around the market square during the location, and the numbers listed by them

nych wokół rynku w czasie lokacji, podawane przez nich liczby oscylują wokół 40²⁶. Jednak, jak można zauważyć na planie katastralnym z roku 1847 i współczesnych planach miasta, blok południowy był krótszy od północnego, ponieważ od strony wschodniej ograniczał go blok narożny, zajęty przez plac kościelny. Przy wspomnianych wymiarach działki w bloku północnym można było wytyczyć 10 działek, natomiast w bloku południowym jedynie 8²⁷. Blok południowo-wschodni, zajęty zapewne już przed lokacją przez kościół, musiał być wkomponowany w wytyczany układ, co mogło mieć wpływ na zmniejszenie wymiarów bloku południowego. Wobec tego wokół rynku mogło powstać 30 pełnowymiarowych działek. Dodatkowo w trzech blokach narożnych można było rozmierzyć po 4 działki o podanych wymiarach. Wyjątek stanowi narożnik północno-wschodni, w którym można było wytyczyć dwa kwadraty o bokach 72 łokci; moduł ten jest nadal czytelny na współczesnym planie. To oznacza, że w tej części mogło powstać 8 działek²⁸. Łącznie daje to co najmniej 46 pełnowymiarowych parcel rozmierzonych w czterech blokach przyrynkowych i trzech blokach narożnych. Dodatkowo najpewniej na tyłach bloków wschodniego i zachodniego także powstało kilka działek. Z połowy XVI wieku pochodzą wzmianki o budowie domów na pustych, niezagospodarowanych działkach [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 273v]. Nie ma jednak informacji, czy dotyczyło to obszaru „intra”, czy „extra muros”.

Wygląd średniowiecznych domów czchowskich nie jest znany. Najpewniej, jak w większości tego typu miast, były one drewniane [Żurek, 2018a, s. 32–39]. B. Krasnowolski [2004, s. 52] sądzi, że miały kamienne piwnice. W tym kontekście interesująca jest wzmianka odnaleziona w księdze pod rokiem 1544 o domu murowanym, leżącym w rogu rynku, koło kościoła²⁹. Musiało to być domostwo w pierzei południowej lub wschodniej³⁰. Jego właścicielem był wieloletni rajca, mieszczanin dobrze sytuowany, którego z pewnością było stać na realizację tak kosztownej inwestycji, jaką była budowa murowanego domu. Pewne informacje w kwestii zabudowy mieszkalnej przynosi także wilkierz z 1425. Władze Czchowa uchwałyły wówczas, że każdy, kto zniszczy mur koło domu mieszkańca miasta, ma go naprawić lub zadośćuczynić za szkodę [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 48v; Wyrzumska 2018, s. 37]. To zaś oznacza, że między działkami mogły być wzniesione mury rozgraniczające parcele, nie wydaje się jednak, aby było tak między wszystkimi działkami. Z pewnością, podobnie jak w wielu innych miastach tej wielkości, na działkach znajdowały się warsztaty rzemieślnicze oraz budynki gospodarcze: stajnie, obory i stodoły.

W przestrzeni późnośredniowiecznego Czchowa strefę *sacrum* tworzyły dwie świątynie. Pierwszą z nich był kościół parafialny, który obsługiwał jedną z większych parafii miejsko-wiejskich dawnego województwa krakowskiego³¹. Kościół ten jest najcenniejszym zabytkiem regionu. Widoczny z daleka, stanowi cha-

oscillate around 40.²⁶ However, as it can be observed on the cadastral plan from 1847 and on contemporary city plans, the southern block was shorter than the northern one as from the east it was limited by the corner block occupied by the church square. With the plot dimensions mentioned, 10 plots could be delineated in the northern block, while only 8 could be delineated in the southern one.²⁷ The southeastern block, probably occupied by the church already before the location, had to be incorporated into the new layout, which may have had an impact on the shrinking of the southern block. Thus, 30 full-sized plots could be delineated around the market square. In addition, in each of the three corner blocks one could delineate 4 full-sized plots. The exception here is the southeastern corner, where two squares whose sides were 72 ells could be delineated; this module is still legible on the contemporary plan. This means that 8 plots could have been delineated in this area.²⁸ In total, this results in at least 26 full-sized plots delineated in the four market-side plots and three corner blocks. In addition, a couple of plots most probably appeared in the rear of the eastern and western block. There are mentions from the mid-sixteenth century of the construction houses on empty, undeveloped plots [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 273v]. However, there is no information whether this pertained to the area “intra” or “extra muros.”

The appearance of Czchów’s medieval houses is not known. However, as in most such towns, they were made of wood [Żurek, 2018a, p. 32–39]. B. Krasnowolski [2004, p. 52] argued that they had stone cellars. In this context, the mention found in the book in entries dated to 1544 about a masonry house on the corner of the market square, near the church, appears interesting.²⁹ It must have been a house either in the southern or eastern frontage.³⁰ Its owner was long-term councilman, a well-to-do burgher who could certainly afford a costly project like building a masonry house. Certain information on housing development is featured in the resolutions register for 1425. At the time, Czchów’s authorities proclaimed that anyone who damages a wall near the house of an inhabitant of the town, was to either repair it or pay damages [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 48v; Wyrzumska 2018, p. 37]. This meant that border walls dividing the plots may have been erected, but it does not appear to have been done for all plots. Certainly, as in the cases of many other towns of this size, the plots featured trade workshops and outbuildings: stables, barns and sheds.

In the space of late-medieval Czchów, the sphere of the sacred was formed by two churches. The first was a parish church that provided for one of the largest urban-rural parishes of the former Cracow voivodeship.³¹ This church is the most valuable monument of the region. Visible from afar, it is a distinctive element of Czchów’s landscape.³² As a result of the location, it was incorporated into the town’s southeastern corner.³³ Krasnowolski [2004, p. 49] presumed that in the second phase of the town’s development, in the mid-fourteenth

Ryc. 3. Rynek w Czchowie; źródło: <https://www.czchow.pl/> (dostęp: 4 IV 2022).

Fig. 3. Market square in Czchów; source: <https://www.czchow.pl/> (accessed: 4 IV 2022).

rakterystyczny element krajobrazu Czchowa³². W wyniku akcji lokacyjnej wkomponowany został w południowo-wschodni narożnik miasta³³. Krasnowolski [2004, s. 49] przypuszcza, że w drugiej fazie rozwoju miasta, w połowie XIV wieku przystąpiono do budowy gotyckiej murowanej świątyni, która zajęła miejsce romańskiej. W pierwszej fazie zbudowano dwuprzęsłowe prezbiterium, które ozdobiono polichromią [Suder 1962, s. 40], w drugiej fazie powstał prostokątny korpus nakryty wieżą [Krasnowolski 2013, s. 35]. W roku 1424 przeprowadzono jakiś remont świątyni, na co z budżetu miasta wydano 1 grzywnę [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 48v; Wyrozumka 2018, s. 37]. Być może prace te były związane z powiększeniem świątyni, datowanym na rok 1430 lub lata 1450–1476 [Leszczyńska-Skrętowa 1985, s. 453; Krasnowolski 2008, s. 52]. Za tą drugą opcją przemawia fakt, że w 1476 biskup krakowski udzielił 40-dniowego odpustu osobom, które złożą ofiarę na restaurację kościoła w Czchowie albo zwożą 6 kamieni lub drzew na ten cel [Leszczyńska-Skrętowa 1985, s. 452]. Z tego pochodzi namalowany na ścianie północnej prezbiterium, na warstwie z XIV wieku fryz scen pasyjnych [Suder, 2962, s. 40]. Na terenie przykościelnym znajdowały się zapewne także szkoła i szpital. Ta pierwsza wzmiankowana była w 1426, kiedy wspomina się o nauczycielu, i w 1428, gdy podano, że znajdowała się koło muru. O szpitalu po raz pierwszy wspomina się w 1439 [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 44v]. W 1513 wydano z kasy miejskiej pewną sumę na jego naprawę [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 84v].

Badacze wskazywali na istnienie także drugiej świątyni, zlokalizowanej na przedmieściu, gdzie dziś znajduje się kaplica cmentarna św. Anny. Sądzono, że pierwsza wzmianka o niej pochodzi z wizytacji biskupich z roku 1596 [Leszczyńska-Skrętowa 1985, s. 453]. W księdze znajduje się kilka wpisów pozwa-

century, construction began on a masonry church that replaced an older Romanesque one. In the first phase, a two-bay presbytery was built and decorated with polychromy [Suder 1962, p. 40], and in the second phase, a cuboid main body topped with a tower was built [Krasnowolski 2013, p. 35]. In 1424, some form of renovation was performed on the church, on which the town's budget spent 1 grzywna [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 48v; Wyrozumka 2018, p. 37]. Perhaps these works were associated with extending the church, dated to 1430 or the years 1450–1476 [Leszczyńska-Skrętowa 1985, p. 453; Krasnowolski 2008, p. 52]. The second option is lent credence by the fact that in 1476 the bishop of Cracow gave a forty-day indulgence to those who would donate to the restoration of the church in Czchów or would bring 6 stones or trees for this purpose [Leszczyńska-Skrętowa 1985, p. 452]. A frieze with scenes from the Passion of Christ painted on the northern wall of the presbytery, on a layer from the fourteenth century, was created during this project [Suder, 2962, p. 40]. The area near the church probably also featured a school and a hospital. The school was first mentioned in 1426, alongside a teacher, and in 1428, when it was reported that it had been located near a wall. The hospital was first mentioned in 1439 [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 44v]. In 1513, a certain sum from the town's treasury was spent on its repair [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 84v].

Researchers also pointed to the existence of a second church, located in the suburbs, at a site now occupied by the cemetery chapel of St. Anne. It was believed that the first mention of it comes from bishop visitation documents from 1596 [Leszczyńska-Skrętowa 1985, p. 453]. The book features a number of entries that allow us to trace the history of the suburban church, which had probably existed at least since the second half of the fifteenth century. In 1483, the parish priest of

Ryc. 4. Kościół parafialny Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Czchowie; źródło: <https://dnidziedzictwa.pl/kosciol-pw-narodzenia-nmp-w-czchowie/> (dostęp: 4 IV 2022).

Fig. 4. Parish church of the Birth of Virgin Mary in Czchów; source: <https://dnidziedzictwa.pl/kosciol-pw-narodzenia-nmp-w-czchowie/> (accessed: 4 IV 2022).

lających na przybliżenie losów kościoła przedmiejskiego, który istniał co najmniej od drugiej połowy XV wieku. W 1483 pleban czchowski przyjął legat na budowę kościoła, który miał zostać ufundowany poza murami miejskimi [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 115]. Na tym tle doszło do jakiegoś sporu między plebanem a rajcami. W 1485 sąd kościelny wydał wyrok w tej sprawie, w którym zanotowano, że pleban z pomocą rajców i mieszczan ma zbudować kościół drewniany poza miastem w miejscu, gdzie dawniej był, lub w innym dowolnym [Materiały do 5 t. Kodeksu Dyplomatycznego Małopolski, nr 1719; Leszczyńska-Skrętowa 1985, s. 452]. Nie jest jasne, o jaki dawny kościół chodziło, niemniej wzmianka ta pozwala stwierdzić, że powstająca u schyłku XV wieku świątynia przedmiejska była już kolejną na tym miejscu. W roku 1493 budynek nowego kościoła przedmiejskiego został oddany do użytku [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 118], to zaś oznacza, że Czchów w średniowieczu posiadał kościół na Przedmieściu Dolnym.

Poza umocnieniami obronnymi rozciągały się przedmieścia. W Czchowie w badanym okresie funkcjonowały dwa: Górne i Dolne. Według ustaleń B. Krasnowolskiego Przedmieście Górne, zlokalizowane przy głównym trakcie komunikacyjnym po północnej stronie centrum osadniczego, było wzmiankowane od roku 1559³⁴. Nie jest to zgodne ze źródłami, albowiem już w 1427 pisano o słodowni z ogrodem, które położone były za górnymi wałami, przy drodze do Sącza [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 47].

Jak wykazała analiza źródła, tuż za linią obrony, po północnej stronie miasta, znajdowały się działki mieszkalne, poprzedzielane ogrodami, na niektórych stały słodownie lub ramy sukiennicze. Za nimi rozciągały się grunty rolne, dochodzące do granic miasta.

Czchów accepted an approval for the construction of a church that was to be founded outside of the town walls [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 115].

Some sort of conflict must have erupted over this between the parish priest and the councilmen. In 1485, an ecclesial court issued a verdict in this case, in which it noted that the parish church, with the aid of councilmen and burghers, was to build a wooden church outside of the town, at a site where it had formerly been, or at any other site [Materiały do 5 t. Kodeksu Dyplomatycznego Małopolski, no, 1719; Leszczyńska-Skrętowa 1985, p. 452]. It is not clear which former church was referred to, yet the mention allows us to state that the suburban church that was built towards the end of the fifteenth century was yet another building at its site. In 1493, the new suburban church was opened for use [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 118], which means that in the Middle Ages Czchów possessed a church in Przedmieście Dolne.

Czchów's suburbs extended outside of its town walls. There were two suburbs in Czchów in the period under study: Przedmieście Górne and Przedmieście Dolne. According to B. Krasnowolski's findings, Przedmieście Górne, located near the main transport route to the north of the settlement's center, had been mentioned since 1559.³⁴ This is inconsistent with sources, as mentions of a malt house with a garden were dated to as early as 1427, and they were located behind the upper embankments, near the road to Sącza [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 47].

As the analysis of the source showed, right behind the defensive line, in the north of the town, there were residential plots separated by gardens, and some featured malt houses or cloth working frames. Behind them was farmland that approached the town's borders. A public road ran across this suburb. This road was

Tym przedmieściem między ogrodami przebiegała droga publiczna. O tym trakcie wspomniano w wilekierzu z roku 1473, wykazując, że droga publiczna z Czchowa do Jurkowa wiedzie między ogrodami Piotra Myczka i Jaczwyeczca [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 97; Wyrozumska 2018, s. 42]. W 1548 wzmiankowany był ogród leżący poza wałami górnymi i koło drogi publicznej [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 205, 238v]. Na tym przedmieściu, zapewne na obszarze ogrodów, mieszczanie rozkładali ramy sukiennicze [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 282].

Drugie przedmieście, zwane Dolnym, rozciągało się po południowej stronie centrum lokacyjnego, dochodząc do granic miasta na Dunajcu. Podobnie jak na Przedmieściu Górnym i tutaj tuż za linią obrony rozciągały się działki ogrodowe. B. Krasnowolski [2004, s. 52] postawił hipotezę, że Przedmieście Dolne powstało na obszarze ogrodów miejskich, gdyż w nowożytnych lustracjach na jego obszarze zlokalizowane były właśnie ogrody miejskie. Tymczasem ogrody koło murów wzmiankowane były już w roku 1427³⁵. W 1433 wzmiankowano z kolei dom leżący poza miastem pod murem Sącza [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 39v]. Jak ustalono powyżej, jest prawdopodobne, że były to obszary na Przedmieściu Dolnym. To oznacza, że i na tym terenie powstawały działki mieszkalne. Najpewniej na tym przedmieściu znajdował się wspomniany wyżej kościół. Na jego obszarze, na południowy wschód od centrum lokacyjnego, na wzgórzu nad Dunajcem, stał zamek królewski, powstały pod koniec XIII stulecia, a rozbudowany za panowania Kazimierza Wielkiego. Zamek popadł w ruinę w XVIII wieku. W ostatnich latach budowla została częściowo zrekonstruowana [Krasnowolski 2013, s. 36]³⁶.

Dalszy obszar przedmieść zajmowały przede wszystkim grunty rolne. Interesujące jest to, co Jan Długosz napisał o rolach w Czchowie. Kronikarz odnotował, że jest ich wiele, położone są w różnych miejscach i nie są wymierzone w łanach [Długosz 1864, s. 230]. Wzmianka ta jest zastanawiająca w kontekście badań urbanistów. Krasnowolski [2004, s. 52] ustalił, że zwarty kompleks ról miejskich rozmierzono po północnej stronie centrum lokacyjnego, gdzie dochodziły do granic wsi Tworkowa. W tym pasie leżał łan roli należącej do plebana. Grunty rolne znajdowały się także po południowej stronie miasta, o czym świadczy wzmianka z roku 1437 o roli z chmielnikiem położonej pod zamkiem [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 44v]. Tu znajdował się też wzmiankowany w 1559 folwark z rolą, leżący koło drogi publicznej, prowadzącej do młyna [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 293]. W 1554 władze miejskie wymierzyły kolejne role podmiejskie po północno-wschodniej i południowo-zachodniej stronie miasta, przy granicy z Jurkowem i z drugiej strony z Wytrzyścą [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 265]. To oznacza, że w połowie XVI wieku wszystkie wytyczone w czasie lokacji grunty rolne zostały już za-

mentioned in the resolution register for 1473, which noted that the public road from Czchów to Jurków ran between the gardens of Piotr Myczko and Jaczwyeczca [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 97; Wyrozumska 2018, p. 42]. In 1548, a mention was made of a garden located outside of the upper embankments and near a public road [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 205, 238v]. In this suburb, probably in the gardens, burghers set up cloth working frames [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 282].

The second suburb, called Przedmieście Dolne, stretched from the location center in the south to the borders of the town along the Dunajec. Similarly to Przedmieście Górne, here there were also garden plots just behind the defensive line. B. Krasnowolski [2004, p. 52] put forth a hypothesis that Przedmieście Dolne emerged in an area that had been used as the town's gardens, as early modern inspections of this area reported town gardens there. Meanwhile, gardens near the walls were mentioned already in 1427.³⁵ In 1433, a mention was made of a house located outside of the town, near the wall of Sącz [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 39v]. As determined above, it is probable that these were areas in Przedmieście Dolne. This means that this area also featured housing plots. This suburb was also the most probable location of the previously mentioned church. A royal castle stood on a hill in this area, to the southeast of the location center. It was built towards the end of the thirteenth century and extended during the reign of Casimir the Great. The castle fell into ruin in the eighteenth century. In recent years, the structure was partially rebuilt [Krasnowolski 2013, s. 36].³⁶

The more distant area of the suburbs was occupied primarily by farmland. Jan Długosz wrote an interesting passage on Czchów's fields. The chronicler noted that there had been many of them and they had been located in many places and had not been measured in łans [Długosz 1864, p. 230]. This mention is concerning in the context of studies by urbanists. Krasnowolski [2004, p. 52] determined that a compact complex of municipal fields was delineated to the north of the location center, where they reached the borders of Tworkowa. This strip included a łan of farmland that belonged to the parish priest. Farmland was also located to the south of the town, as attested by a mention from 1437 concerning a field with a hops patch located near the castle [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 44v]. This was the site of a grange with fields mentioned in 1559, located near the public road leading to a mill [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 293]. In 1554, the municipal authorities delineated additional suburban farming plots to the northeast and southwest of the town, near the border with Jurków on one side and with Wytrzyścą on the other [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 265]. This means that in the mid-sixteenth century, all the farmland delineated during the location was occupied and the demand for fields forced the assignation of new land in this area for this purpose.

jęte, a zapotrzebowanie na role zmusiło do wyznaczenia kolejnych gruntów na wspomnianym obszarze.

Podsumowując, analiza źródła rękopiśmiennego w połączeniu ze źródłami kartograficznymi i z badaniami przeprowadzonymi przez urbanistów poszerza naszą dotychczasową wiedzę na temat wyglądu i kształtowania się przestrzeni Czchowa w XV i pierwszej połowie XVI wieku. Potwierdzony został przebieg granic centrum lokacyjnego. Ponadto rozwiązano zagadkę umocnień obronnych, ustalając, że Czchów należy zaliczać do miast posiadających fortyfikacje obronne. Odnaleziono pierwszą wzmiankę o domu murowanym w mieście i ustalono jego położenie. Zapiska o kościele przedmiejskim pozwoliła na przesunięcie datacji jego powstania co najmniej na drugą połowę XV stulecia. Z kolei odnaleziony, nieznany dotąd opis granic miasta ukazuje trwałość rozwiązań dokonanych przed wiekami.

In summary, the analysis of the written source in combination with cartographic sources and a cross-examination with studies by urbanists has enhanced the state of knowledge on the appearance and shaping of the space of Czchów in the fifteenth and in the first half of the sixteenth century. The course of the location center's borders was confirmed. In addition, the mystery of the town's fortifications was solved, as it was found that Czchów should be counted among towns that sported defensive fortifications. The first mention of a masonry house located in the town was found, and its site was determined. The mention about the suburban church allowed for shifting the dating of its construction to at least the second half of the fifteenth century. In turn, a previously unknown description of the town's limits attests to the lasting continuity of solutions enacted centuries prior.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

Archiwum Narodowe w Krakowie
Consularia Czchoviensia, sygn. 29/104/0/2/29.
Kataster galicyjski, Stadt Czchow in Galizien Bochnier Kreis
Bezirk Czchow, sygn. 29/280/0/2.1/3359.

Teksty źródłowe / Source texts

Jan Długosz, *Liber Beneficiorum Dioecesis Cracoviensis*, cz. 2, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1864.
Materiały do 5 tomu Kodeksu Dyplomatycznego Małopolski, oprac. Waldemar Bukowski, Franciszek Sikora, Jan Wroniszewski, red. Waldemar Bukowski, <http://www.kodeks.pau.krakow.pl>.
Zbiór dokumentów małopolskich, cz. 1, wyd. Stanisław Kuraś, Wrocław 1962.

Opracowania / Secondary sources

Chernyshev Denys, Ivashko Yulia, Kuśnierz-Krupa Dominika, Dmytrenko Andrii, *Role of Natural Landscape in Perception of Ukrainian Sacral Architecture Monuments*, „Landscape architecture. Scientific Journal of Latvia University of Agriculture” 2020, vol. 17, nr 17.
Kiryk Feliks, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w.*, Kraków 1985.
Krasnowolski Bogusław, *Leksykon zabytków architektury Małopolski*, Warszawa 2013.
Krasnowolski Bogusław, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 2. Katalog, Kraków 2004.
Kuśnierz Kazimierz, *Historia rozwoju przestrzennego Goric w średniowieczu w kontekście bieżącej ochrony konserwatorskiej – wybrane zagadnienia*, „Wiadomości Kon-

serwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 64.

Kuśnierz Kazimierz, Kuśnierz-Krupa Dominika, Budziakowski Mateusz, *Problematyka ochrony zabytkowego miasta na przykładzie Wólbromia*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62.

Kuśnierz-Krupa Dominika, *Issue of protecting historic urban layouts of small towns in south-eastern Poland – on selected examples*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering” 2019, vol. 471.

Leszczyńska-Skrętowa Zofia, *Czchów*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1, z. 3, oprac. Jacek Laberschek, Zofia Leszczyńska-Skrętowa, Franciszek Sikora, Wrocław 1985.

Malik Rafał, *Średniowieczne lokacje miejskie nad Dunajcem. Czchów. Ze studiów nad budową i kształtem miasta lokacyjnego*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2008, nr 24.

Martyka Anna, *Ruiny zamku w Czchowie – analiza prac konserwatorskich i budowlanych*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 64.

Orlenko Mykola, *The system approach as a means of restoration activity effectiveness*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation”, 2019, nr 57.

Suder Janina, *Badania technik malowideł ściennych z XIV i XV wieku na terenie Małopolski historycznej*, „Ochrona Zabytków” 1962, nr 15 (1).

Szymczak Jan, *Koszty murowanego budownictwa obronnego w Polsce do XVI w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1988, nr 36/2.

Widawski Jarosław, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV w.*, Warszawa 1973.

Wyrozumska Bożena, *Drugi w ziemi krakowskiej do końca XVI w.*, Wrocław 1977.

Wyrozumska Bożena, *Najstarsze uchwały miejskie (wilkierze) Czchowa*, [w:] B. Wyrozumska, *Fontes. Prace wybrane z dziejów średniowiecza i nauk pomocniczych historii*, wybór i oprac. M. Starzyński, Kraków 2018.

Żurek Dorota, *Dom w małym mieście małopolskim w XV–XVI wieku*, [w:] *Dom – codzienność i święto. Przestrzeń domowa – ludzie i rzeczy. Studia historyczno-antropologiczne*, red. Bożena Popiołek, Marcin Gadocha, Agnieszka Chłosta-Sikorska, Kraków 2018.

Żurek Dorota, *Metoda socjotopograficzna i jej wykorzystanie w badaniach nad układem przestrzennym miasta na przykładzie Chrzanowa*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2018, nr 53.

¹ Nie można prowadzić w nich wielu postulowanych przez historyków urbanistyki analiz; por. [Orlenko 2019, s. 96–105].

² O znaczeniu badań nad układami lokacyjnymi miast średniowiecznych, z podkreśleniem ich znaczenia dla ochrony dziedzictwa, ostatnio zob.: [Kuśnierz 2020, s. 17–27; Kuśnierz et al. 2020, s. 55–65; Kuśnierz-Krupa 2019, s. 1–10].

³ Średniowieczne dzieje miasta nakreśliły także Bożena Wyrozumska [2018] we wstępie do wydawnictwa źródłowego oraz Z. Leszczyńska-Skrętowa [1985, s. 449–453]. Ostatnio ustalenia te, w odniesieniu do historii miasta, powtórzyła A. Martyka [2020, s. 28–35].

⁴ Szerzej na ten temat zob. [Kiryk 1985, s. 111; Wyrozumska 2018, s. 32].

⁵ Oryginał dokumentu spalili się [*Zbiór dokumentów małopolskich* 1962, nr 78; Kiryk 1985, s. 111].

⁶ Malik [2008, s. 50, 52] sądzi, że miasto powstało w sąsiedztwie wsi, a jego układ w niewielkim stopniu lub wcale nie pokrył się z jej układem. Wiś mogła być usytuowana między kościołem a zamkiem. Dodać jednak trzeba, że obszar ten cechuje się dużym spadkiem terenu, dlatego sądzę, że osada ze względu na warunki terenowe mogła znajdować się po zachodniej stronie kościoła, w miejscu, gdzie w wyniku akcji lokacyjnej wymierzono południowy blok przyrynkowy.

⁷ Jedynie Z. Leszczyńska-Skrętowa [1985, s. 450] odnotowała wzmiankę źródłową, że granice miasta sięgały Zimnego Potoku, przy którym rozpościerał się las zwany Laska.

⁸ Nazwana *Sicco fluvio*, a zatem Sucha Rzeka, dziś to Zelina Jurkowska.

⁹ W innym źródle odnotowano, że granice miasta sięgały Zimnego Potoku, przy którym rozpościerał się las zwany Laska; zob. [Leszczyńska-Skrętowa 1985, s. 450].

¹⁰ Autor nie podał jednak czasu ich realizacji.

¹¹ Po północnej stronie centrum osadniczego wysokość terenu to 276–280 m n.p.m., a po stronie południowo-zachodniej wynosi 274 m n.p.m. i obniża się w kierunku południowo-wschodnim, w okolicach kościoła dochodząc do 263 m n.p.m.

¹² *ante superiorem valvam, ante maiores valvam* [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 242v, 282, 256v].

¹³ Wcześniejszy spis miast otoczonych murami przez Kazimierza Wielkiego podał w swojej kronice Jan z Czarnkowa, ale nie wspominał o Czchowie; Długosz do tego spisu dodał Czchów; zob. [Widawski 1973, s. 21]. Być może oznacza to, że mury powstały po spisaniu kroniki przez Jana z Czarnkowa, czyli po 1384, a przed 1426, możliwe więc, że na przełomie XIV i XV w. Widawski, nie znając zapisków z księgi miejskiej, nie wziął w swoich analizach pod uwagę Czchowa.

¹⁴ Krasnowolski [2004, s. 52] podaje, że mur był wzmiankowany dopiero w 1550 w wilkierzu rady miasta.

¹⁵ Wspominał o tym Kiryk [1985, s. 115], jednak pierwszą wzmiankę o murach odnalazł pod rokiem 1426.

¹⁶ Por. [Szymczak 1988, s. 247–248].

¹⁷ W Krakowie w 1431 tysiąc sztuk dachówki kosztowało 48 gr; zob. Szymczak [1998, s. 258]. Oznacza to, że za 5 gr można było nabyć prawie 105 sztuk dachówki.

¹⁸ *De orto penes murum* [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 49], ogród *retro murum* w 1448 [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 73].

¹⁹ *Ortulaniam retro domum plebanalem et murum oppidi Czchow* [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 114v].

²⁰ Obliczenia na podstawie ustaleń Krasnowolskiego [2004, s. 51]. Współcześnie pierzeje rynkowe mają następującą długość: północna 109 m, południowa 104 m, zachodnia 85 m, wschodnia 81 m. Zatem południowa i zachodnia zachowują zasadniczo wymiar uzyskany podczas lokacji miasta.

²¹ Wskazuje na to wzmianka o posiedzeniu rady, które odbyło się w górnej sali [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 211].

²² W 1437 zapłacono cieśli za jakieś budowy przy ratuszu [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 40v]. Kiryk [1985, s. 115] nie podaje czasu powstania ratusza, pisząc jedynie, że stał pośrodku rynku.

²³ Wskazuje na to wzmianka z 1550, kiedy Marcin Kowal *pretorianus*, czyli ten, kto dzierżawi kramy w przyziemiu ratusza, wydzierżawił je od rady miejskiej [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 229v].

²⁴ Nie, jak pisał Krasnowolski, w 1428 [Krasnowolski 2004, s. 51]; zob. [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 1, 13, 39v, 125].

²⁵ Podobnie B. Krasnowolski [2004, s. 51].

²⁶ Krasnowolski [2004, s. 52] sądzi, że mogło ich być 41 lub 44, w blokach północnym i południowym wymierzono po 10 działek, w zachodnim i wschodnim po 6, a w trzech narożnych po 4 lub po 3 działki. Inaczej Malik [2008, s. 51], według którego rynek otaczało 40 działek, w dłuższych blokach po 8 (oznaczone w artykule jako wschodni i zachodni, powinno być: północny i południowy), w krótszych po 6 (opisane jako północny i południowy, powinno być: wschodni i zachodni), a po 4 działki w trzech blokach narożnych.

²⁷ Pomiary dokonane na współczesnym planie katastralnym ukazują, że plac kościelny od ulicy ma szerokość 41,2 m, czyli nadal niemal idealnie odpowiada 1 modułowi, tj. 72 łokciom (42,19 m). Pierzeja południowa ma 86 m, co bliskie jest pierwotnym wymiarom dwóch modułów o szerokości 72 łokci.

²⁸ W moduł 1 x 1 (72 x 72 łokcie, tj. 42,19 x 42,19 m) można wpisać współcześnie blok w narożniku południowo-zachodnim.

²⁹ *domum lapideam* [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 167v].

³⁰ Na planie katastralnym z końca XIX w. w pierzei wschodniej nie ma domów murowanych, takie występują natomiast w pierzei południowej, stąd wniosek, że wspomniana w źródle nieruchomość znajdowała się raczej w tej części miasta.

³¹ Nie był przeznaczony wyłącznie dla mieszkańców miasta; zob. [Malik 2008, s. 50].

³² Por. [Chernyshev et al. 2020, s. 13–21].

³³ Nie północno-wschodnim; zob. [Malik 2008, s. 51].

³⁴ Badacz zwrócił uwagę na wymienienie przedmieszczan w przywileju Kazimierza Wielkiego z 1355, zastanawiając się, czy może to jest pierwsza wzmianka o tym przedmieściu; zob. [Krasnowolski 2008, s. 52].

³⁵ *de orto penes murum*, ogród *retro murum* [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 73].

³⁶ Opis prowadzonych na zamku badań archeologicznych zob. [Martyka 2020, s. 28–42].

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest analizie rozwoju układu urbanistycznego małego miasta małopolskiego Czchowa w późnym średniowieczu i we wczesnej nowożytności. Ośrodek ten był własnością królewską. Podstawę źródłową badań stanowił rękopis najstarszej księgi miejskiej, będącej wytworem tamtejszej kancelarii, w której odnaleziono liczne zapiski przynoszące informacje o wyglądzie miasta. Połączenie ich z ustaleniami historyków urbanistyki oraz planem miasta z XIX wieku pozwoliło na dokładniejsze rozpoznanie przestrzeni miejskiej w badanym okresie. W księdze znajduje się także najstarszy, nieznany dotąd opis granic miasta lokacyjnego. W artykule analizie poddano takie elementy przestrzeni jak rynek i znajdujące się na nim obiekty, działka miejska wraz z zabudową, kształtowanie się sieci ulic, rozwój przedmieść. Zapiski źródłowe pozwoliły także na doprecyzowanie dotychczasowych ustaleń badaczy w kwestii istnienia, przebiegu oraz wyglądu umocnień obronnych.

Abstract

This paper presents an analysis of the development of the urban layout of Czchów, a Lesser Poland town, in the late Middle Ages and the early modern period. The town was not a royal estate. This study was based on the manuscript of the oldest city records book, the work of its chancellery, where numerous records containing information on the town's appearance were found. The combination of these records with the findings of urban planning historians and a plan of the town from the nineteenth century allowed for a more precise identification of the town's urban space in the period investigated. The book also featured the oldest, previously unknown description of the location town's borders. This paper analyzes spatial elements like the market square and nearby buildings, the town plot and its development, the shaping of the street network and the suburbs. Written sources also allowed for supplementing previous findings on the matter of the existence, course and appearance of fortifications.

Justyna Kobylarczyk*

orcid.org/0000-0002-3358-3762

Małgorzata Hryniewicz**

orcid.org/0000-0002-8034-1520

Michał Krupa***

orcid.org/0000-0002-2199-0598

Alirza Mamedov****

orcid.org/0000-0003-4703-2694

Janusz Marchwiński*****

orcid.org/0000-0003-3897-3580

Place of Cultural Heritage in the Contemporary Image of Jarosław

Miejsce dziedzictwa kulturowego we współczesnym obrazie Jarosławia

Keywords: Jarosław, monuments of architecture and urban planning, cultural identity, heritage conservation

Słowa kluczowe: Jarosław, zabytki architektury i urbanistyki, tożsamość kulturowa, ochrona konserwatorska

Introduction

Study of the historical city of Jarosław inclines one to reflect on its contemporary image and the role that it plays in its voivodeship. It is not obvious, as the city is among the Subcarpathian Voivodeship's medium-sized urban centers, whose development is affected by a range of different factors.

Among major possible research questions, the following should be formulated: can buildings of historical origin build the contemporary identity of Jarosław?; does the preservation of the city's historical heritage allow it to meet contemporary requirements necessary for it to pursue development?; and whether the city is

not losing its original identity by subjecting historical buildings to adaptive reuse?

The search for answers to these research questions defines the goals and scope of this study. These goals can be achieved while accounting for two major problem groups in the analysis. The first concerns the history of Jarosław and its cultural heritage, and the second focuses on the city's contemporary image and aspirations. After an in-depth analysis of this subject matter, it is possible to argue that Jarosław is capable of producing a contemporary image while maintaining the identity of a historical city with its cultural heritage.

Jarosław—a historical, Polish city—has preserved its place-based culture and identity to this day. Its cul-

* Prof. D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

** Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

*** Assoc. Prof. D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

**** Ph.D., Faculty of Urban and Spatial Planning, Kyiv National University of Construction and Architecture

***** Assoc. Prof. Ph.D. Eng. Arch., University of Ecology and Management in Warsaw

* prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

** dr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

*** dr hab. inż. arch., prof. PK, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

**** dr, Wydział Planowania Urbanistycznego i Przestrzennego, Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury

***** dr inż. arch., prof. WSEiZ, Wyższa Szkoła Ekologii i Zarządzania w Warszawie

Cytowanie / Citation: Kobylarczyk J., Hryniewicz M., Krupa M., Mamedov A., Marchwiński J. Place of Cultural Heritage in the Contemporary Image of Jarosław. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 70:64–70

Otrzymano / Received: 18.10.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 30.01.2022

doi: 10.48234/WK70JAROSLAW

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

tural heritage is inseparably tied with historical buildings and distinctive spaces of its central zone. They testify about the city's history and form a part of its present-day image—that of a city with a unique culture and significant position in its region.

Jarosław's image has changed over the centuries. Today, it is a city that, in its region, can be perceived as one of the most beautiful and with the most dynamic development. Young people come there to study and work. Due to its infrastructure, important public buildings and unique climate, Jarosław is perceived as a major center of Subcarpathia [Kobylarczyk 2009].

State of the art

The history and cultural heritage of Jarosław was discussed numerous times by scholars. Important items of the literature on the city's history include works by, among others, Fr F. Siarczyński [1928], A. Wondaś [1947], M. Orłowicz [1921], J. Makara [1936], K. Kieferling [2008], K. Gottfried [2019] and works that discuss its cultural heritage. In this second group, it is worth noting, among others, the works of J. Sas-Zubrzycki [1903], M. Borowiejska-Birkenmajerowa [1976], M. Gosztyła and A. Socha [2011], A. Fitta-Spelina [2013; 2017], and M. Sokołowska [2017]. Up to this point, no academic discussion on the place of cultural heritage in Jarosław's contemporary identity has been engaged in.

History of the city and its cultural heritage

The city of Jarosław was established during the High Middle Ages. It is known that it certainly existed already in the twelfth century and was described in sources as a fortified gord that belonged to the prince of Galicia-Volhynia [Kus 1995]. It was issued a town charter probably in 1323. At the time, the city was located on St Nicholas Hill and was a defensive gord-suburbium complex [Berdecka 1974; Borowiejska-Birkenmajerowa 1976; Kus 1995; Fitta-Spellina 2019]. In 1375, Jarosław was granted a supposedly second town charter based on the Magdeburg laws. Its initiator was Vladislaus II of Opole. It is possible that this second charter was linked with relocating a major part of the settlement to the area of the present-day city center, where a defined urban layout was defined, based on a grid-based model [Borowiejska-Birkenmajerowa 1976]. The regularity of the grid-based model was slightly disrupted by earlier settlement patterns and existing routes.

The greatest development and enrichment of the city took place in the years 1550–1650, when Jarosław's owners were, in sequence: Zofia Odrowąż, Anna Ostrogska and Anna Alojza Chodkiewicz. This period is described Jarosław's "golden age," as it was famous for its so-called great markets, which attracted traders from almost all of Europe and from Asia as well [Fitta-Spelina 2013]. An economic slowdown

occurred after this period, caused by, among other things, fires in the eighteenth and nineteenth centuries, as well as the fighting of the Swedish Deluge. Jarosław never fully recovered from these events, yet despite this, valuable heritage sites have survived within its limits, signifying Jarosław's position in the past and, in a sense, they also shape the city in the present. When analyzing its heritage assets, we should first list its medieval urban layout and cultural valuable architectural monuments such as the town hall, the Greek Catholic Church of the Transfiguration of the Lord, the Abbey of the Sisters of the Order of St. Benedict, the Church of St. Nicholas and St. Stanislaus, the Monastery of the Order of St. Dominic, the Synagogue, the "Sokół" Gymnastics Association Building, and the Orsetti Townhouse along with historical townhouses (including stall houses) that surround the market square.

Legacy of past times and the contemporary image

The image of Jarosław is constantly changing. It is currently a city that, within its region, can be perceived as one of the most beautiful and dynamically developing. Young people come there to study and work. Due to its infrastructure, important public buildings and unique atmosphere, Jarosław is seen as a major urban center of Subcarpathia. One cannot deny that the city's beauty and atmosphere is formed by historical buildings and spaces, which are being successfully restored and subjected to adaptive reuse, which allows for their continued existence in the public conscious, even after losing their original users or uses.

Jarosław's urban layout, which has been described above, and formed during the period of the granting of its second town charter, is an important cultural heritage site. Like many other historic cities, its revalorization is a challenge for the authorities and conservation services [Zimna-Kawecka et al. 2021; Kuśnierz-Krupa et al. 2021].

In the center of the layout there is a market square, in which there stands a town hall, as well as many historical townhouses. Jarosław's market square is currently undergoing restoration. The items being replaced include the wearing course and street furniture. The restoration also assumes a restructuring of vehicular traffic and car parks in the center. As a result of excavation, numerous previously unknown facts about the city's history have been uncovered. Jarosław's urban layout, as an "old-town district" is under conservation based on an entry in the Subcarpathian heritage sites register under record No. A-294 from September 12, 1949 [Rejestr Zabytków Województwa Podkarpackiego].

Jarosław's town hall, erected in the center of the market square already in the fifteenth century, has not changed its original function. It was initially made of wood, and later out of brick. Due to numerous fires, it was often remodeled and renovated (to designs

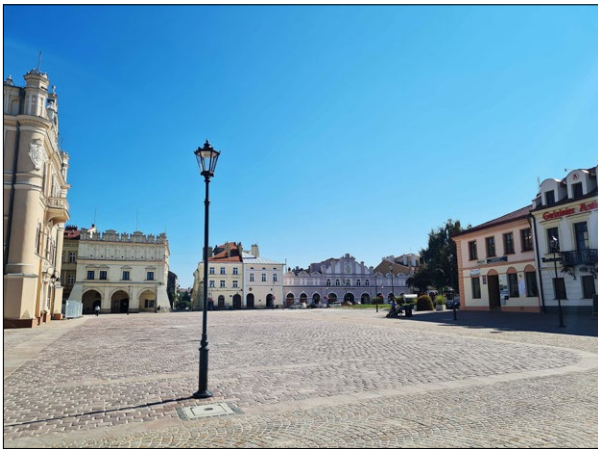

Fig. 1. Present-day views of Jarosław's market square; photos by the authors 2021.
Ryc. 1. Współczesne widoki rynku w Jarosławiu; fot. autorzy 2021.

by, among others, Antoni Lamasche or Franciszek Doliński). The building owes its present-day form to Teodor Talowski, who prepared a design of another of its remodeling projects in the years 1900–1909, ultimately giving it a form that referenced historicism, which had been popular in architecture at the time [Kuś 2014]. At present, Jarosław's town hall is still an administrative building and the seat of the municipal office. It was thoroughly renovated a few years ago, but the interference into the historic substance was very limited. The applied measures were dictated primarily by the currently existing regulations.

It is currently the city's hallmark, reminding its citizens of its long and rich history. The town hall is un-

der conservation based on an entry in the Subcarpathian Voivodeship's heritage sites register under entry No. A-211 from September 17, 1969 [Rejestr Zabytków Województwa Podkarpackiego].

Jarosław's surviving historical buildings also include the previously mentioned numerous religious structures—Roman Catholic churches, monasteries, synagogues, and an Orthodox church. In this group, it is worth to give a more extensive mention to the Large Synagogue, associated with the history of the Jewish community which had lived in the city up to the Second World War. It is located between Ordynacka Street from the north and 12 Opolska Street from the south, on Bożnic Square. The syna-

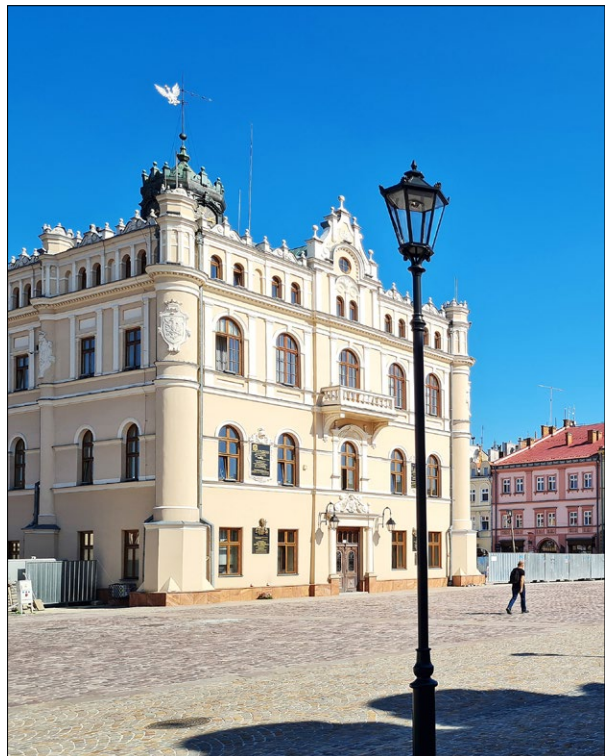

Fig. 2. Present-day views of the town hall in Jarosław; photos by the authors 2021.
Ryc. 2. Współczesne widoki ratusza w Jarosławiu; fot. autorzy 2021.

Fig. 3. Present-day views of the Large Synagogue in Jarosław; photos by the authors 2021.
Ryc. 3. Współczesne widoki Dużej Synagogi w Jarosławiu; fot. autorzy 2021.

gogue was erected in 1811, probably at the site of an earlier, even older house of prayer. It was built out of brick, in the so-called barracks style, which had been popular in Austria at the time [Steinberg 1933, p. 24; Gosztyła and Jandziś, 2014].

It can be presumed that the original massing of the building consisted of the main prayer hall with a vestibule from the west, above which there was a two-level high prayer hall for women. The prayer hall, with a so-called nine-field structure, was built on a square-shaped plan, its internal dimensions being 16x16 m [Tobiasz 2019]. In the nineteenth century, the building was extended several times, and came to include a matroneum above the vestibule and a southern extension. A thorough renovation of the building was conducted at the turn of the twentieth century. The building's interiors were given a Modernist décor towards the end of the First World War [Orłowicz 1921, p. 92]. During the Second World War, Nazi forces completely vandalized the building, and it stood completely abandoned for several years after the war. It later had numerous accidental users. Only in the 1960s did the building become the seat of a Visual Arts School Complex. Despite the fact that the syna-

gogue was remodeled and subjected to adaptive reuse after the Second World War, it has retained its interior décor to this day, including its distinctive, fully arched windows. On October 29, 1998, the building was entered into the Subcarpathian Voivodeship heritage sites list under entry number A-890 [Rejestr Zabytków Województwa Podkarpackiego].

When analyzing Jarosław's heritage assets, one must also mention the city's market-square townhouses, most of which are currently being renovated. The distinctive structure of some of these buildings, e.g., the townhouses at numbers 7, 12, 13 and 14 Rynek (e.g., an internal canopy and extensive storage cellars) was associated with Jarosław's heavily-developed trade function and its famous markets that used to be hosted there. The already mentioned cellars are now used as underground tourist routes, thanks to which both town inhabitants and visitors can learn about the history of Jarosław and how this merchant town lived hundreds of years ago. One interesting example is the Professor F. Zalewski Underground Tourist Route, which is located in No. 14 tenement house called "Rydzikowa." The state of preservation of those cellars is good and the carried out conserva-

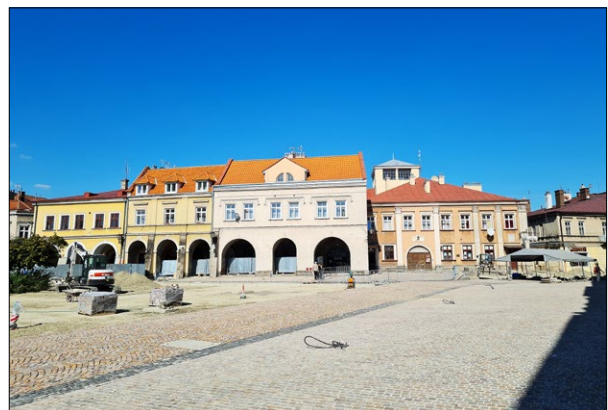
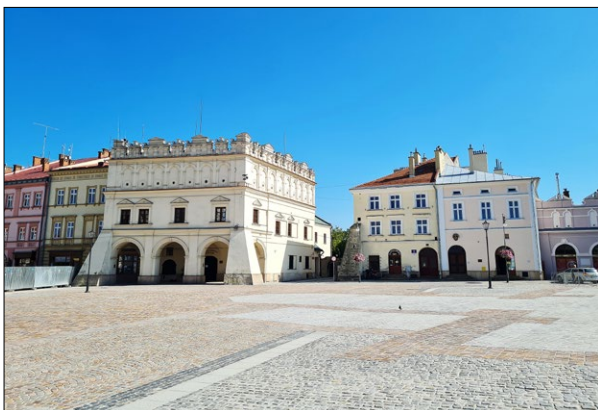

Fig. 4. Present-day views of market-square townhouses (including stall-type townhouses) in Jarosław; photos by the authors 2021.
Ryc. 4. Współczesne widoki kamienic przyrynkowych (w tym kamienic wiatowych) w Jarosławiu; fot. autorzy 2021.

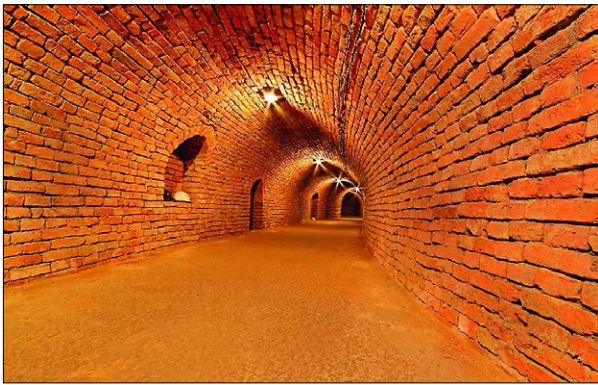

Fig. 5. Professor F. Zalewski Underground Tourist Route, located at tenement house No. 14 called "Rydzikowa;" photo by T. Toruń, <http://www.jaroslaw.pl/>, (accessed on: 04 II 2022).

Ryc. 5. Podziemna Ścieżka Turystyczna im. prof. F. Zalewskiego, zlokalizowana w kamienicy pod numerem 14 zwanej „Rydzikowa”; fot. T. Toruń, <http://www.jaroslaw.pl/> (dostęp: 4 II 2022).

tion and adaptation was minimal. Numerous exhibitions, expositions and multimedia presentations were designed here, displaying the history of the city tailored to various age groups.

Discussion

In a period when cities face numerous problems such as uncontrolled sprawl and the uniformization of space and architecture, it is difficult to build a city's identity. This is why historical spaces and buildings are so important, as they de facto are already a part of such an identity. However, it is important to make them available to communities and, by multidirectional educational efforts, transfer their history and raise awareness of their timeless values.

Heritage site conservation, the need to restore them and sometimes subject them to adaptive reuse should they lose their original uses, is also excellently aligned with the currently significant matter and goals of sustainable development. Protecting cultural heritage is especially crucial to achieving objective 11 [Transforming Our World: The 2030 Agenda for Global Action, A/RES/70/1, Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015], which is the creation of a safe, sustainable city and human settlement that is resistant to the consequences of natural disasters, as the tasks featured in this objective are indicated as: "increasing efforts towards protecting and preserving the world's cultural and environmental heritage" [Polski Komitet ds. UNESCO n.d.; Kadłuczka 2008]. Areas of urban development are also becoming the most important targets of implementing pro-environmental strategies. Rational energy, water and construction material management in emerging and transforming urban structures is perceived as a significant and even necessary effort that also builds an image of a responsible, modern city that is empathetic to the living conditions of its residents [Zielonko-Jung and Marchwiński 2017].

In reference to the above, as well as civilization- al development, cities want to meet the expectations of their residents by trying to adapt to indicators of high-quality urban space and the architecture included in it. As a result of development, sometimes even important spaces that are traces of a city's past can disappear. Newly arranged areas come to occupy their place, with an architecture that builds a new identification and a new identity [Kobylarczyk and Kuśnierz-Krupa 2018]. In their development strategies, smaller urban centers should focus their attention on projects that would provide them opportunities to exit the shadow of larger cities. Retaining their independence and uniqueness can allow them to survive. These traits are undoubtedly shaped by the legacy of past times, history and cultural heritage.

As shown by the results of public opinion polls among Jarosław's residents, they see the proximity of heritage sites as having an impact on the perception of the city as an attractive place to live. Around 90% of respondents expressed such a sentiment. It should be noted that residents are aware of the significance of historical buildings and their role in the preservation of place-based identity [Kobylarczyk 2009].

Conclusions

To summarize the above, it should be noted that Jarosław's contemporary image is strongly tied with its history and cultural heritage. Place-based tradition, built over entire centuries, does not hinder the city's development. Instead, it effectively supports it by not only facilitating cultural tourism, but also aiding other forms of entrepreneurship, which often occupy historical buildings and interiors, and thus their technical condition is not without significance. Historical buildings, including those that have been subjected to adaptive reuse, also excellently blend with the contemporary architecture of the city. It should be noticed that, in the case of the above-mentioned restored and adapted buildings i.e. the town hall, the Large Synagogue and

the cellars, the degree of preservation is very high. The applied treatment was small scale and was carried out according to the guidelines and under the supervision of the Voivodeship Monuments Protection Office.

In reference to the research questions formulated in the introduction to this paper, it is worth highlighting that the historical buildings and spaces discussed here clearly aid in forming Jarosław's contemporary identity. Local authorities are trying to use its cultural potential to boost the town's economy. For this pur-

pose they often apply for external funding. Also town inhabitants who invest in the restoration of the monuments they own and who support the development of cultural tourism create a physical link between the contemporary image of Jarosław and its heritage. It is worth emphasizing, that adaptations of Jarosław's monuments are possible but they should be carried out according to detailed project and conservation documentation approved by the Voivodeship Monuments Conservator.

References

- Secondary sources / Opracowania**
- Berdecka Anna, *Nowe lokacje miast królewskich w Małopolsce w latach 1333–1370: chronologia i rozmieszczenie*, "Przegląd Historyczny" 1974, vol. 65, No. 4, 1974, p. 593–624.
- Borowiejska-Birkenmajer Maria, *Jarosław. Główne przemiany urbanistyczne do końca wieku XV*, "RSMJ" 1976, vol. IX, p. 14–37.
- Fitta-Spelina Agnieszka, *Jarosław. Uwagi o historii rozwoju przestrzennego miasta (X–XV wiek)*, "Teki Komisji Urbanistyki i Architektury Oddział PAN w Krakowie" 2017, vol. 45, p. 483–496.
- Fitta-Spelina Agnieszka, *W poszukiwaniu utraconego blasku. Szanse i zagrożenia rewitalizacji Jarosławia*, "Przestrzeń i Forma" 2013, No. 19, p. 315–328.
- Fitta-Spelina Agnieszka, *Wpływ czynników miastotwórczych na rozwój miasta. Analiza porównawcza Jarosławia i Przemysła do roku 1772*, "Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation" 2019, No. 58, p. 7–14.
- Fitta-Spelina Agnieszka, *Jarosław – ślady wielokulturowości. Część I*, "Przestrzeń i Forma" 2013, No. 19, p. 315–328.
- Gottfried Kazimierz, *Jarosław. Dzieje miasta od jego początków do 1939 roku*, Jarosław 2019.
- Gosztyła Marek, Socha Anna, *Przemiany przestrzenne oraz architektoniczne wzgórza św. Mikołaja w Jarosławiu*, "Wiadomości konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation" 2011, No. 29, p. 42–58.
- Gosztyła Marek, Jandziś Katarzyna, *Problematyka współczesnych funkcji w zabytkowych byłych żydowskich domach modlitw na przykładzie „dużej” synagogi w Jarosławiu*, "Czasopismo Inżynierii Łądowej, Środowiska i Architektury – JCEEA" 2014, vol. XXXI, b. 61(1/14).
- Kadłuczka Andrzej, *Idea zrównoważonego rozwoju a problemy ochrony dziedzictwa kulturowego na przykładzie Florencji i Krakowa*, "Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation" 2008, No. 23, p. 7–16.
- Kieferling Krystyna, *Pieczenie i herby miasta Jarosławia*, "Materiały i Studia Muzealne" 1982, vol. V.
- Kieferling Krystyna, *Jarosław do roku 1387*, "RSMJ" 2004, vol. XV, p. 11–22.
- Kieferling Krystyna, *Jarosław w czasach Anny Ostrogskiej (1594–1635)*, Jarosław 2008.
- Kobylarczyk Justyna, *The revitalization needs of Jarosław*, "Architectus" 2009, vol. 25–26, No. 1–2, p. 53–58.
- Kobylarczyk Justyna, *Jakość środowiska mieszkaniowego w strefie centralnej Jarosławia*, Kraków, 2009.
- Kobylarczyk Justyna, Kuśnierz-Krupa Dominika, *Jakość środowiska mieszkaniowego a dziedzictwo kulturowe na przykładzie wybranych miast województwa podkarpackiego*, Kraków 2018.
- Kus Józef, *Przywilej lokacyjny miasta Jarosławia z 1375 roku*, Jarosław 1995.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, Kobylarczyk Justyna, Liścińska-Kuśnierz Małgorzata, Krupa Michał, Kuśnierz Kazimierz, *Typology of medieval urban layouts in historic Lesser Poland and their protection*, "Planning Perspectives" 2021, vol. 36, No. 4, p. 847–857.
- Makara Jakub, *Dzieje parafii jarosławskiej*, Jarosław 1936.
- Orłowicz Mieczysław, *Jarosław jego przeszłość i zabytki*, Lwów–Warszawa 1921.
- Sas-Zubrzycki Jan, *Miasto Jarosław i jego zabytki*, Kraków 1903.
- Siarczyński Franciszek, *Wiadomość historyczna i statystyczna o mieście Jarosławiu*, Lwów 1928.
- Sokołowska Monika, *Studia nad kształtem jarosławskiej kamienicy przyrynekowej*, "Teki Komisji Urbanistyki i Architektury Oddział PAN w Krakowie" 2017, vol. 45, p. 541–556.
- Steinberg Mojżesz, *Żydzi w Jarosławiu od czasów najdawniejszych do połowy XIX wieku*, Jarosław 1933.
- Tobiasz Lidia, *Synagogi – żydowskie dziedzictwo kulturowe na Podkarpaciu*, doctoral dissertation prepared at the Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology, Kraków 2019.
- Wondaś Andrzej, *Szkice do dziejów miasta Jarosławia*, vol. II, Jarosław 1936.
- Wondaś Andrzej, *Szkice do dziejów miasta Jarosławia. Szkic uzupełniający*, Jarosław 1938.
- Wondaś Andrzej, *Lechickie Jarosławia początki*, "RSMJ" 1947, vol. I, p. 9–28.

Wodaś Andrzej, *Najstarszy widok Jarosławia*, "RSMJ" 1962, vol. III, p.11–16.

Zielonko-Jung Katarzyna, Marchwiński Janusz, *Environmental aspects of building development in urban spaces*, [in:] *Innovative challenges of construction technique. Scientific problems in construction*, ed. L. Czarnecki, 63. KILiW PAN and KN PZiTB Scientific Conference Krynica Zdrój 2017, p. 127–142.

Zimna-Kawecka Karolina, Kuśnierz-Krupa Dominika, Krupa Michał, *Heritage of (non-) existing cities – on the Polish examples of medieval Świecie and Renaissance Krasiczyn*, "Muzeologia a kultúrne dedičstvo = Museology and cultural heritage" 2021, vol. 9, No. 3, p. 65–92.

Electronic sources / Źródła elektroniczne

Rejestr Zabytków Województwa Podkarpackiego, <http://bip.wuozprzemysl.pl/index.php?id=230&id2=128> (accessed on: 10 X 2021).

Kuś Mieczysław, *Ratusz*, 2014, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/jaroslaw-ratusz> (accessed on: 10 X 2021).

Transforming Our World: The 2030 Agenda for Global Action, A/RES/70/1, Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E (accessed on 10 X 2021).

Polski Komitet ds. UNESCO, *Cele Zrównoważonego Rozwoju i towarzyszące im zadania*, <https://www.unesco.pl/unesco/cele-i-zadania-zrownowazonego-rozwoju/> (accessed on 10 X 2021).

Abstract

This article concerns the cultural heritage of the town of Jarosław. Jarosław is a medieval town, first located in 1323 and for a second time about fifty years later by Prince Władysław Opolczyk. Today, the town lies within the borders of the Podkarpackie Voivodeship and is the seat of its respective powiat and municipality. The paper focuses on two problem groups. The first concerns the history of Jarosław, Poland, and its monuments, and the second concerns the contemporary image of this city. It is difficult to analyze these matters separately without accounting for the specificity of the region where the city is located. At present, although Jarosław's role in the country is insignificant, it is perceived as a major economic, cultural and educational center in the Subcarpathian Voivodeship. The contemporary image of the city is inseparably tied with the material assets of cultural heritage—its architectural and urban monuments, as well as its tourism assets.

Streszczenie

Artykuł dotyczy dziedzictwo kulturowego miasta Jarosławia. Jarosław jest średniowiecznym ośrodkiem miejskim, lokowanym po raz zapewne w roku 1323 i powtórnice około 50 lat później przez księcia Władysława Opolczyka. Obecnie ośrodek leży w granicach województwa podkarpackiego i jest siedzibą powiatu oraz gminy. W artykule skupiono się na dwóch grupach problemowych: pierwsza dotyczy historii Jarosławia i jego zabytków, druga współczesnego wizerunku miasta. Trudno jest analizować każde z tych zagadnień osobno, nie biorąc pod uwagę specyfiki regionu, w którym miasto jest położone. Obecnie, choć jego rola w skali kraju jest niewielka, to w województwie podkarpackim Jarosław jest postrzegany jako ważny ośrodek gospodarczy i kulturalno-oświatowy. Współczesny wizerunek miasta wiąże się nierozdzielnie z materialnym zasobem dziedzictwa kulturowego – jego zabytkami architektury i urbanistyki, a także walorami turystycznymi

Tuğba Şen*

Gülşen Dişli**

A Model Proposal for the Analysis of New Exterior Additions to Historic Buildings

Propozycja modelowa analizy elementów dobudowywanych do budynków zabytkowych

Keywords: new additions, historic buildings, Turkish bath, historic context, model proposal, historic preservation

Słowa kluczowe: nowe dobudowy, budynki zabytkowe, łaźnie tureckie, kontekst historyczny, propozycja modelowa, konserwacja zabytków

Introduction

Historic buildings are important components of the social, cultural, and economic life of the region in which they are located. Therefore, it is important “to protect them as well as to develop, manage, and pass them on appropriately to future generations” [Kozień 2020, p. 7]. Nevertheless, technological developments, changing comfort conditions, lifestyles, and new needs may lead to the adaptive reuse of historic buildings [Węclawowicz-Gyurkovich 2020]. Accordingly, the new function may result in the need for a new interior or exterior space. Natural disasters, social, economic, cultural, and even political changes can lead to different types of new additions [Al-Jameel and Saffo 2011; Dibner and Dibner-Dunlap 1985]. According to Tanaç Zeren [2010], two main reasons for new additions are “the new space formations required by the new functions as a result of the repair work, and the need for functional and structural integration in damaged historic buildings.” She summarized six different types of additions as: Roof additions, facade additions, transitional elements between two

structures, fire escapes, eave additions, and facade renovations including additions and integrations. Guzmán Torres [2009] studied the relationship between historic buildings and their new additions in terms of mass/volume, material, and surface characteristics. Similarly, Yüceer and İpekoğlu [2012] analyzed the new exterior additions and developed an evaluation method based on the basic material aspects of the building, including context and environment, site, mass, facade, and value analysis. Yavuz and Yıldırım [2020] studied new additions to old buildings based on international regulations and basic design criteria.

In contrast to the existing literature, this study develops more comprehensive, holistic evaluation criteria based on a numerical evaluation system that helps the owner, contractor, regulatory bodies, or architects to determine the compatibility of a new addition with the characteristic features of preexisting building fabric before and during the renovation process. Verbal and abstract statements about new additions can be made concrete by evaluating results, which is important for the decision-making process.

* M.Sc. Arch., Faculty of Fine Arts and Architecture, Necmettin Erbakan University, Konya

** Assoc. Prof. Ph.D., Faculty of Fine Arts and Architecture, Necmettin Erbakan University, Konya

* mgr arch., Wydział Sztuk Pięknych i Architektury Uniwersytetu im. Necmettina Erbakana w Konyi

** dr, prof. uczelni, Wydział Sztuk Pięknych i Architektury Uniwersytetu im. Necmettina Erbakana w Konyi

Cytowanie / Citation: T. Şen, G. Dişli. A Model Proposal for the Analysis of New Exterior Additions to Historic Buildings. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 70:71–88

Otrzymano / Received: 4.12.2022 • **Zaakceptowano / Accepted:** 20.03.2022

doi: 10.48234/WK70PROPOSAL

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Methods

In this study, the design criteria for new additions identified by different researchers [Al-Jameel and Saffo 2011; Dibner and Dibner-Dunlap 1985; Dişli 2018] were brought together and some basic criteria were established by reviewing the literature and national/international standards on conservation principles. The developed analysis method consists of six-level evaluation measures with different scores, totaling 100 points, which were tested on a group of selected historic baths in the Marmara region, Turkey. These include; Location of the new addition (score: 20), Theoretical approaches (score: 10), Relationship between the new addition and the historic context, (score: 20), Formal criteria for the design of the new addition (score: 20), Relationship between the new addition and function (score: 10), Compatibility of the new addition with national and international standards (score: 20). The new exterior additions with a score of 50 or more were rated as acceptable. A score of 50–60 was rated as fair/adequate, 60–70 was rated as moderate, a score of 70–80 was rated as ideal/good, and a score of 80 and above was rated as very compatible new additions. A score below 50 was rated as an unacceptable design. As Mikulski [2019] noted, “source materials provide information about the subsequent fate of a building.” Therefore, old drawings and photographs of example buildings

obtained from government agencies were carefully examined. Two preservation architects first developed the method for use by preservation experts. To ensure the objectivity of the study, two other architects, who are very knowledgeable about new exterior additions, reviewed the developed method and the resulting assessments for their suitability. After mutual discussions among these four researchers, the study took on its final form. This proposed method is based on scientific evidence and contains many technical terms, sub-criteria that allow for a largely objective assessment, and graphical explanations so that the results may not vary greatly from person to person.

Analysis of the location of new additions

There are five different design options for the placement of new additions to historic buildings: rear, front, side, roof additions, and preventive roofing for archaeological sites. If the new addition is less obtrusive and different in size and scale from the existing structure, it is accepted as a respectful approach [Technical Preservation Services n.d.]. Therefore, the rear addition, which is the least noticeable compared to the historic building, received the highest score, while the front addition, which is more prominent and obscures the historic building, received the lowest score. The basic

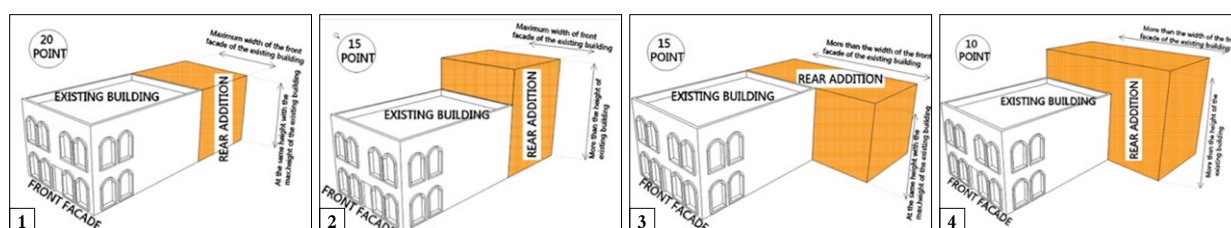

Fig. 1. Assessment of rear additions and their various scores; by the authors 2021.

Ryc. 1. Ocena dobudów tylnych i ich punktacja; oprac. autorzy 2021.

architectural design parameters used in the study to evaluate the location of new additions are:

- $h_{\text{new addition}}$ – Height of the new addition
- $h_{\text{existing building}}$ – Height of the existing building
- w_{fina} – Width of the front facade of the new addition
- ff_{na} – Front facade of the new addition
- w_{fifcb} – Width of the front facade of the existing building
- W_{eb} – The width of the existing building that the new addition is attached to
- Sb_{eb} – Site borders of the front facade of the existing building

- N_{fcb} – Number of floors in the existing building
- N_{fss} – Number of floors of surrounding structures
- V_{na} – Volume of the new addition
- V_{ss} – Volume of the surrounding structures
- S_{na} – Sitting of the new addition
- O_{sep} – Open space in the existing parcel

The evaluation manuals for different design alternatives depending on the location of the new additions are shown in Figures 1–4 and Tables 1–4.

1. $h_{\text{new addition}} \leq h_{\text{existing building}}$ and $W_{\text{ffna addition}} \leq W_{\text{ffeb existing building}} = 20 \text{ points}$
2. $h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing building}}$ and $W_{\text{ffna new addition}} \leq W_{\text{ffeb existing building}} = 15 \text{ points}$
3. $W_{\text{ffna new addition}} > W_{\text{ffeb existing building}}$ and $h_{\text{new addition}} \leq h_{\text{existing building}} = 15 \text{ points}$
4. $h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing building}}$ and $W_{\text{ffna new addition}} > W_{\text{ffeb existing building}} = 10 \text{ points}$
5. If there exists more than one new addition attached to the rear facade of the existing building = 0 points

Table 1. Explanation of various scores of rear additions in Figure 1.

Tabela 1. Objaśnienie punktacji dobudów tylnych z ryciny 1.

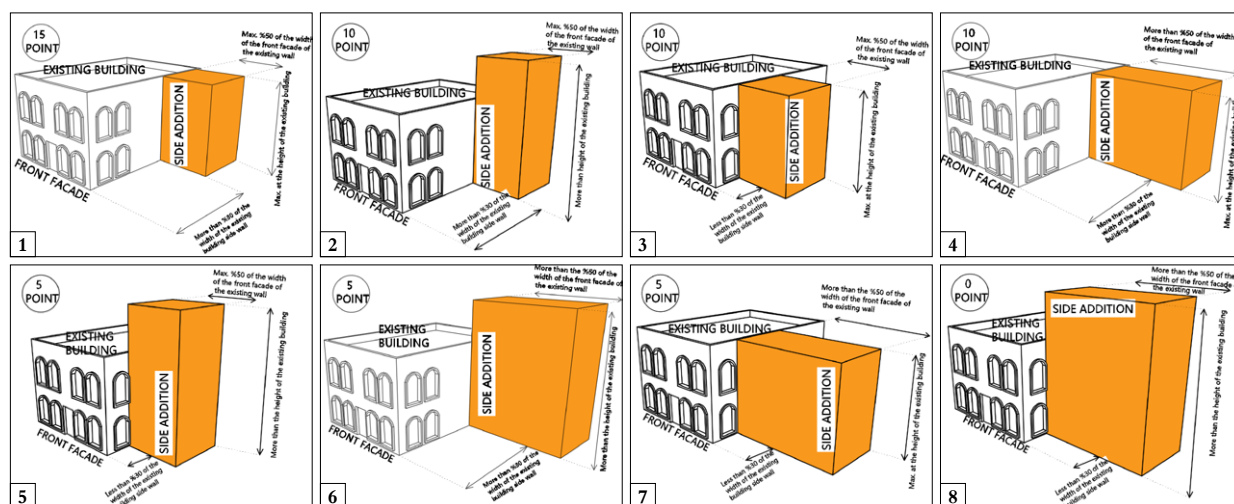

Fig. 2. Assessment of side additions and their various scores; by the authors 2021.

Ryc. 2. Ocena dobudów bocznych i ich punktacja; oprac. autorzy 2021.

1. $h_{\text{new addition}} \leq h_{\text{existing building}}$ and distance between the $ffna_{\text{new addition}}$ and $W_{\text{ffeb existing building}} \geq 30\%$ of W_{eb} and $W_{\text{ffna new addition}} \leq 50\%$ of $W_{\text{ffeb existing building}} = 15 \text{ points}$
2. $h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing building}}$ and distance between the $ffna_{\text{new addition}}$ and $W_{\text{ffeb existing building}} \geq 30\%$ of W_{eb} and $W_{\text{ffna new addition}} \leq 50\%$ of $W_{\text{ffeb existing building}} = 10 \text{ points}$
3. Distance between the $ffna_{\text{new addition}}$ and $W_{\text{ffeb existing building}} < 30\%$ of W_{eb} and $W_{\text{ffna new addition}} \leq 50\%$ of $W_{\text{ffeb existing building}} = 10 \text{ points}$
4. $W_{\text{ffna new addition}} > 50\%$ of $W_{\text{ffeb existing building}}$, $h_{\text{new addition}} \leq h_{\text{existing building}}$ and distance between the $ffna_{\text{new addition}}$ and $ffeb_{\text{existing building}} \geq 30\%$ of $W_{\text{eb}} = 10 \text{ points}$
5. $h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing building}}$, the distance between the $ffna_{\text{new addition}}$ and $W_{\text{ffeb existing building}} < 30\%$ of W_{eb} and $W_{\text{ffna new addition}} \leq 50\%$ of $W_{\text{ffeb existing building}} = 5 \text{ points}$
6. $h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing building}}$, $W_{\text{ffna new addition}} < 50\%$ of $W_{\text{ffeb existing building}}$, distance between the $ffna_{\text{new addition}}$ and $W_{\text{ffeb existing building}} \geq 30\%$ of $W_{\text{eb}} = 5 \text{ points}$
7. Distance between the $ffna_{\text{new addition}}$ and $W_{\text{ffeb existing building}} < 30\%$ of W_{eb} , $W_{\text{ff}}_{\text{new addition}} \leq 50\%$ of $W_{\text{ffeb existing building}}$, $h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing building}} = 5 \text{ points}$
8. $h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing building}}$, the distance between the $ffna_{\text{new addition}}$ and $W_{\text{ffeb existing building}} < 30\%$ of W_{eb} and $W_{\text{ffna new addition}} > 50\%$ of $W_{\text{ffeb existing building}}$ and if there exists more than one new addition attached to the side facade of the existing building = 0 points

Table 2. Explanation of various scores of side additions in Figure 2.

Tabela 2. Objaśnienie punktacji dobudów bocznych z ryciny 2.

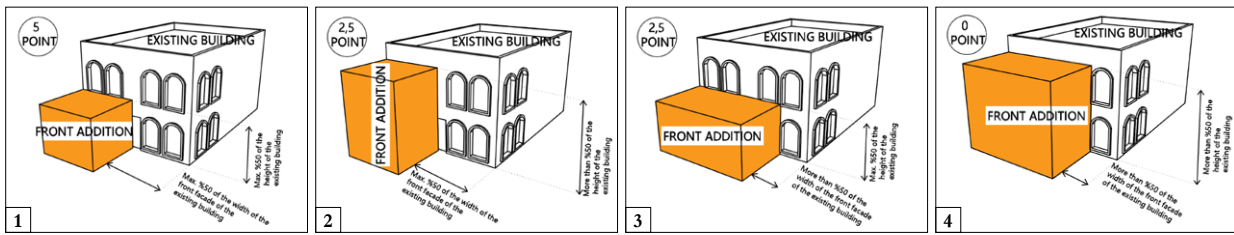

Fig. 3. Assessment of front additions and their various scores; by the authors 2021.

Ryc. 3. Ocena dobudów frontowych i ich punktacja; oprac. autorzy 2021.

1. h new addition $\leq$ 50% h existing building and Wffna new addition $\leq$ 50% Wffeb existing building = 5 points
2. h new addition $>$ 50% h existing building and Wffna new addition $\leq$ 50% Wffeb existing building = 2.5 points
3. Wffna new addition $>$ 50% Wffeb existing building, h new addition $\leq$ 50% h existing building = 2.5 points
4. h new addition $>$ 50% h existing building and Wffna new addition $>$ 50% Wffeb existing building/ and if there exists more than one new addition attached to the front facade of the existing building = 0 points

Table 3. Explanation of various scores of front additions in Figure 3.

Tabela 3. Objasnienie punktacji dobudów frontowych z ryciny 3.

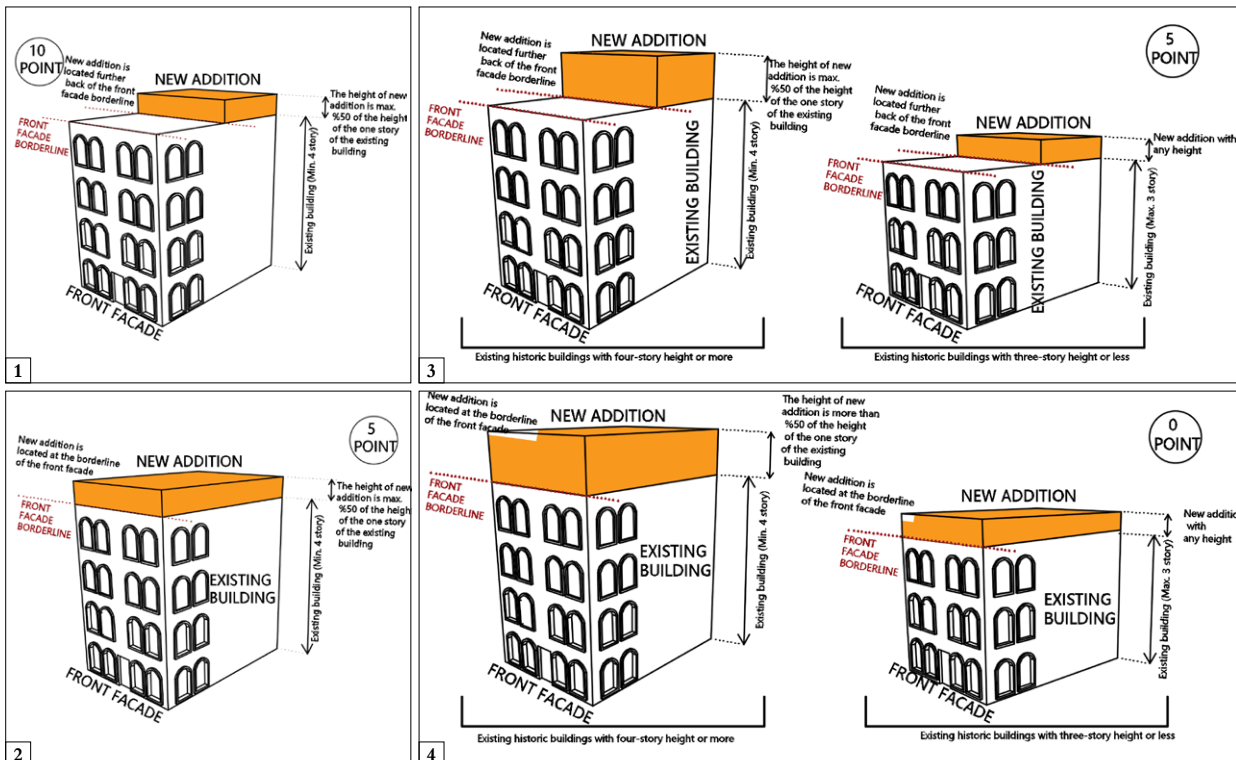

Fig. 4. Assessment of rooftop additions and their various scores; by the authors 2021.

Ryc. 4. Ocena nadbudów i ich punktacji; oprac. autorzy 2021.

1. In buildings with a minimum of four-story; if h new addition $\leq 50\%$ of N_{feb} existing building and the new rooftop addition is located further back of the S_{beb} existing building = 10 points
2. If the new rooftop addition is located at S_{beb} existing building and if h new addition $\leq 50\%$ of N_{feb} existing building in buildings with a minimum of four-story = 5 points
3. If there is a rooftop addition of any height in buildings with a maximum three-story and in buildings with a minimum of four-story; the new rooftop addition is located further back of the S_{beb} existing building and h new addition $> 50\%$ of N_{feb} existing building = 5 points
4. If there is a rooftop addition of any height in buildings with a maximum three-story and in buildings with a minimum of four-story; h new addition $> 50\%$ N_{feb} existing building, If the new rooftop addition is located at S_{beb} existing building = 0 points

Table 4. Explanation of various scores of rooftop additions in Figure 4.
Tabela 4. Objasnienie ocen nadbudów z ryciny 4.

Theoretical approaches to the design of new additions

Theoretically, new additions to historic buildings are designed in three different ways and scored in this study as follows: Imitation of Forms: 0 points; Interpretation of Forms: 10 points, and Contrasting Approaches: 10 points [Tanaç Kiray and Yilmaz Karaman 2010]. Semes [n.d.] identified four strategies for new additions in historic settings; “literal replication, invention, abstract reference, and intentional opposition.” When there is more than one new addition to the same historic building and when different theoretical approaches are used, this is considered a „variable” in the study. New additions designed as imitations of forms make it difficult for the user to distinguish the original from the new. In contrast, both the historic building and additions should reflect the cultural, social, and construction technology of their period [Tanaç Zeren 2010]. The Secretary of the Interior’s Standards for Rehabilitation [Technical Preservation Services n.d.] also clearly states that new

additions/alterations to the exterior should be easily distinguishable from the old building and compatible with the existing building in terms of “mass, size, scale, and architectural features” to protect its integrity. If they duplicate the “form, materials, details” of the original building, the exterior additions will not meet the Standards [Grimmer et al. 2011]. Therefore, in this study, the imitation of forms is rated 0 points.

Relationship between new addition and context

Here, the relationships of the new addition to the surrounding structures and site are the most important parameters.

Rate on a scale of 10–0 if there is open space on the site where the existing building is located, and on a scale of 20–0 if there is not, suggesting a total of fifteen different categories (Table 5). The key evaluation parameters were the harmony of the new addition with the historic context, the relationship of its height/volume with the silhouette and existing texture, and the visibility of the new addition from Main Street.

Score	Criteria
10/20	If the new addition has a design compatible with the existing historic texture, h new addition $\leq h$ existing texture, V new addition $\leq V$ existing texture, and if the new addition is not visible from the main street where the existing historic building is located
8/16	If the new addition has a design in contrast to the existing historic texture, h new addition $\leq h$ existing texture, V new addition $\leq V$ existing texture, and if the new addition is not visible from the main street where the existing historic building is located
7/14	h new addition $> h$ existing texture, If the new addition has a design compatible with the existing historic texture, V new addition $\leq V$ existing texture if the new addition is not visible from the main street where the existing historic building is located
7/14	V new addition $> V$ existing texture, If the new addition has a design compatible with the existing historic texture, h new addition $\leq h$ existing texture, V new addition $> V$ existing texture, and if the new addition has a design compatible with the existing historic texture, h new addition $\leq h$ existing texture

Score	Criteria
8/16	If the new addition is visible from the main street where the existing historic building is located, and if the new addition has a design compatible with the existing historic texture and $h_{\text{new addition}} \leq h_{\text{existing texture}}$, $V_{\text{new addition}} \leq V_{\text{existing texture}}$
6/12	If the new addition has a design in contrast to the existing historic texture, and if the V is visible from the main street, $h_{\text{new addition}} \leq h_{\text{existing texture}}$, $V_{\text{new addition}} \leq V_{\text{existing texture}}$
5/10	If the new addition has a design in contrast to the existing historic texture, $h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing texture}}$, $V_{\text{new addition}} \leq V_{\text{existing texture}}$, and if the new addition is not visible from the main street where the existing historic building is located
5/10	If the new addition has a design in contrast to the existing historic texture, $V_{\text{new addition}} > V_{\text{existing texture}}$, $h_{\text{new addition}} \leq h_{\text{existing texture}}$, and if the new addition is not visible from the main street where the existing historic building is located
5/10	$h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing texture}}$, if the new addition is visible from the main street where the existing historic building is located, and if the new addition has a design compatible with the existing historic texture, $V_{\text{new addition}} \leq V_{\text{existing texture}}$
5/10	$V_{\text{new addition}} > V_{\text{existing texture}}$, if the new addition is not visible from the main street where the existing historic building is located, and if the new addition has a design compatible with the existing historic texture, $h_{\text{new addition}} \leq h_{\text{existing texture}}$
4/8	$h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing texture}}$, $V_{\text{new addition}} > V_{\text{existing texture}}$, If the new addition has a design compatible with the existing historic texture, and if the new addition is not visible from the main street where the existing historic building is located
3/6	If the new addition has a design in contrast to the existing historic texture, $h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing texture}}$, if the new addition is visible from the main street where the historic building is located, $V_{\text{new addition}} \leq V_{\text{existing texture}}$
2/4	If the new addition has a design in contrast to the existing historic texture, $h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing texture}}$, $V_{\text{new addition}} > V_{\text{existing texture}}$ if the new addition is not visible from the main street where the existing historic building is located
2/4	$h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing texture}}$, $V_{\text{new addition}} > V_{\text{existing texture}}$, If the new addition is visible from the main street where the existing historic building is located, If the new addition has a design compatible with the existing historic texture
0/0	If the new addition has a design in contrast to the existing historic texture, $h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing texture}}$, $V_{\text{new addition}} > V_{\text{existing texture}}$, If the new addition is visible from the main street where the existing historic building is located

Table 5. Evaluation criteria and rating according to the relationship of the new addition with the surrounding structures.
Tabela 5. Kryteria oceny i punktowania w zakresie relacji dobudowy z otaczającymi obiektami.

The new addition and site/lot relationships were scored in the range of a 10–0 in eight different categories.

The details of the scoring system can be found in Figure 6 and Table 6.

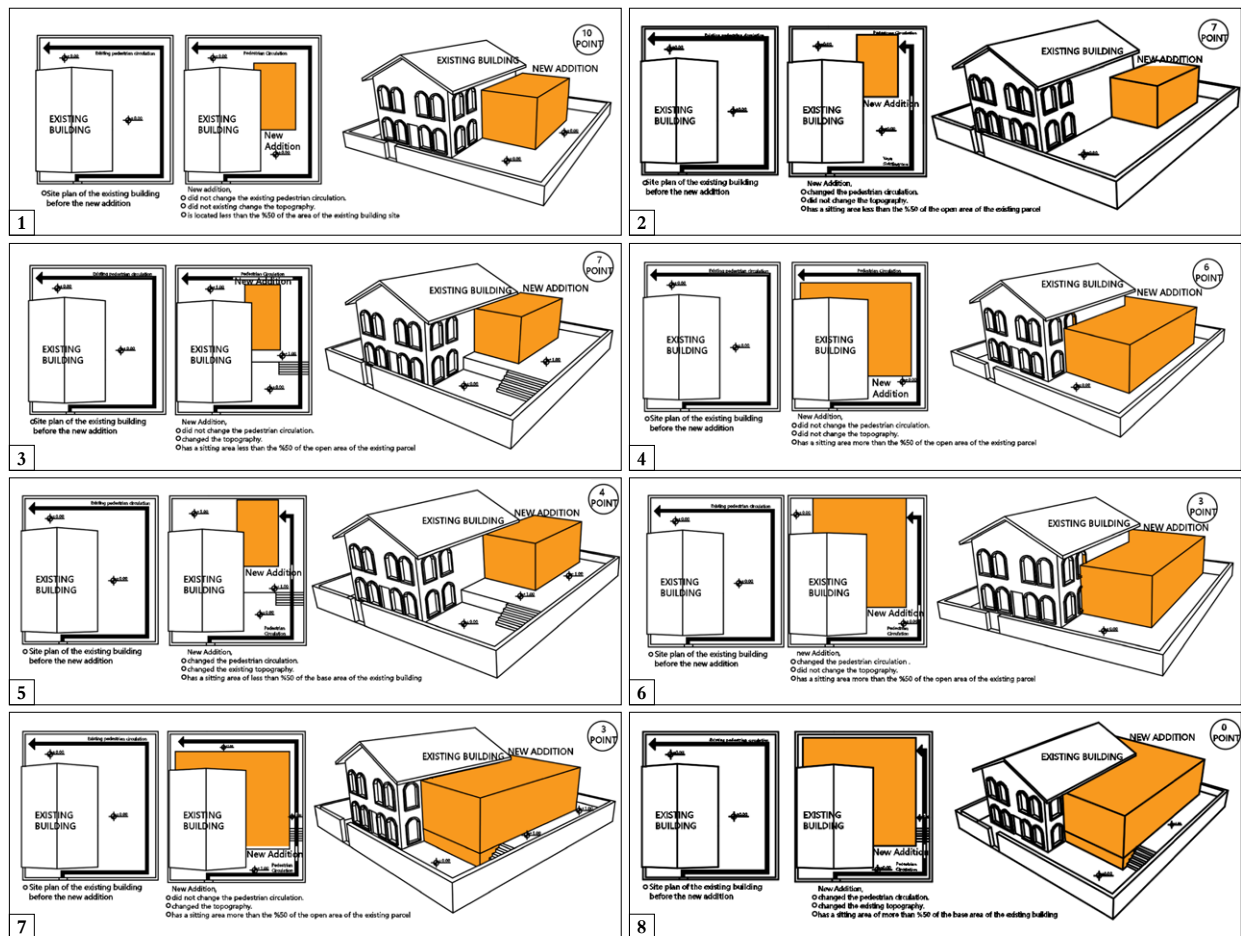

Fig. 6. Schematic drawings showing the assessment and scoring criteria of the new addition – site/lot relationship; by the authors 2021.
Ryc. 6. Rysunki schematyczne przedstawiające ocenę i kryteria punktowania dobudów – relacje z działką; oprac. autorzy 2021.

<p>1. S_{na} new addition < 50% O_{sepv} existing parcel and if the pedestrian circulation of the open area of the existing parcel does not change with the location of the new addition on the existing parcel and the new addition does not change the existing topography = 10 points</p>
<p>2. If the pedestrian circulation of the open area of the existing parcel changes with the location of the new addition on the existing parcel, S_{na} new addition < 50% O_{sepv} existing parcel, and the new addition does not change the existing topography = 7 points</p>
<p>3. If the topography changes with the location of the new addition, S_{na} new addition < 50% O_{sepv} existing parcel and if the pedestrian circulation of the open area of the existing parcel does not change with the location of the new addition on the existing parcel = 7 points</p>
<p>4. S_{na} new addition ≥ 50% O_{sepv} existing parcel and if the pedestrian circulation of the open area of the existing parcel does not change with the location of the new addition on the existing parcel and the new addition does not change the existing topography = 6 points</p>
<p>5. If the pedestrian circulation of the open area of the existing parcel changes with the location of the new addition on the existing parcel and if the topography changes with the location of the new addition and S_{na} new addition < 50% O_{sepv} existing parcel = 4 points</p>

<p>6. Sna new addition $\geq 50\%$ Osep existing parcel, if the pedestrian circulation of the open area of the existing parcel changes with the location of the new addition on the existing parcel and the new addition does not change the existing topography = 3 points</p>
<p>7. Sna new addition $\geq 50\%$ Osep existing parcel, if the topography changes with the location of the new addition if the pedestrian circulation of the open area of the existing parcel do not change with the location of the new addition on the existing parcel = 3 points</p>
<p>8. Sna new addition $\geq 50\%$ Osep existing parcel and if the pedestrian circulation of the open area of the existing parcel changes with the location of the new addition on the existing parcel & if the topography changes with the location of the new addition = 0 points</p>

Table 6. Explanation of various scores of the new addition – site/lot relationship in Figure 6.
Tabela 6. Objasnienie ocen dobudów – relacje z działką z ryciny 6.

Formal criteria for the design of new additions

Ten formal criteria (material, color, height, detail, material texture, visual density, rhythm, form/shape, proportion, and volume) were established for the design of new additions and 2 points were awarded for each, for a total of 20 points (Fig. 7).

New addition and functional relationships

The relationship between the new addition and its function and the original function of the existing building was evaluated separately under seven different variables (see Table 7–8).

Compatibility of the new addition with national and international standards

Thanks to a detailed study of national/international standards for new additions to historic buildings, 10 basic criteria for new additions have been established, each worth 2 points (see Table 8–9).

Evaluation of building cases under study

The nine buildings selected for this study are located in Istanbul, Kocaeli, and Bursa. They were built either as twin or single baths in the fourteenth to nineteenth centuries and had new additions as a requirement for the new function, as a supplementary to the original function, or as a completion to the demolished part of the original building.

Assessment of the sample building: Kocaeli Süleyman Pasha Hammam

In order to better analyze the proposed model in this study, only one of the example buildings, namely Kocaeli Süleyman Pasha Hammam, is explained in more detail and a comparative analysis with the other

hammams studied is presented. It is a double bath that has the same floor plan for both men's and women's sections and was built in the early Ottoman period (fourteenth cc.). The bath consists of a dressing room, a warm room, and a hot room. In 1999, the building was damaged by the Marmara earthquake and then served as a museum. However, today, it has been put back into operation and serves as a restaurant. The bath was analyzed based on the six criteria of the proposed model, and received an overall score of 70 out of 100. Therefore, since the score is above 50, it is considered a "successful" new addition (Table 7–9). A detailed explanation of each analysis is provided below.

Scoring based on the orientation of the new addition: The front addition to the hammam is on the south side but is slightly separated from the original south wall by recessed glass panels. The newly added portion has a rectangular shape and is smaller than the original building. It has a flat roof that accounts for more than 50% of the height and width of the hammam. Due to its location on the front facade, the new addition is not hidden and does not obscure the original building. Therefore, neither its location nor its scale is appropriate and it receives 0 points for its orientation.

Evaluation according to the theoretical design approaches:

The new addition bears the architectural characteristics of its period of construction. Its plain glass surfaces, steel structural system, and simple rectangular prisms contrast with the flat roof and traditional masonry structure and dome design of the original building. Theoretically, therefore, the addition is built in a contrasting approach and is rated 10 points.

Site/lot Assessment:

The new addition was constructed to replace the damaged dressing room of the original building. Therefore, it does not affect the open space of the existing property. Although the addition is visible from the main

street, it does not exhibit an exaggerated form, scale, or proportion. It is built parallel to and attached to the original building. It has a rectangular shape that almost follows the boundaries of the destroyed part, and does not increase the density of the used space, so it is compatible with the existing historic property/site/lot and receives 16 points.

Evaluation of the new function:

The original building is currently used as a restaurant. However, before that, it was renovated to be used as a museum. In both cases, the new addition was used as a cafeteria for the museum or restaurant. Because it was the functional necessity of the renovations and was actively used with the original building, the addition was scored as eligible/ideal in terms of functional relationship with the original building. Thus, it receives 6 points.

Evaluation according to the formal criteria

The new addition to the sample building received a total of 19 points in this section. Each parameter is explained below;

Material: Glass surfaces with steel construction are preferred, and a contemporary choice of materials allows the addition to be distinguished from the traditional stone masonry construction of the building. For this, 2 points are given.

Material texture: The new addition has a completely different material texture than the original building, whose surface is made of rough stone masonry. However, the glass surface material of the addition creates a smooth, reflective texture, which is thus slightly different from the old part and receives 2 points.

Color: The glass surface material of the addition is black with reflective surfaces. However, it can be easily distinguished from the existing building and receives 2 points.

Surface articulation: The main volume of the addition has no surface articulation, ornamentation, or decoration. It is simple/plain. Therefore, it remained in the secondary view compared to the original building and received 2 points.

Height: The height of the new addition is less than the height of the existing building. Therefore, it received 2 points.

Visual density: The contrasting design approach can be observed in the new addition, which creates a visual density effect. However, since it consists of transparent, reflective surfaces with a single color dominating the facades, and since there is no surface articulation, the visual intensity is rated as medium and receives 1 point.

Rhythm: There is a patterned repetition of the glass panels of the new addition that resembles the stonework of the original facade. This creates a rhythmic effect and visual integration between the old and the new, which was rated 2 points.

Form/shape: The mass of the original building is rectangular and articulated with domes. The new addition is designed as a rectangular prism, which is a simple form and received 2 points.

Proportion: The new addition was designed to be compatible with the existing historic building in terms of the relationship of mass, scale, and form, and received 2 points.

Volume: The volume of the new addition is less than 50% of the volume of the existing building. Since this is a compatible condition, it received 2 points.

Evaluation for compatibility with national and international standards:

Since the sample building has an addition on the front, its location on the facade is not appropriate. Therefore, it received 0 points for this parameter, and 2 points for each of the other parameters, because it fully complies with the other parameters. The total score for this section is 18 (Figure 7, Table 7–8).

Findings and discussion

This study examined nine buildings that were originally constructed as single or twin baths. Today, they mostly continue to serve as public buildings with or without their original functions. Among them, Kılıç Ali Pasha, Selimiye, Çemberlitaş, Cağaloğlu, and Çekirge Hammams retain their original functions as public baths, Yeşil Direkli Hammam was converted into a shopping market, Ortaköy Hammam serves as a design studio and workplace. Kayıhan Hammam was converted into a restaurant but is currently closed due to the pandemic. The construction of a new addition to the sample baths became necessary when their functions changed or to create an easy connection with the neighboring spaces (i.e. Çekirge Hammam). They were also built when the original function did not require it (e.g. Cağaloğlu and Çemberlitaş Hammam) or when the function required it (e.g., Selimiye Hammam—addition of a firewood storage room—and Kılıç Ali Pasha Hammam). The new additions of Kılıç Ali Pasha, Hüsrev Kethüda, Selimiye Hammam (firewood storage room addition), Kayıhan, and Çekirge Hammam were designed with a respectful approach to the characteristic features of the original building by interpreting the forms. Çemberlitaş and Cağaloğlu Hammam have more than one addition with different approaches obscuring the original building, and the new addition of Yeşil Direkli Hammam imitates the forms of the original building. Yeşil Direkli and

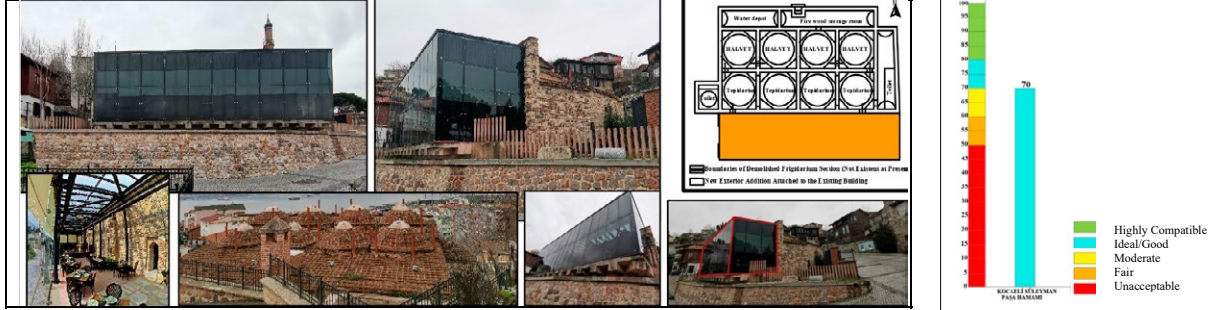
KOCAELI SULEYMAN PASHA HAMMAM												
Architect:	Unknown	Construction Period:	fourteenth c.	Location/City:	Kocaeli	New Function:	Restaurant					
Type of the new exterior addition attached to the existing building			New Addition/Contemporary Addition				☒	New Addition to Archaeological Sites		☐		
			Previous Period Addition				☐	Graphical Chart of Analysis Results				
												
Formal Criteria For New Addition Design: 20 Point							Theoretical Approaches To Design Of New Additions: 10 Points					
Material	Identical/Variable	0 Points	☐	Highly decorated/Variable	Surface articulation	Rhythm	No	1 Point	☐	Imitation of forms/variable	0 Points	☐
		2 Points	☐	Partially decorated		Yes	2 Points	☒				
	Similar	1 Point	☐	Simple		Form	Exaggerated/Variable	1/0 Point	☐			
		2 Points	☒				Simple	2 Points	☒			
The texture of the finishing material	Identical/Variable	0 Point	☐	Tall	Height	Ratio	No	0 Points	☐	Interpretation of forms	10 Points	☐
	Similar	1 Point	☐	Identical			Yes	2 Points	☒			
	Different	2 Points	☒	Short								
Color	Identical/Variable	0 Points	☐	High	Visual Density	Volume	0 Points	More than 50% of the existing building's volume	☐	Contrasting approach	10 Points	☒
		2 Points	☐	Medium				2 Points	Less than 50% of the existing building's volume			
	Similar	1 Point	☐				Little					
Different	2 Points	☒										
Total Score:	20 Points						Total Score:		10 Points			

Fig. 7. Kocaeli Suleyman Pasha Hammam evaluation chart, part 1; by the authors 2021.

Ryc. 7. Karta oceny Łazienki Sulejmana Paszy w Kocaeli, część 1; oprac. autorzy 2021.

ANALYSES OF LOCATION OF NEW ADDITIONS: 20 POINTS	
Rear Addition: max. 20 Points	
20 point	h new addition $\leq$ h existing building and W_{ffna} new addition $\leq$ W_{ffeb} existing building
15 point	h new addition $>$ h existing building and W_{ffna} new addition $\leq$ W_{ffeb} existing building
10 point	W_{ffna} new addition $>$ W_{ffeb} existing building and h new addition $\leq$ h existing building
10 point	h new addition $>$ h existing building and W_{ffna} new addition $>$ W_{ffeb} existing building
0 point	If there exists more than one new addition attached to the rear facade of the existing building
Side Addition: max. 15 Point	
15 point	h new addition $\leq$ h existing building and distance between the $ffna$ new addition and W_{ffeb} existing building $\geq$ 30% of W_{web} existing building and W_{ffna} new addition $\leq$ 50% of W_{ffeb} existing building.
10 point	h new addition $>$ h existing building and distance between the $ffna$ new addition and W_{ffeb} existing building $\geq$ 30% of W_{web} existing building and W_{ffna} new addition $\leq$ 50% of W_{ffeb} existing building.
10 point	Distance between the $ffna$ new addition and W_{ffeb} existing building $<$ 30% of W_{web} existing building, W_{ffna} new addition $\leq$ 50% of W_{ffeb} existing building.
10 point	W_{ffna} new addition $>$ 50% W_{ffeb} existing building, h new addition $\leq$ h existing building and distance between the $ffna$ new addition and $ffeb$ existing building $\geq$ 30% of W_{web} .
5 point	h new addition $>$ h existing building, the distance between the $ffna$ new addition and $ffeb$ existing building $<$ 30% of W_{web} existing building and W_{ffna} new addition $\leq$ 50% of W_{ffeb} existing building.
5 point	h new addition $>$ h existing building, W_{ffna} new addition $<$ 50% W_{ffeb} existing building, distance between the $ffna$ new addition and $ffeb$ existing building $\geq$ 30% of W_{ffeb}
5 point	Distance between the $ffna$ new addition and $ffeb$ existing building $<$ 30% of W_{web} existing building, W_{ffna} new addition $\leq$ 50% W_{ffeb} existing building, h new addition $>$ h existing building
0 point	h new addition $>$ h existing building, the distance between the $ffna$ new addition and W_{ffeb} existing building $<$ 30% of W_{web} existing building and W_{ffna} new addition $>$ 50% W_{ffeb} existing building / and if there exists more than one new side addition attached to the side facade of the existing building
Front Addition: max. 5 points	
5 point	h new addition $\leq$ 50% h existing building and W_{ffna} new addition $\leq$ 50% W_{ffeb} existing building
2,5point	h new addition $>$ 50% h existing building ve W_{ffna} new addition $\leq$ 50% W_{ffeb} existing building
2,5point	W_{ffna} new addition $>$ 50% W_{ffeb} existing building, h new addition $\leq$ 50% h existing building
0 point	h new addition $>$ 50% h existing building and W_{ffna} new addition $>$ 50% W_{ffeb} existing building /2 or more front addition
Rooftop Additions: max. 10 points	
10 point	In buildings with a minimum of four-story; if h new addition $\leq$ 50% of N_{feb} existing building, and the new rooftop addition is located further back of S_{beb} existing building.
5 point	If there is a rooftop addition of any height in buildings with a max. three-story and in buildings with a min. of four-story the rooftop addition is located back of the S_{beb} existing building and h new addition $>$ 50% of N_{feb} existing building.

5 point		Located at Sbeb existing building and h new addition $\leq$ 50% of Nfeb existing building in buildings with a min. of 4story.
0 point		If there is a rooftop addition of any height in buildings with a maximum three-story and in buildings with a minimum of four-story,h new addition $>$ 50% Nfeb existing building, If the new rooftop addition is located at Sbeb existing building.
Archaeological Site Protective Rooftop Cover and Exhibition Platform: 10 points		
1 point		The new addition was designed with a respectful approach to the historic texture and architectural features of the site.
1 point		Design of overwhelming new additions that will be more interesting and in the foreground than the existing historical area should be avoided and it should be located in the background of the archaeological site.
1 point		It should be ensured that the vertical structural elements of the new addition interfere with the ground minimally. It can easily pass wide openings & the number of vertical elements in contact with the ground should be minimized.
1 point		New additions should be designed to minimize the harmful effects of climate and weathering conditions.
1 point		In terms of size and scale, it should not exceed the archaeological site.
1 point		It should not be more remarkable in form than the archaeological site.
1 point		The new addition should be as plain and simple as possible in terms of workmanship and color.
1 point		The new addition should be designed in accordance with the local legal framework and regulations.
1 point		In the archaeological site, the new additions should easily be distinguished from the original and designed to carry the architectural features of the period in which they were made.
1 point		Considering the possibility that the excavation area will expand in the future or that the new addition will no longer be needed the addition should be built in a reversible way that can be easily enlarged/removed without damaging remains.
Total Score: 0/20 points		
NEW ADDITION – FUNCTION RELATION: max. 10 points		
First Part: Evaluation According to the Function of the Existing Building: 6 points		
6 point		If the existing historic building is actively used in its original function
4 point	■	If the existing historic building is actively used with its ideal new function
2 point		If the existing historic building is not actively used in its original function
0 point		If the existing historic building cannot be actively used with its non-ideal new function
Second Part: Evaluation According to the Function of the New Addition: 4 points		
4 point		If the new addition is a requirement of the original function
2 point	■	If the new addition is a requirement of the new function
0 point		If the new addition is not a requirement of the new/original function
Total Score: 4+2=6/10 points		

Table 7. Evaluation chart, part 2.
Tabela 7. Karta oceny, część 2.

NEW ADDITION & CONTEXT RELATION: max. 20 points		70
The Relationship of New Addition with the Surrounding Structures: max. 10/20 points		
10/20 point	If the new addition has a design compatible with the existing historic texture, $h_{\text{new addition}} \leq h_{\text{existing texture}}$, $v_{\text{new addition}} \leq v_{\text{existing texture}}$ if new addition is not visible from main street where the historic building is located	II
8/16 point	If the new addition has a design in contrast to the existing historic texture, $h_{\text{new addition}} \leq h_{\text{existing texture}}$, $v_{\text{new addition}} \leq v_{\text{existing texture}}$, if new addition is not visible from main street where the historic building is located	
8/16 point	If the new addition is visible from the main street where the historic building is located, if the new addition has a design compatible with the historic texture and $h_{\text{new addition}} \leq h_{\text{existing texture}}$, $v_{\text{new addition}} \leq v_{\text{existing texture}}$	18
7/14 point	$h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing texture}}$, If the new addition has a design compatible with the historic texture, $v_{\text{new addition}} \leq v_{\text{existing texture}}$ if the new addition is not visible from main street where the historic building is located	
7/14 point	$v_{\text{new addition}} > v_{\text{existing texture}}$, If the new addition has a design compatible with the historic texture, $h_{\text{new addition}} \leq h_{\text{existing texture}}$, $v_{\text{new addition}} > v_{\text{existing texture}}$ If the new addition has a design compatible with the historic texture, $h_{\text{new addition}} \leq h_{\text{existing texture}}$	+
6/12 point	If the new addition has a design in contrast to the existing historic texture, If the new addition is visible from the main street, $h_{\text{new addition}} \leq h_{\text{existing texture}}$, $v_{\text{new addition}} \leq v_{\text{existing texture}}$	16
5/10 point	If the new addition has a design in contrast to the historic texture, $h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing texture}}$, $v_{\text{new addition}} \leq v_{\text{existing texture}}$, if the new addition is not visible from main street where the historic building is located	
5/10 point	If the new addition has a design in contrast to the existing historic texture, $v_{\text{new addition}} > v_{\text{existing texture}}$, $h_{\text{new addition}} \leq h_{\text{existing texture}}$, if the new addition is not visible from main street where the historic building is located	+
5/10 point	$h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing texture}}$, if the new addition is visible from the main street where the historic building is located, if the new addition has a design compatible with the historic texture, $v_{\text{new addition}} \leq v_{\text{existing texture}}$	6
5/10 point	$v_{\text{new addition}} > v_{\text{existing texture}}$, if the new addition is not visible from the main street where the historic building is located If the new addition has a design compatible with the historic texture, $h_{\text{new addition}} \leq h_{\text{existing texture}}$	
4/8 point	$h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing texture}}$, $v_{\text{new addition}} > v_{\text{existing texture}}$ If the new addition has a design compatible with the historic texture if the new addition is not visible from the main street where the historic building is located	+
3/6 point	If the new addition has a design in contrast to the existing historic texture, $h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing texture}}$, if the new addition is visible from the main street where the historic building is located, $v_{\text{new addition}} \leq v_{\text{existing texture}}$	0
2/4 point	If the new addition has a design in contrast to the historic texture, $h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing texture}}$, $v_{\text{new addition}} > v_{\text{existing texture}}$ if the new addition is not visible from the main street where the historic building is located	
2/4 point	$h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing texture}}$, $v_{\text{new addition}} > v_{\text{existing texture}}$, If the new addition is visible from the main street where the historic building is located If the new addition has a design compatible with the historic texture	+
0/0 point	If the new addition has a design in contrast to the existing historic texture, $h_{\text{new addition}} > h_{\text{existing texture}}$, $v_{\text{new addition}} > v_{\text{existing texture}}$, If the new addition is visible from the main street where the historic building is located	
New Addition Site/Lot Relation: max. 10 points		
10 point	$S_{\text{nav new addition}} < 50\% O_{\text{sepv existing parcel}}$ and if the pedestrian circulation of the open area of the parcel does not change with the location of the new addition on the parcel and the new addition does not change the topography	10

7 point		If the pedestrian circulation of the open area of the existing parcel changes with the location of the new addition on the existing parcel, Sna new addition < 50% Osep existing parcel, and the new addition does not change the topography	
7 point		If the topography changes with the location of new addition, Sna new addition < 50% Osep parcel and if pedestrian circulation of the open area of the parcel does not change with the location of the new addition on the parcel	
6 point		Sna new addition ≥ 50% Osep parcel and if the pedestrian circulation of the open area of the parcel does not change with the location of the new addition on the parcel and the new addition does not change the topography	+
4 point		If the pedestrian circulation of the open area of the parcel changes with the location of the new addition on the parcel and if the topography changes with the location of the new addition and Sna new addition < 50% Osep parcel	20
3 point		Sna new addition ≥ 50% Osep parcel, if the pedestrian circulation of the open area of the parcel changes with the location of the new addition on the parcel and the new addition does not change the topography	
3 point		Sna new addition ≥ 50% Osep parcel, if the topography changes with the location of the new addition if the pedestrian circulation of the open area of the parcel do not change with the location of the new addition on the parcel	
0 point		Sna new addition ≥ 50% Osep parcel and if the pedestrian circulation of the open area of the parcel changes with the location of the new addition on the parcel and if the topography changes with the location of the new addition	II
Total Score: 16/20 points			
NATIONAL AND INTERNATIONAL STANDARDS AND CRITERIA: max. 20 points			
2 point		The new addition should be compatible with original building in terms of form, scale, mass, color, texture, material	TOTAL SCORE
2 point		The structural, architectural, material features of the new addition must be clearly distinguishable from the original	
2 point		The new addition should reflect contemporary technologies/materials/characteristics of the time it has been designed	
2 point		In designing new addition, the original architectural style, material properties, and form should be taken into account	
2 point		The new addition should not obscure and hide the existing building, its cultural and historical values, and original character-defining features, but it should be respectful to the existing fabric and the building	
2 point		The new addition should not be designed in such a way as to depreciate the traditional, cultural and architectural value	
2 point		The new addition should not damage the historical building structurally and should have minimal material, surface articulation, and space arrangement. It should not obscure the original features of the existing building.	
2 point		The new addition should be located on the most suitable facade with a less conspicuous way compared to the original	
2 point		The form of the addition should be determined in a respectful and proportionate manner with the existing building/site	
2 point		The new addition should contribute to the socio-cultural interaction of the settlement and the active use of the building	
Total Score: 18/20 points			

Table 8. Evaluation chart, part 3.
Tabela 8. Karta oceny, część 3.

	New Additions to the Existing Baths	Formal Criteria	Theoretical Approaches	Location of New Additions	New Addition-Function Relation	New Addition-Context Relation	National and International Standards	Total Score
Süleyman Pasha Bath	 YARHI YAPIVA EKLEMLENEN EK BÖLÜMÜ	20	10	0	6	16	18	70 Good/ideal
Çekirge Bath	 YARHI YAPIVA EKLEMLENEN EK BÖLÜMÜ	18	10	10	6	20	12	76 Good/ideal
Kayhan Bath	 YARHI YAPIVA EKLEMLENEN EK BÖLÜMÜ	18	10	15	0	16	14	73 good/ideal
Kılıç, Ali Pasha Bath	 YARHI YAPIVA EKLEMLENEN EK BÖLÜMÜ	20	10	5	10	20	18	83 Highly Compatible
Büyük Yeşil Direkli Bath	 YARHI YAPIVA EKLEMLENEN EK BÖLÜMÜ	12	0	20	6	15	8	61 Moderate
Çemberlitaş Bath	 YARHI YAPIVA EKLEMLENEN EK BÖLÜMÜ	9	0	0	6	12	6	33 Unacceptable
Hüsrev Kethüda Bath	 YARHI YAPIVA EKLEMLENEN EK BÖLÜMÜ	15	10	10	4	12	6	57 Fair
Cağaloğlu Bath	 YARHI YAPIVA EKLEMLENEN EK BÖLÜMÜ	3	0	0	6	9	4	22 Unacceptable
Selimiye Bath (New addition to the frigidarium section)	 YARHI YAPIVA EKLEMLENEN EK BÖLÜMÜ	9	10	0	10	12	8	49 Unacceptable
Selimiye Bath (New addition on the firewood section)	 YARHI YAPIVA EKLEMLENEN EK BÖLÜMÜ	15	10	20	10	13	6	74 Good/ideal

Table 10. Comparison of sample bath buildings in terms of their new additions; by the authors 2021.
Tabela 10. Zestawienie przykładowych budynków łaźni pod względem dobudów; opr. autorzy 2021.

Selimiye Hammams (firewood storage room addition) have rear additions, Kayıhan Hammam, Ortaköy, and Çekirge Hammam have side additions, Kılıç Ali Pasha, Cağaloğlu and Çemberlitaş Hammams have front additions. Regarding the orientation of the addition, Yeşil Direkli and Selimiye Hammam (addition for storing firewood) have the highest scores. As for the formal criteria, the additions of Kocaeli Süleyman Pasha, Kılıç Ali Pasha, Kayıhan, and Çekirge Hammams meet most of the parameters and are designed to be compatible with the original building in terms of material, texture, color, surface articulation, height, density, rhythm, form/shape, proportion, and volume. In the case of example buildings, the new additions either use additional space on the existing site/lot or are built in place of the destroyed part of the original building. In the case of the buildings Kılıç Ali Pasha, Çekirge, Kocaeli Süleyman Pasha, Kayıhan, and Büyük Yeşil Direkli Hammams, the new additions have no negative impact on the location and the surroundings of the original building. In Çemberlitaş Hammam, on the other hand, the addition greatly affects the original features of the site. Regarding the compatibility of the new addition with the original building in terms of national and international standards, Kocaeli Süleyman Pasha, Kılıç Ali Pasha, Kayıhan, Çekirge, and Selimiye Hammams (addition of firewood storage) meet half and more than half of the established criteria, respectively, and the others do not meet most of them.

Among the studied example buildings, Kılıç Ali Pasha Hammam has the most compatible new addition according to the six-stage model proposal with the highest score of 83 out of 100. It is followed by the addition of Çekirge Hammam with 76 points, the addition of Selimiye Hammam (firewood storage addition) with 74 points, and the addition of Kocaeli Süleyman Pasha Hammam with a score of 70. The new additions of these example buildings fall into category of ideal new additions according to their scores. The addition of Yeşil Direkli Hammam was rated as moderate with a score of 61, and that of Hüsrev Kethüda Hammam was rated as fair with a score of 57. The new additions of Selimiye Hammam (addition of the dressing room to the front facade) with 49 points, Çemberlitaş Hammam with 33 points, and Cağaloğlu Hammam with 22 points were considered as unacceptable new additions, as they were below 50 points (Table 10).

Conclusions

Designing new additions to historic buildings is an important issue that requires detailed investigations. Its relationship with the existing building, historical site/lot/context, and region are to be well evaluated so that it should be respectful and compatible with them. Hence, the evaluation method developed with this research is aimed to be useful for both the assessment of existing

additions and the design of new ideal additions. In this research, historic conservation and architectural design principles, national and international standards, as well as related literature on new additions were used together to develop a holistic evaluation method. Although the historic baths were used extensively in the past both for cleaning and social activities, at present, most of them are out of use and have lost their original function. As a result, some have been adapted to new uses and new additions have been constructed to adapt both the new function and the original function to the changing conditions. In total, nine sample bath buildings were evaluated in terms of their new additions by using the model proposal based on a certain rating system.

This six-step assessment method consists of 20 (four steps) or 10 (two steps) points and sub-scores, each taking into account the importance, immediate impact on the historic buildings, and relevance of variants. For instance, the location of the new addition substantially affects the general appearance of the historic building. Therefore, this variant received 20 points, which has been divided into five different sub-categories as rear, side, rooftop, front additions, and archaeological site rooftop coverings, with 20, 15, 10, 5, 10 scores, respectively. Of these, 20 points are given to the rear, as this is the practice with the most respect for historic buildings. Correspondingly, the formal characteristics of the new additions are the ones that are first noticed by the users, and the new addition-context relationship is of great importance since it highlights the distinguishability of the new addition from the historic context. In the same way, while assigning, deciding, and assessing the scores of new additions regarding theoretical approaches (score: 10), function relationship (score: 10), and compatibility to the standards (score: 20) their importance, as well as the relation with the historic building/site has been given priority.

Thus, it became possible to assess the verbal and abstract expressions concretely. As for the national conservation legislation in Turkey, it is observable that there are insufficient and limited data on new additions to historic buildings. For instance, the decision on the construction of new additions is left to the subjective judgments of the authorities in the conservation committee. However, as in the USA, the National Parks Service has specialized decisions and standards (ITS 3, ITS 10, ITS 18, ITS 37, ITS 53) developed exclusively for new additions. In Turkey, on the other hand, the lack of specialized decisions regarding new additions to historic buildings is a serious deficiency at the national level. Hence, it is evaluated that the model proposal developed in this study can be used as a base for the creation of comprehensive and detailed policy decisions, standards, guidelines, and similar regulations on the articulation of new additions to historic buildings at the national level in the future.

References

- Electronic Sources / Źródła elektroniczne**
- Baghasing Kalpa, *Sensitive Additions to Historic Buildings: A Primer*, Heritage Ohio, <https://www.heritageohio.org/2015/05/18/sensitive-additions-to-historic-buildings-a-primer/> (accessed: 11 X 2021).
- City of New Orleans Historic District Landmarks Commission, Guidelines for New Construction, Additions and Demolition, <https://www.nola.gov/nola/media/HDL/CD/Guidelines/12-New-Construction-Additions-Demolition.pdf> (accessed: 12 VII 2021).
- Creveling Liz, *Rooftop Additions on Mid-Size Historic Buildings*, "Interpreting The Secretary of the Interior's Standards for Rehabilitation" 2007, No. 45, <https://www.nps.gov/tps/standards/applying-rehabilitation/itsbulletins/ITS47-RooftopAdditions-MidSizeBuildings.pdf> (accessed: 12 VII 2021).
- Grimmer Anne, *New Additions to Mid-size Historic Buildings*, "Interpreting The Secretary of the Interior's Standards for Rehabilitation" 1999, No. 3, <https://www.nps.gov/tps/standards/applyingrehabilitation/its-bulletins/ITS03-Additions-MidSizeBuildings.pdf> (accessed: 12 VII 2021).
- Grimmer Anne E., Hensley Jo Ellen, Petrella Liz, Tepper Audrey T., *The Secretary of the Interior's Standards for Rehabilitation & Illustrated Guidelines on Sustainability for Rehabilitating Historic Buildings*, Washington D.C. 2011, <https://www.nps.gov/tps/standards/rehabilitation/sustainability-guidelines.pdf> (accessed: 12 VII 2021).
- Grimmer Anne E., Weeks Kay D., *New Exterior Additions to Historic Buildings, Preservation Concerns*, <https://www.nps.gov/tps/how-to-preserve/briefs/14-exterior-additions.htm> (accessed: 12 VII 2021).
- ICOMOS, The Burra Charter, The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance, 2013, <https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/TheBurra-Charter-2013-Adopted-31.10.2013.pdf> (accessed: 12 VII 2021).
- ICOMOS, ICOMOS Charter – Principles for the Analysis, Conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage (2003), https://www.icomos.org/charters/structures_e.pdf (accessed: 12 VII 2021).
- ICOMOS, International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter 1964), https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf (accessed: 12 VII 2021).
- ICOMOS, The Declaration of Amsterdam, 1975, <https://www.icomos.org/en/and/169-the-declaration-of-amsterdam> (accessed: 12 VII 2021).
- ICOMOS, The ICOMOS New Zealand Charter 2010, https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/ICOMOS_NZ_Charter_2010_FINAL_11_Oct_2010.pdf (accessed: 12 VII 2021).
- ICOMOS, Resolutions of the Symposium on the Introduction of Contemporary Architecture into Ancient Groups of Buildings, <https://www.icomos.org/publications/93towns7e.pdf> (accessed: 12 VII 2021).
- İlke Kararı- Karar No: 660 / Karar Tarihi: 05.11.1999, <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44311/ilke-karari--karar-no-660--karar-tarihi-05111999.html> (accessed: 12 VII 2021).
- İlke Kararı- Karar No: 720 / Karar Tarihi: 04.10.2006, <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44332/ilke-karari--karar-no-720--karar-tarihi-04102006.html> (accessed: 12 VII 2021).
- Köşklük Kaya Nezihat, *İtalya'da Tarihi Yapılarda Yeni Ek Uygulamalarında Çağdaş Çatı ve Cephe Sistemleri ile Tasarım İlkeleri, Konu Başlık No: 3 Çatı ve Cephe Sistemlerinde Süreçler*, 6. Ulusal Çatı & Cephe Sempozyumu 12–13 Nisan 2012, Uludağ Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Görükle Kampüsü, Bursa, <http://catider.org.tr/pdf/sempozyum6/8.pdf> (accessed: 10 X 2021).
- Kültür Ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulunun, <http://teftis.kulturuzm.gov.tr/yazdir?549C7059D7FF142A3CF3B98AB092CB66> (accessed: 12 VII 2021).
- Petrella Liz, *Designing New Additions to Provide Accessibility*, "Interpreting The Secretary of the Interior's Standards for Rehabilitation" 2009, No. 53, <https://www.nps.gov/tps/standards/applying-rehabilitation/its-bulletins/ITS53-Additions-Accessibility.pdf> (accessed: 12 VII 2021).
- Randl Chad, *Rear Additions to Historic Houses*, "Interpreting The Secretary of the Interior's Standards for Rehabilitation" 2006, No. 37, <https://www.nps.gov/tps/standards/applyingrehabilitation/its-bulletins/ITS37-Houses-RearAdditions.pdf> (accessed: 12 VII 2021).
- Sullivan Aleca, *Exterior Stair/Elevator Tower Additions*, "Interpreting The Secretary of the Interior's Standards for Rehabilitation" 1999, No. 10, <https://www.nps.gov/tps/standards/applyingrehabilitation/its-bulletins/ITS10-StairTowers.pdf> (accessed: 12 VII 2021).
- Sandor John, *New Additions to Mid-size Historic Buildings*, "Interpreting The Secretary of the Interior's Standards for Rehabilitation" 2011, No. 18, <https://www.nps.gov/tps/standards/applyingrehabilitation/its-bulletins/ITS18-Additions-MidSizeBuildings.pdf> (accessed: 12 VII 2021).
- <https://forum.savingplaces.org/viewdocument/differentiated-andcompatible> (accessed: 17 X 2021).
- Tanaç Kiray Mine, Yılmaz Karaman Özgül, *Tarihi Yapılara Çağdaş Ekler, "Çatıvecephe"* 2006, No. 5, http://www.cativecephe.com/yayin/631/tarihi-yapilara-cagdas-ekler_18599.html (accessed: 15 X 2021).
- Technical Preservation Services, *The Secretary of the Interior's Standards for Rehabilitation: Introduction to the Standards*, <https://www.nps.gov/tps/standards/rehabilitation/rehab/stand.htm> (accessed: 12 VII 2021).
- Technical Preservation Services, *Rooftop Additions*, "Interpreting The Secretary of the Interior's Standards for Rehabilitation" 2006, No. 36, <https://www.nps.gov/tps/standards/applying-rehabilitation/itsbulletins/ITS36-Rooftop-Additions.pdf> (accessed: 12 VII 2021).
- Tepper Audrey, *Adding or Modifying Fly Lofts on Historic Theaters*, "Interpreting The Secretary of the Interior's Standards for Rehabilitation" 2007, No. 45, <https://www.nps.gov/tps/standards/applying-rehabilitation/its-bulletins/ITS45-Theaters-Lofts.pdf> (accessed: 12 VII 2021).

UNESCO, Vienna Memorandum on World Heritage and Contemporary Architecture – Managing the Historic Urban Landscape, whc.unesco.org/document/6814.f (accessed: 12 VII 2021).

<https://yapidergisi.com/tarihi-yapive-ek-yapi-iliskisinde-cagdas-yaklasimlar-alman-tarih-muze-si-ve-cagdas-ek-yapisi/> (accessed: 11 X 2021).

Secondary sources / Opracowania

Al-Jameel H. Ali, Saffo Bayda, *Patterns of Additions to Old Buildings*, “The Second International Conference on Conservation of Architecture, Urban Areas, Nature, and Landscape: Towards a Sustainable Survival of Cultural Landscape” Heritage 2011, Amman, Jordan 2011.

Dibner R. David, Dibner-Dunlap Amy, *Building Additions Design*, New York 1985.

Dişli Gülşen, *New Additions to Existing Built Heritage and Their Contributions to Sustainable Development: Cases from Ankara, Turkey*, [in:] *Urban and Architectural Heritage Conservation within Sustainability*, ed. Farisi Hmood Kabila, London 2018.

Guzmán-Torres Zasha Natiana, “Historic Buildings, and Contemporary Additions: The Elements of a Cohesive Design Relationship,” Master’s project prepared at the University of Maryland School of Architecture Planning Preservation, 2009.

Kozieć Adam, *Efficient Management of Cultural Heritage by Local Government Bodies*, “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, No. 64, p. 7–16.

Mikulski Daniel, *New Seats of Landed Gentry – Remodeling or A New Construction? Studies on the Identification and Dating of Manors and Palaces in Greater Poland*, “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, No. 59, p. 49–60.

Tanaç-Zeren Mine, *Tarihi Çevrede Yeni Ek ve Yeni Yapı Olgusu, Çağdaş Yaklaşım Örnekleri*, İstanbul 2010.

Węclawowicz-Gyurkovich Ewa, *To Demolish or Preserve for Posterity*, “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, No. 62, p. 85–96.

White M. Armon, “Defining Appropriateness: An Analysis of the Secretary of the Interior’s Standards on Additions to Historic Structures and Its Impact on the Practice of Architecture, Development, and Preservation,” Master’s thesis project prepared at Columbia University, Graduate School of Architecture Planning and Preservation, 2018.

Yalaz Elif Tuğba, Dişli Gülşen, Şen Tuğba, *New Additions to Historic Buildings: A Contemporary Roof Addition Proposal for Gaziantep Tutun Han*, “Social Sciences Studies Journal” 2018, vol. 80, No. 81, p. 1635–1648.

Yavuz Zeynep, Yıldırım Tayfun, *Analyses of Contemporary Architectural Designs Attached to Historical Buildings*, “Gazi University Journal of Science, Part B, Arts Humanities Design and Planning” 2020, vol. 8, No. 4, p.747–760.

Yüceer Hülya, “An Evaluation of Interventions in Architectural Conservation: New Exterior Additions to Historic Buildings,” doctoral project prepared at the İzmir Institute of Technology, 2005.

Yüceer Hülya, İpekoğlu Başak, *An Architectural Assessment Method for New Exterior Additions to Historic Buildings*, “Journal of Cultural Heritage” 2012, vol. 13, No. 4, p. 419–425.

Abstract

New additions in a historical context can take many forms, such as additions to existing buildings and new subsidiary additions like garages, sheds, and outbuildings. There are two main reasons for introducing new additions to historic buildings. These are the loss of original functions, the resultant need for new spaces to serve the given secondary function, and the need to integrate the physically damaged parts of historic buildings with new designs. Therefore, in this study, a model proposal based on a rating system developed with international standards as the main guiding principle is proposed to analyze and evaluate the compatibility of new additions with historic buildings. It was then tested in nine historic baths, where different facilities were added, in Turkey. The study provides an important contribution to determining the suitability of new additions to existing buildings before and during the design phase and can serve as a guiding model for the supervisory authority responsible for the necessary permits.

Streszczenie

Dobudowy mogą przybierać różne formy w historycznym kontekście, przykładowo jako rozbudowy istniejących budynków oraz dobudówek, takich jak garaże, szopy czy oficyny. Istnieją dwa główne powody dobudowywania nowych części do obiektów historycznych. Są to utrata funkcji pierwotnej i wynikająca z niej potrzeba nowej przestrzeni do korzystania z nowej funkcji oraz konieczności integrowania fizycznie uszkodzonych części budynków zabytkowych z nowymi. Proponowany model oparty na systemie ocen, stworzony na podstawie międzynarodowych standardów jako głównej zasady, może zostać użyty do analizowania i oceny kompatybilności dobudów do budynków historycznych. Model przetestowano na dziewięciu zabytkowych łaźniach w Turcji, do których dobudowano różne lokale. Badanie to stanowi ważny przyczynek do ustalania poprawności dobudów do budynków istniejących zarówno przed, jak i w trakcie fazy projektowej, i może być wzornikiem dla urzędów.

Hanna Michalak*

orcid.org/0000-0001-5914-4859

Paweł Przybysz**

orcid.org/0000-0002-4883-0228

Stefan Pyrak***

Problemy rewitalizacji zabytkowych kamienic o konstrukcji murowej. Studium przypadku

Revitalization of Historic Masonry Tenement Structures: A Case Study

Słowa kluczowe: konstrukcje murowe, rewitalizacja, konstrukcje wzmacniające, zabezpieczenia tymczasowe

Keywords: masonry structures, revitalization, reinforcing structures, temporary protection

Wprowadzenie

Przekształcenia zabudowy zabytkowej, w tym adaptacji, modernizacji itp., wynikają z konieczności jej dostosowania do współczesnych wymagań w zakresie rozwiązań funkcjonalno-przestrzennych bądź wyeliminowania złego stanu technicznego konstrukcji obiektu. Problematyka rewitalizacji [Kobylarczyk et al. 2020, s. 97–103; Dmytrenko et al. 2022, s. 487–495; Ivashko 2019, s. 113–117; Dyomin et al. 2019, s. 274–276], modernizacji, adaptacji i innych przekształceń zabytkowej zabudowy jest tematem wielu konferencji naukowych i artykułów ujmujących szeroki kontekst uwarunkowań historycznych [Orlenko et al. 2020, s. 433–450; Dyomin, Ivashko 2020, s. 79–84], architektonicznych [Orlenko, Ivashko 2019, s. 171–190; Stefański et al. 2020, s. 715–730; Ivashko et al. 2020, s. 57–88; Ivashko et al. 2021, s. 935–960], konstrukcyjnych, inżynierii materiałowej, geotechnicznych itp., problematykę konserwacji zabytków [Ivashko et al. 2020, s. 953–964] i ochrony autentyczności, a także analizy i studia dotyczące konkretnych przypadków budynków [Dyomin et al. 2021, s. 26–36; Orlenko et al. 2021, s. 507–528] i obiektów budowlanych [Wesołowski 2014,

Introduction

Transformations of historic buildings, including adaptation, modernization, etc., are imposed by the necessity of adapting it to modern requirements in terms of functional and spatial solutions or of eliminating the poor technical condition of its structural system. The problem of revitalization [Kobylarczyk et al. 2020, p. 97–103; Dmytrenko et al. 2022, p. 487–495; Ivashko 2019, p. 113–117; Dyomin et al. 2019, p. 274–276], modernization, adaptation and other transformations of historic buildings has been the theme of numerous scientific conferences and articles covering a wide context of historical [Orlenko et al. 2020, p. 433–450; Dyomin, Ivashko 2020, p. 79–84], architectural [Orlenko, Ivashko 2019, p. 171–190; Stefański et al. 2020, p. 715–730; Ivashko et al. 2020b, p. 57–88; Ivashko et al. 2021, p. 935–960], construction, material and geotechnical conditions, etc., the issues of monument conservation [Ivashko et al. 2020a, p. 953–964] and protection of authenticity, as well as analyses and studies on specific cases of buildings [Dyomin et al. 2021, p. 26–36; Orlenko et al. 2021, p. 507–528] and struc-

* prof. dr hab. inż., Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

** dr inż., Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

*** dr inż., emerytowany adiunkt, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

* Prof. D.Sc. Ph.D. Eng., Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology

** Ph.D. Eng., Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology

*** Ph.D. Eng., retired Assistant Professor, Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology

Cytowanie / Citation: Michalak H., Przybysz P., Pyrak S. Revitalization of Historic Masonry Tenement Structures: A Case Study. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 70:89–100

Otrzymano / Received: 13.08.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 3.03.2022

doi: 10.48234/WK70MASONRY

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

s. 30–38; Gosztyła, Sikorski 2020, s. 69–85; Radnic et al. 2020, s. 1–17; Croci 2000, s. 7–18; Zielińska, Misiewicz 2016, s. 100–109].

Problematyka zachowania autentyczności formy, funkcji, metod technologicznych, oddziaływania i skojarzeń miejsca i otoczenia w odniesieniu do całego obiektu bądź tylko jego części stanowi jeden z podstawowych problemów [Borusiewicz 2018, s. 63–69; Szmygin 2015, s. 44–52; Węclawowicz-Gyurkovich 2020, s. 85–96; Tomaszek 2018, s. 121–134; Ałykow, Napiórkowska-Ałykow 2015, s. 59–64; Kadela 2014, s. 54–66; Kulig 2017, s. 79–90; Tajchman 2014, s. 1–22] koniecznych do rozstrzygnięcia po gruntownej diagnostyce poddawane różnego rodzaju przekształceniom obiektu zabytkowego. Badania tego rodzaju mają zazwyczaj charakter interdyscyplinarnej diagnostyki obiektu z uwzględnieniem m.in. opracowań historycznych i archeologicznych, wartościowania architektonicznego zarówno bryły budynku, jak również jego rozwiązania funkcjonalnego i detali; rozwiązania materiałowo-konstrukcyjnego wraz z określeniem m.in. właściwości fizycznych, w tym wytrzymałościowych i odkształceniowych materiałów tej konstrukcji [Stryszewska 2017]; strefy posadowienia oraz podłoża gruntowego. Badania te powinny zostać zakończone oceną stanu technicznego i stopnia zużycia naturalnego elementów konstrukcji nośnej i elementów ogólnobudowlanych budynku [Runkiewicz et al. 2018; Miedziałowski, Walendziuk 2019, s. 127–133; Szulborski et al. 1998] itd., a także określeniem zakresu zachowania zabytkowej substancji i ingerencji w nią oraz wyborem metod i technologii wzmocnienia oraz robót naprawczych [Stawiski 2014; Korany 2011]. Ta problematyka często budzi kontrowersje i ożywioną dyskusję w środowisku konserwatorów zabytków, inwestorów, projektantów rozwiązań konstrukcyjnych itd.

Wobec zróżnicowanych poglądów i interesów osiągnięcie konsensusu uwzględniającego w jak najszerszym stopniu zachowanie autentyczności formy, funkcji, metod technologicznych, w tym rozwiązania materiałowego i konstrukcyjnego przy jednoczesnym zapewnieniu racjonalności (także ekonomicznej) realizacji inwestycji, jest zazwyczaj trudne. Z tych względów dość często zdarzają się przypadki, gdy budynki zabytkowe nie były przez wiele lat remontowane i znajdują się w stanie technicznym, który określa się jako stan zużycia naturalnego i technicznego. Niektóre z takich budynków, ze względu na swoje walory architektoniczne, znajdują się pod ochroną konserwatora zabytków. Mimo to nie były i nie są remontowane, a proces ich destrukcji doprowadza do stanów awaryjnych, a nawet do katastrof [Szulborski et al. 2003a; Szulborski et al. 2003b, s. 313–318].

W artykule przedstawiono przykład budynku ponad 100-letniego, zlokalizowanego w zabudowie zwartej w Warszawie (ryc. 1), który zgodnie z decyzją konserwatora zabytków został zakwalifikowany do rewitalizacji obejmującej m.in. jego modernizację i remont. Opisano problemy zaistniałe w trakcie prowadzonego remontu –

ures [Wesołowski 2014, p. 30–38; Gosztyła, Sikorski 2020, p. 69–85; Radnic et al. 2020, p. 1–17; Croci 2000, p. 7–18; Zielińska, Misiewicz 2016, p. 100–109].

The issue of maintaining the authenticity of form, function, technological methods, interaction and associations of the place and the environment in relation to the entire object or only part of it is one of the fundamental problems [Borusiewicz 2018, p. 63–69; Szmygin 2015, p. 44–52; Węclawowicz-Gyurkovich 2020, p. 85–96; Tomaszek 2018, p. 121–134; Ałykow, Napiórkowska-Ałykow 2015, p. 59–64; Kadela 2014, p. 54–66; Kulig 2017, p. 79–90; Tajchman 2014, p. 1–22] that must be resolved after thorough diagnostics of the historic object undergoing all kinds of transformations. This type of research typically takes the form of interdisciplinary facility diagnostics, including research that is historical, archaeological, architectural evaluation of the body of the building as well as its functional solution and details; material and construction solutions together with the definition of, among others, physical properties, including strength and deformation properties of the materials used in this structure [Stryszewska 2017]; setting and subsoil zones. These tests should be completed with an assessment of the technical condition and the degree of natural wear of the supporting structural elements and general construction elements of the building [Runkiewicz et al. 2018; Miedziałowski, Walendziuk 2019, p. 127–133; Szulborski et al. 1998] etc., as well as the definition of the scope of preservation and interference with the historic substance and the selection of methods and technologies for reinforcement and repair works [Stawiski 2014; Korany 2011]. This problem is often controversial and stirs heated discussions among conservators, developers, designers of structural solutions, etc.

Due to divergent views and interests, it is usually difficult to reach a consensus that takes into account, in the broadest possible extent, the authenticity of form, function, technological methods, including material and construction solutions, while ensuring rationality (including in economic terms) of a project. For these reasons, it is often the case that historic buildings are not renovated for many years and are in a technical condition defined as a state of natural and technical wear. Some of these buildings, due to their architectural qualities, are under statutory conservation. Nevertheless, in the past they were not and are not presently renovated, and the process of their destruction leads to failures, and even complete ones [Szulborski et al. 2003a; Szulborski et al. 2003b, p. 313–318].

The article presents an example of a 100-year-old building, located in a dense development in Warsaw (Fig. 1), which, by the decision of the conservator of monuments, has been qualified for revitalization, including modernization and renovation. We identified the issues that arose during works of renovation—the disaster of a part of the building during renovation works and the method of emergency safeguarding and remodeling. One possible way forward after the failure

Ryc. 1. Elewacja frontowa budynku; fot. P. Przybysz.
 Fig. 1. Front elevation; photo by P. Przybysz.

Ryc. 2. Detal architektoniczny w obrębie elewacji frontowej podlegający renowacji; fot. P. Przybysz.
 Fig. 2. Architectural detail within the front elevation subject to renovation; photo by P. Przybysz.

katastrofę jego części w trakcie robót remontowych oraz sposób zabezpieczenia doraźnego i przebudowę. Określono sposób dalszego działania po katastrofie, z uwzględnieniem nowej decyzji konserwatora zabytków.

Wyniki analizy procesu rewitalizacji przedmiotowego zabytkowego budynku – reprezentatywnego w odniesieniu do wielu przypadków historycznych budynków o konstrukcji murowej wzniesionych przed II wojną światową w Polsce – wykazały wyjątkowo duży stopień skomplikowania tego rodzaju inwestycji i ich obciążenie dość dużą niepewnością. Ta niepewność wynika z braku możliwości – przed rozpoczęciem inwestycji – pełnego rozpoznania zabytkowej tkanki i identyfikacji jej przekształceń w trakcie ponad 100-letniego użytkowania. Wobec wpisanych w tego rodzaju inwestycje zagrożeń zaproponowano nieznaczną modyfikację procesu przygotowania inwestycji, mającą na celu usprawnienie prac rewitalizacyjnych zabytkowej zabudowy. Jako uzasadnienie przedstawiono analizy i wnikliwą charakterystykę rewitalizacji po zmianach wymuszonych na skutek katastrofy budowlanej części konstrukcji i różnego rodzaju konsekwencjach tych zmian.

Materiały i metody

Materiały – ogólna charakterystyka przedmiotu badań. Budynek został wzniesiony w roku 1914 jako siedmiokondygnacyjny, z pełnym podpiwniczeniem od strony frontowej, z dwiema oficynami bocznymi i oficyną tylną czterokondygnacyjną, która istniała do 1963. Z uwagi na bardzo zły stan techniczny oficyn boczne zachodnia i wschodnia, po uzyskaniu zgody wojewódzkiego konserwatora zabytków, zostały rozebrane, gdyż zagrażały bezpieczeństwu użytkownika. Część frontowa omawianego budynku, po rozebraniu oficyn, pozostała jako murowana z cegły ceramicznej pełnej na zaprawie wapiennej, o układzie podłużnym ścian nośnych. Część ta w rzucie ma kształt prostokątny o wymiarach: długość (długość ściany frontowej) – 27,2 m, szerokość – 14,8 m. Wysokość mierzona od powierzchni terenu wy-

was laid down, taking into account the new decision of the conservator of monuments.

The results of the analysis of the revitalization process of the historic building in question—representative in relation to numerous cases of historic masonry buildings erected prior to the Second World War in Poland—exhibited the exceptional complexity of this type of investment and its burden of considerable uncertainty. This uncertainty results from the inability—before the project—to fully recognize the historic tissue and identify its transformations over the course of over 100 years of use. In view of the risks associated with such a project, a slight modification of the project preparation process, aimed at improving the revitalization works of historic buildings, was proposed. The reasoning behind this were analyses and an insightful characteristic of revitalization of changes imposed as a result of a complete construction failure in a part of the structure and various consequences of these changes.

Materials and methods

Materials—general characteristics of subject under study. The building was erected in 1914 as a seven-story structure with a full basement on the front side, with two side outhouses and a four-story back outbuilding, which existed until 1963. In the light of the rather poor technical condition of the western and eastern outbuildings, after obtaining the consent of the voivodeship conservator of monuments, the buildings were demolished as they could not be used safely. The front portion of the discussed building, after the outbuildings had been dismantled, remained in the form of solid ceramic brick on lime mortar, with a longitudinal arrangement of load-bearing walls. In plan view, this part has a rectangular shape with the following dimensions: length (length of the front wall)—27.2 m, width—14.8 m. The height measured from bare earth is 28 m. Thickness of the load-bearing walls was 99 cm up to 55 cm (from the third floor

nosi 28 m. Grubość ścian nośnych wynosiła od 99 cm do 55 cm (od trzeciego piętra wwyż). Stropy międzykondygnacyjne wykonano w postaci płyt Kleina na belkach stalowych (dwuteowniki 220 i 240), rozstawionych od 1,20 do 1,50 m, przy rozpiętości do 5,50 m.

Budynek został przeznaczony do kapitalnego remontu – zgodnie z wytycznymi Urzędu Konserwatorskiego Zabytków. W fazie opracowania rozwiązania projektowego budynek został poddany kompleksowej diagnostyce, której wyniki zawarto w ekspertyzie stanu technicznego.

Posadowienie budynku określono na podstawie wykonanych odkrywek jako bezpośrednie na murewch łąwach fundamentowych z cegły ceramicznej pełnej na zaprawie wapiennej, z podstawą na głębokości 3,25 m poniżej poziomu terenu.

Według ekspertyzy [Pol 1999] stan techniczny poszczególnych elementów budynku był następujący: stropy nad piwnicami nie nadają się do dalszego użytkowania; stan techniczny stropów nad kondygnacjami nadziemnymi mieszkalnymi (typu Kleina z płytami ceramicznymi opartymi na belkach stalowych dwuteowych) określono jako zadowalający; strop w poziomie poddasza o konstrukcji belkowej drewnianej uznano jako będący w złym stanie technicznym na skutek naturalnego zniszczenia, braku odpowiedniej konstrukcji konserwacji oraz dewastacji przez użytkowników; stwierdzono konieczność wymiany stropu drewnianego nad piątym piętrem ze względu na jego zużycie techniczne; istniejące fundamenty mogą przenieść obciążenia wynikające z nowej funkcji budynku.

Ogólnie oceniono, że budynek jest zużyty technicznie, ale ściany i stropy nad parterem do czwartej kondygnacji mogą być adaptowane do nowej funkcji użytkowej. Wskazano na potrzebę wykonania projektu remontu i adaptacji budynku, z uwzględnieniem zaleceń konserwatora zabytków. Z uwagi na wartościowe detale architektoniczne stanowiące elementy wykończenia elewacji frontowej – zgodnie z decyzją konserwatora zabytków – miały podlegać demontażowi, renowacji, a następnie ponownemu montażowi w pierwotnym miejscu (ryc. 2).

Remont zabytkowego budynku rozpoczęto od zdemontowania podłóg drewnianych i polepy ze stropów, a następnie przystąpiono do rozbierania ścian działowych oraz usuwania tynku z elementów nośnych (ścian, podciągów, stropów). W trakcie prowadzenia tych robót nastąpił niesygnalizowany zawal fragmentu stropów w części zachodniej budynku. Katastrofą został objęty jego fragment długości około 6,0 m, licząc od ściany szczytowej zachodniej (ryc. 3; por. ryc. 1).

W tym fragmencie budynku całkowitemu zniszczeniu uległy: konstrukcja więźby dachowej i pokrycia; strop drewniany nad poddaszem i częściowo V piętrem; strop na belkach stalowych z płytami ceramicznymi Kleina nad piętrami V, IV, III, II, I, parterem i piwnicą; fragment ściany nośnej wewnętrznej (środkowej) i podciągi oparte na końcowym fragmencie tej ściany – od poziomu V piętra do parteru.

upwards). Intermediate floors were made in the shape of Klein's floor slabs on steel beams (I-beams 220 and 240), spaced from 1.20 to 1.50 m, with a span of up to 5.50 m.

The building was intended for major renovation—in accordance with the guidelines of the Office for the Preservation of Historical Monuments. In the design solution development phase, the building underwent comprehensive diagnostics, for which the results were included in the technical expert opinion.

The building setting was determined on the basis of the exposure of buried structural elements directly on the masonry continuous footing made of solid ceramic bricks on lime mortar, with the base at a depth of 3.25 m below ground level.

According to the expert opinion [Pol 1999], the technical condition of individual building elements was as follows: floor structure above the basement is not suitable for further use; the technical condition of the floor structure above the above ground residential stories (Klein slab with ceramic bricks based on steel I-beams) was determined as satisfactory; the floor structure in the attic with a timber beam was considered to be in poor technical condition due to natural destruction, lack of appropriate maintenance and devastation by users; it was identified as necessary to replace the timber structure above the fifth floor due to technical wear; the existing foundations can transfer the loads resulting from the new function of the building.

The general assessment is that the building is technically worn out, but the walls and floors above ground floor, up to the fourth floor, can be adapted to the new utility function. The need was pointed to prepare the renovation and adaptation project of the building, taking into account the recommendations of the conservator. Due to the valuable architectural details constituting the finishing elements of the front elevation—in line with the decision of the conservator of monuments—they were to be disassembled, renovated, and reassembled at the original place (Fig. 2).

The renovation of the historic building began with dismantling wooden floors and ceilings, followed by dismantling the partition walls and removing plaster from the load-bearing elements (walls, binders, floors). In the course of these works there was an unsignaled collapse of a floor fragment in the western part of the building. The disaster affected an approx. 6-meter-long fragment from the western gable wall (Fig. 3; see also Fig. 1).

The following elements in this fragment were subject to complete destruction: structure of the roof framework and roofing; timber floor over the attic and partly on the fifth floor; floor on steel beams with Klein ceramic bricks above floors five, four, three, two, one, the ground floor and basement; a fragment of the internal (middle) load-bearing wall and binders based on the final fragment of this wall—from the fifth floor to the ground floor.

Metody – opracowanie rozwiązania projektowego konstrukcji

Ocena stanu technicznego konstrukcji budynku po katastrofie jej fragmentu. W związku z katastrofą fragmentu konstrukcji budynku została wykonana ekspertyza [Szulborski, Michalak, Pęski, Pyrak 2001], która wykazała, że bezpośrednią przyczyną katastrofy było wyczerpanie nośności strefy podparcia podciągów stropu międzykondygnacyjnego na nośnej ścianie podłużnej (ryc. 4) i wynikało ono z krańcowego oparcia podciągów wskutek niewielkiej głębokości oparcia i koncentracji naprężeń od docisku (w miejscu podparcia), a także małej nośności ściany wskutek jej licznych pęknięć, zarysowań i ubytków oraz małej wytrzymałości muru na słabej zaprawie wapiennej. Dodatkowymi przyczynami były pierwotne błędy w rozwiązaniu istniejącego oparcia omawianych belek podciągów. Katastrofa została zainicjowana zniszczeniem (ścięciem) fragmentu ściany środkowej w strefie podparcia, a następnie upadkiem podciągów stropu jednej z wyższych kondygnacji. Uderzenie spadającego fragmentu stropu spowodowało zniszczenie kolejnych stropów położonych niżej. Wyliminowa-

Ryc. 3. Fragment zachodni budynku objęty katastrofą budowlaną; fot. P. Przybysz.

Fig. 3. Fragment of the western part of the building after the disaster; photo by P. Przybysz.

Methods—development of a design solution for the structure

Assessment of the technical condition of the building structure after the catastrophe of its fragment. Following the catastrophe of a fragment of the building structure, an expertise [Szulborski, Michalak, Pęski, Pyrak 2001] was carried out, which revealed that the direct cause of the collapse was exhaustion of the bearing capacity of the supporting zones of downstand beams on the load-bearing longitudinal wall (Fig. 4). This exhaustion resulted from the edge support of the downstand beams due to the small depth of the support and the concentration of pressure stresses (on the supports), as well as the low load capacity of the wall due to its numerous cracks, marks and defects, and the low strength of the wall on a weak lime mortar. Additional causes included initial errors in the solution used in the existing support of the discussed downstand beams. The failure was initiated by the destruction (shearing) of a fragment of the central wall in the supporting zone, and then a collapse of the floor girders in one of the upper stories. The impact of a falling fragment of the floors resulted in the destruction of subsequent floors located below. On the other hand, elimination of the support of the joists in the upper floors resulted in the collapse of the higher structure, including a part of the structure of the roof [Szulborski, Michalak, Pyrak, Pęski, Przybysz 2003b, s. 313–318].

Emergency safeguarding. After the catastrophe, efforts were undertaken to secure the building: steel floor beams, whose unsignaled collapse threatened the safety of the structure the most, were removed; fragments of the roof that were in danger of collapsing were dismantled. All non-collapsed floors in the building were stamped from the basement level to the level of the highest floor.

Post-disaster reconstruction. After consulting the investor and contractor with the provincial conservator of monuments, it was established that only the front wall would remain in the discussed building (see Fig. 1). Bearing this fact in mind the following general assumptions were adopted for the post-disaster reconstruction of the building [Szulborski et al. 2001, “Projekt technologii” 2001]: preserving the front wall, but performing the necessary remodeling of its fragments covering about 15% of its surface; dismantling the remaining structure of the building and replacing it with a reinforced concrete, monolithic slab and column construction or a mixed ceramic and reinforced concrete structure; performing demolition works and erecting the new object in stages so as not to cause loss of stability and load-bearing capacity of the left front wall; ensuring the limitation of differences in settlement of the foundations of the left front wall and of the foundations of the new building structure.

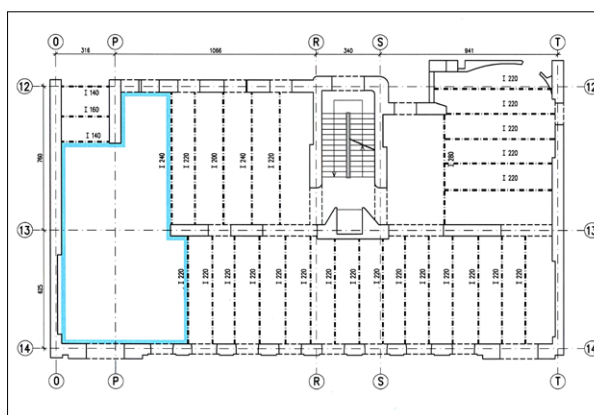
nie podparcia podciągów stropów położonych wyżej doprowadziło do zawalenia się konstrukcji położonej wyżej, w tym częściowo konstrukcji dachu [Szulborski et al. 2003b, s. 313–318].

Zabezpieczenia doraźne. Po katastrofie przystąpiono do prac zabezpieczających budynek: usunięto belki stalowe stropów, których niesygnalizowany upadek najbardziej zagrażał bezpieczeństwu konstrukcji; rozebrano fragmenty dachu, które groziły zawaleniem (upadkiem). Wykonano stemplowanie wszystkich niezawalonych stropów budynku od poziomu piwnicy do poziomu najwyższego stropu.

Przebudowa budynku po katastrofie. W wyniku konsultacji inwestora i wykonawcy z wojewódzkim konserwatorem zabytków ustalono, że w omawianym budynku pozostanie jedynie ściana frontowa (por. ryc. 1). Mając to na uwadze, przyjęto następujące założenia ogólne dotyczące odbudowy budynku po katastrofie [Szulborski et al. 2001, „Projekt technologii” 2001]: pozostawić ścianę frontową, ale dokonać niezbędnych przemurowań jej fragmentów obejmujących około 15% jej powierzchni; rozebrać pozostałą konstrukcję budynku i zastąpić ją konstrukcją żelbetową monolityczną słupowo-płytową lub mieszaną ceramiczno-żelbetową; roboty rozbiórkowe i nową konstrukcję wykonać etapami, aby nie spowodować utraty stateczności i nośności pozostawionej ściany frontowej; zapewnić ograniczenie różnic osiadań fundamentów pozostawionej ściany frontowej oraz fundamentów nowej konstrukcji budynku.

Wykonano projekt rozbiórki i realizacji nowej konstrukcji budynku z uwzględnieniem tych zaleceń, w którym przewidziano prowadzenie robót w trzech etapach [Szulborski et al. 2001, „Projekt konstrukcji budynku” 2002]. Etap I obejmował roboty w części zachodniej, w strefie wystąpienia katastrofy (ryc. 5), etap II – w części wschodniej (ryc. 6), a etap III – w części środkowej (ryc. 7, 8). Każdy etap obejmował wykonanie następujących robót: zamurowanie części otworów okiennych w ścianach konstrukcyjnych; wzmocnienie tymczasowe uszkodzonych fragmentów ścian konstrukcyjnych ściągamami stalowymi; usztywnienie konstrukcji ściany frontowej przez zakotwienie do stalowych poziomych kratownic, usytuowanych w poziomach stropów nad piętrami I, II, III i IV (por. ryc. 8); rozbiórka (z pozostawieniem ściany frontowej) konstrukcji istniejącej kolejno w częściach objętych poszczególnymi etapami robót; wykonanie nowej konstrukcji w strefach kolejnych etapów robót [Szulborski et al. 2003b, s. 313–318].

Roboty wzmacniające rozpoczęto w strefie katastrofy konstrukcji wzmacniającej, umożliwiając dokonanie rozbiórki pozostałych po zawaleniu fragmentów ścian i stropów. W poziomie stropów nad I, II, III i IV piętrami wykonano cztery kratownice, do których zakotwiono ścianę frontową. Wysokość kratownic wynosiła 1500 mm. Wykonano je z ceowników 120. Wzmocnio-

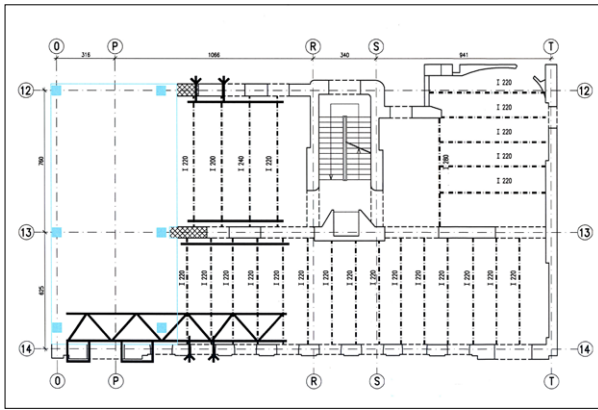

Ryc. 4. Układ ścian i belek stropowych (przed katastrofą), z zaznaczonym zasięgiem katastrofy; archiwum autorów.

Fig. 4. Arrangement of walls and floor beams (before the catastrophe); the extent of the disaster has been marked; authors archive.

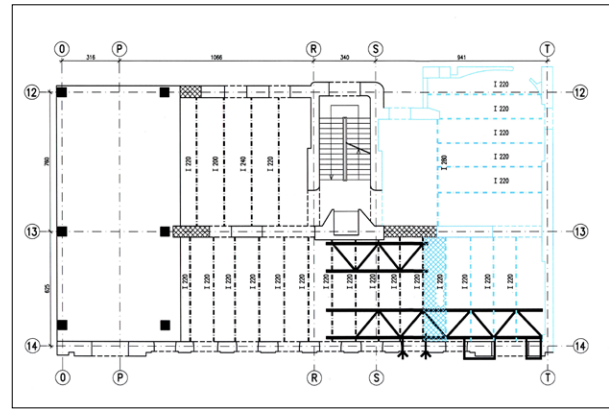
Taking account of these recommendations, a design for the demolition and construction of the new building structure was prepared, in which the works were to be conducted in three stages [Szulborski et al. 2001, „Projekt konstrukcji budynku” 2002]. Stage I included works in the western part, in the disaster zone (Fig. 5), stage II—in the eastern part (Fig. 6), and stage III—in the middle section (Fig. 7, 8). Each stage included the following works: bricking in a part of window openings in structural walls; temporary reinforcement of damaged fragments of structural walls with steel ties; stiffening of the front wall structure by anchoring to the steel horizontal trusses located in the floor levels above floors one, two, three and four (see Fig. 8); demolition (with preservation of the front wall) of the existing structure, successively in parts covered by individual stages of the works; execution of a new construction in zones of subsequent stages of works [Szulborski et al. 2003b, p. 313–318].

Reinforcement works began in the collapse zone of the strengthening structure, making it possible to demolish the fragments of walls and floor which remained after the collapse. Four trusses were made at the level of the first, second, third and fourth floors, and the front wall was anchored to them. The height of the trusses was 1500 mm. They were made of 120 C profiles. The remaining floors structure were reinforced by joining their steel beams with 160 C profiles and steel ties with a diameter of 20 mm. The existing floor beams were anchored in the front wall and the outer north wall of the building with 16 mm diameter bolts and 120 C profiles. The middle wall was also reinforced because it was weakened by openings and smoke ducts (Fig. 9). In order to stiffen the front wall, window and door openings were bricked up at the ground floor level. On the ground floor, from the street side, steel buttresses stabilized with concrete counterweights were made. After having completed the reinforcements and protections, the demolition works in the part of the building affected by the disaster began [Szulborski et al. 2003b, p. 313–318].

Ryc. 5. Konstrukcja zabezpieczająca ścianę frontową w etapie I; archiwum autorów.

Fig. 5. Protection structure for the front wall in stage I; authors' archive.

Ryc. 6. Konstrukcja zabezpieczająca ścianę frontową w etapie II; archiwum autorów.

Fig. 6. Protection structure for the front wall in stage II; authors' archive.

no pozostałe stropy, stosując połączenie ich belek stalowych ceownikami 160 oraz ściągi stalowe średnicy 20 mm. Istniejące belki stropów zakotwiono w ścianie frontowej i zewnętrznej ścianie północnej budynku śrubami średnicy 16 mm i ceownikami 120. Wzmocniono także ścianę środkową, gdyż była ona osłabiona otworami i kanałami dymowymi (ryc. 9). W celu usztywnienia ściany frontowej zamurowano otwory okienne i drzwiowe w poziomie parteru. Na parterze od strony ulicy wykonano przypory stalowe stabilizowane betonowymi obciążnikami. Po wykonaniu wzmocnień i zabezpieczeń przystąpiono do robót rozbiórkowych w części budynku objętej katastrofą [Szulborski et al. 2003b, s. 313–318].

Nową konstrukcję żelbetową monolityczną budynku posadowiono na mikropalach wierconych, zwieńczonych ławami oraz – w strefie klatki schodowej i trzonu windowego – na płycie fundamentowej. Na palach wykonano ławy fundamentowe, a następnie konstrukcję żelbetową budynku. Ściany zaprojektowano jako żelbetowe grubości 25 cm, z betonu klasy C30/37. Opracowano i zastosowano przegubowe połączenie ściany frontowej z nową konstrukcją żelbetową. Za-

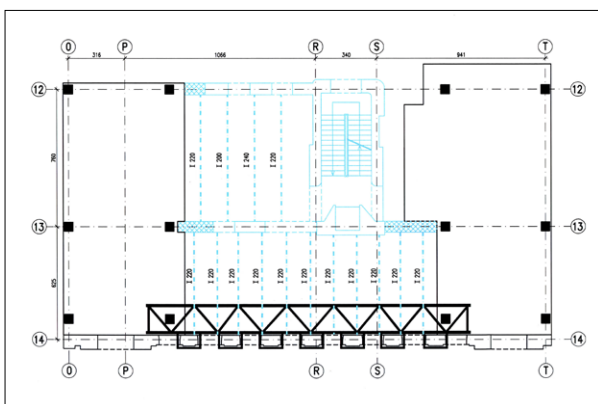
The new monolithic reinforced concrete structure was founded on drilled micropiles, topped with continuous foundations and—in the stairway and lift core zone—on a foundation slab.

Piling was used to make strip footing, and then the reinforced concrete structure of the building. The walls were designed as 25-cm thick reinforced concrete, using C30/37 concrete grade. Articulated connection of the front wall with the new reinforced concrete structure was developed and applied; it was provided by steel anchor bolts (stainless), concreted in the floors slabs, passed through the front wall and connected on the façade side with 160 C profiles. Upon the completion of works related to the execution of reinforced concrete, a timber roof was erected. Next, finishing works were initiated, including the restoration of the front wall (Fig. 10).

Results and discussion

Any construction works related to buildings under statutory conservation, including revitalization, renovation, complete or partial remodeling, should be carried out with regards to conservation, as well as technical, utility and economic requirements. Such works often require the necessary comprehensive expertise.

The results of conservation research—conclusions and postulates or the project—form the basis for the development of an architectural solution, including a functional, spatial and structural one. Due to the major damage to historic buildings in cities in Poland, primarily during the Second World War, care for the preservation of heritage relics is a priority. It is critical that successive generations are not deprived of the possibility of communing with authentic monuments, not only in terms of form, but also material, construction, etc. For these reasons, buildings of exceptional historical, architectural or cultural value, even in the case of diagnosing a poor technical condition and considerable

Ryc. 7. Konstrukcja zabezpieczająca ścianę frontową w etapie III; archiwum autorów.

Fig. 7. Protection structure for the front wall in stage III; authors' archive.

Ryc. 8. Odbudowa budynku (etap III – część środkowa); fot. P. Przybysz.

Fig. 8. Reconstruction of building (stage III—middle part); photo by P. Przybysz.

pewnią ją je śruby kotwiące ze stali (nierdzewnej), zabetonowane w stropach, przepuszczone przez ścianę frontową i połączone od strony elewacji z ceownikami 160. Po zakończeniu prac związanych z wykonaniem robót żelbetowych wzniesiono dach drewniany. Potem przystąpiono do robót wykończeniowych, obejmujących również restaurację pozostawionej ściany frontowej (ryc. 10).

Wyniki i dyskusja

Wszelkie roboty budowlane dotyczące obiektu objętego ochroną konserwatora zabytków, w tym jego rewitalizacja, renowacja, całkowita bądź częściowa odbudowa, powinny być prowadzone z uwzględnieniem wymagań konserwatorskich, a także technicznych, użytkowych i ekonomicznych. Takie prace często wymagają opracowania niezbędnych, kompleksowych ekspertyz.

Wyniki badań konserwatorskich – wnioski i postulaty bądź projekt – stanowią podstawę opracowania rozwiązania architektonicznego, w tym funkcjonalno-przestrzennego oraz konstrukcyjnego. Z uwagi na znaczące zniszczenia zabudowy historycznej miast, w Polsce przede wszystkim podczas II wojny światowej, dbałość o zachowanie relikwów stanowiących dziedzictwo narodowe jest priorytetem. Niezwykle istotne jest, aby kolejne pokolenia nie zostały pozbawione możliwości obcowania z autentycznym zabytkiem nie tylko w zakresie formy, ale również materiału, konstrukcji itd. Z tych względów budynki o wyjątkowych walorach historycznych, architektonicznych czy kulturowych, nawet w sytuacji zdiagnozowanego złego stanu technicznego i znaczącego zużycia naturalnego, podlegają ochronie w zakresie określonym przez konserwatora zabytków.

W analizowanym przypadku – w wyniku rozpoznania konserwatorskiego, wartościowania zabytku itd. – konserwator zabytków wnioskował o rewitalizację całego budynku z zachowaniem autentycznego rozwiązania układu nośnego budynku i tym samym rozwiązania materiałowo-konstrukcyjnego oraz wyty-

Ryc. 9. Wzmocnienie tymczasowe konstrukcji budynku; fot. P. Przybysz.

Fig. 9. Temporary reinforcement of the building structure; photo by P. Przybysz.

natural wear, are subject to protection to the extent specified by the conservator of monuments.

In the analyzed case—as a result of conservation reconnaissance, monument valuation, etc.—the conservator of monuments applied for the revitalization of the entire building, maintaining the authentic solution of its load-bearing system and thus the material and construction solution as well as selected valuable elements of the front elevation and interior decoration.

Construction works carried out according to the design taking into account these guidelines were suspended secondary to the catastrophe of the western part within all building floors. Following the disaster, the building structure was subjected to diagnostics, which resulted in a technical expertise [“Ekspertyza techniczna” 2001], as well as another assessment by the conservator of monuments. These studies gave rise to new conservation conclusions—indicating the need for reinforcement and the possibility of preserving the authentic structure of only the masonry front wall. The remaining part was qualified for disassembly and implementation according to a separate design solution and modern material and construction solutions, i.e., monolithic reinforced concrete structure of floors and walls [“Projekt konstrukcji budynku” 2002].

powanych cennych elementów dekoracji elewacji frontowej i wewnątrz.

Roboty budowlane prowadzone według projektu uwzględniającego te wytyczne zostały wstrzymane w wyniku zaistniałej katastrofy części zachodniej w obrębie wszystkich kondygnacji budowli. Po katastrofie konstrukcja budynku została poddana diagnostyce, której efektem była ekspertyza techniczna [„Ekspertyza techniczna” 2001], a także kolejnej ocenie konserwatora zabytków. W wyniku tych badań przedstawiono nowe wnioski konserwatorskie, wskazujące konieczność wzmocnienia i możliwość zachowania autentycznej konstrukcji tylko murowej ściany frontowej. Pozostała część obiektu została zakwalifikowana do zdemontowania i realizacji według odrębnego rozwiązania projektowego oraz współczesnych rozwiązań materiałowych i konstrukcyjnych, tj. konstrukcji monolitycznej żelbetowej stropów międzykondygnacyjnych i ścian [„Projekt konstrukcji budynku” 2002]. Fragmenty uszkodzone gzymsów ściany frontowej i w określonych przez konserwatora zabytków zdegradowanych miejscach zostały dopuszczone do przemurowania.

Wymaganie dotyczące pozostawienia autentycznej ściany murowej frontowej wymagało wdrożenia przedstawionych doraźnych zabezpieczeń, a następnie prowadzenia w trzech etapach skomplikowanych robót zabezpieczających i zapewniających podparcie na wysokości ściany frontowej. Zabezpieczeniu podlegały konstrukcje stropów międzykondygnacyjnych, pozostałych ścian nośnych, schodów itd. Wymienione zabezpieczenia miały charakter tymczasowy, a ich celem było zapewnienie sztywności przestrzennej frontowej ściany murowej w poszczególnych etapach robót, zapewnienie bezpieczeństwa prowadzenia tych robót i w konsekwencji realizacji według nowego projektu posadowienia pośredniego na mikropalach i konstrukcji żelbetowej budynku. Wszystkie zabezpieczenia tymczasowe podlegały demontażowi.

Według pierwotnych wytycznych konserwatorskich ustrój nośny całego budynku i wytypowane jako wartościowe detale architektoniczne w obrębie elewacji frontowej i we wnętrzu budynku podlegały zachowaniu jako autentyczne w zakresie formy, rozwiązania materiałowego i konstrukcyjnego. W wyniku zaistniałej w trakcie prowadzenia rewitalizacji katastrofy budowlanej w części zachodniej budynku było możliwe zachowanie autentyzmu tylko około 85% muru ściany frontowej oraz zdemontowanych przed rozpoczęciem robót rewitalizacyjnych detali architektonicznych. Zmianie uległa pierwotna funkcja ściany frontowej z konstrukcyjnej (nośnej) na osłonową. Ponadto było wymagane wzmocnienie konstrukcji muru ściany frontowej, z wykorzystaniem stalowych ściągów, lokalnych przemurowań (około 15% powierzchni muru) oraz nowych tynków, czyli tym samym ingerencja przez wprowadzenie do zabytkowej struktury muru nowych – „obcych” elementów. Należy nadmienić ponadto, że dodatkowymi konsekwencjami zaistniałej katastrofy budowlanej było wydłużenie czasu realizacji

Fragments of damaged cornices on the front wall and at degraded sites specified by the conservator were allowed to be rebuilt.

The requirements regarding preservation of the real front wall required the implementation of the presented emergency measures, followed by conducting complicated three-stage security and support works at the height of the front wall. Structures of the floors and other load-bearing walls, stairs, etc. were secured. The abovementioned safeguarding measures were temporary, and their purpose was to ensure the spatial rigidity of the front wall at individual stages of works in order to ensure the safety of these works and, consequently, to implement the indirect foundation on micropiles and the reinforced concrete structure of the building according to the new design. All temporary safeguards were dismantled.

According to the original conservation guidelines, the load-bearing structure of the entire building and the architectural details selected as valuable within the front elevation and inside the building were preserved as authentic in terms of form, material and construction solutions. As a result of the construction disaster in the western part of the building during the revitalization process, it was possible to preserve the authenticity of merely about 85% of the front wall and the architectural details dismantled before the commencement of revitalization efforts. The original function of the front wall was changed from the structural (load-bearing) wall to the curtain wall. Moreover, it would have necessitated reinforcing the structure of the front wall with the use of steel ties, local stonework (about 15% of the wall surface) and new plasters, i.e., interference by introducing new—“foreign” elements into the historic wall structure. Moreover, it should be pointed out that additional consequences of the construction disaster were a time of investment increased by approximately 33% compared to the planned time frame, as well as higher costs of implementation.

The results of the analysis of the revitalization process of the historic building in question—representative in relation to numerous cases of historic buildings with masonry erected before the Second World War in Poland—confirm the exceptional complexity of this type of project and its burdening with considerable uncertainty resulting from the inability to fully recognize the historic tissue in advance—before starting the investment and identifying transformations carried out during its use. In view of the risks associated with such a project, it seems advisable to develop alternative options for the revitalization of historic buildings at the preparation stage, such that would be in line with the results of the current interdisciplinary assessment of their technical condition, which takes place during its implementation.

Each case of revitalization of a historic building is treated individually, taking into account the existing determinants. It seems important that the archaeological, historical, architectural, constructional and geo-

inwestycji o około 33% w stosunku do planowanego, a także zwiększenie kosztów jej realizacji.

Wyniki analizy procesu rewitalizacji przedmiotowego zabytkowego budynku – reprezentatywnego w odniesieniu do wielu przypadków historycznych budynków o konstrukcji murowej wzniesionych przed II wojną światową w Polsce – potwierdzają wyjątkowy stopień skomplikowania tego rodzaju inwestycji i ich obciążenie dość dużą niepewnością wynikającą z braku możliwości pełnego rozpoznania zabytkowej tkanki wyprzedzająco – przed rozpoczęciem inwestycji, a także identyfikacji przekształceń prowadzonych w trakcie jej użytkowania. Wobec wpisanych w tego rodzaju inwestycje zagrożeń wydaje się w fazie przygotowania inwestycji celowe opracowanie alternatywnych wariantów rewitalizacji obiektów zabytkowych, w dostosowaniu do wyników bieżącego interdyscyplinarnego rozpoznania ich stanu technicznego, które ma miejsce w trakcie jej realizacji.

Każdy przypadek rewitalizacji obiektu zabytkowego jest traktowany indywidualnie z uwzględnieniem występujących uwarunkowań. Wydaje się istotne, aby po rozpoznaniu archeologicznym, historycznym, architektonicznym, konstrukcyjnym, geotechnicznym zabytku – przed rozpoczęciem robót związanych z jego rewitalizacją – zwołano interdyscyplinarne „seminarium” naukowe dotyczące projektowanej inwestycji, mające na celu identyfikację możliwych zagrożeń, konsekwencji i realności zrealizowania inwestycji według opracowanego rozwiązania projektowego. Można przypuszczać, że tego rodzaju propozycja umożliwi interdyscyplinarną dyskusję, w efekcie której zostaną przyjęte procedury realizacji powodujące ograniczenie ryzyka niepowodzenia projektowanego przedsięwzięcia inwestycyjnego.

Prace rewitalizacyjne czy też związane z bieżącą konserwacją zabytkowych konstrukcji wymagają wielkiej troski w odniesieniu do zabytkowej tkanki, świadomości jej wartości historycznej i dbałości o pozostawienie możliwości „obcowania” z zabytkiem kolejnym pokoleniom, z zachowaniem w możliwie najpełniejszym stopniu autentycznej formy, materiału, funkcji, rozwiązania konstrukcyjnego itp., będących świadectwem minionych epok. Jednocześnie prace tego rodzaju wymagają od wszystkich osób biorących udział w rozpoznaniu i badaniach zabytku oraz uczestników procesu budowlanego posiadania wiedzy o charakterze interdyscyplinarnym, efektywnej współpracy i wymiany doświadczeń w zakresie różnych dyscyplin naukowych.

Inwestycje związane z rewitalizacją zabytków powinny mieć ponadto zapewnione odpowiednie wsparcie finansowe, przy czym warto przytoczyć zagrożenia sformułowane przez wybitnego polskiego konserwatora zabytków prof. Jana Tajchmana [2014]: „Brak pieniędzy pozabawia zabytki konserwacji, lecz ich nadmiar prowadzi do dewastacji. Bowiem to co autentyczne z wartością dawności jest usuwane w imię złe pojętej nowoczesności”.

Praca została sfinansowana z grantu badawczego Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej.

Ryc. 10. Elewacja frontowa budynku po zakończeniu rewitalizacji; fot. P. Przybysz.

Fig. 10. Building front facade after a completed revitalization; photo by P. Przybysz.

technical reconnaissance of the monument—prior to commencing works related to its revitalization—are followed by an interdisciplinary scientific “seminar” on the planned investment, aimed at identifying the possible hazards, consequences and feasibility of implementing the investment according to the developed design solution. One can suppose that such a proposal will enable an interdisciplinary discussion which will result in adopting implementation procedures, thereby reducing the risk of failure of the planned investment project.

Revitalization efforts or works related to the current conservation of historic structures require great concern in relation to the historic tissue, awareness of its historical value and care for leaving the possibility of “communing” with the monument to the next generations, maintaining the authentic form, material, function and construction solution to the fullest possible extent etc., which are all testimony to past epochs. At the same time, it requires interdisciplinary knowledge, effective cooperation and exchange of experience in various scientific disciplines from all people involved in the reconnaissance and research concerning the monument and participants in the construction process.

Investments connected with the revitalization of monuments should also be provided with appropriate financial support, whereby it is worth quoting the threats formulated by the outstanding Polish conservator of monuments, Professor Jan Tajchman [2014]: “Lack of finances deprives monuments of conservation, but their excess leads to devastation. For what is authentic with the value of antiquity is removed in the name of a badly understood modernity.”

The work was financed by a research grant from the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Alykow Krzysztof, Napiórkowska-Alykow Magdalena, *O wadliwym kształtowaniu materii zabytków architektury*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2015, nr 41.
- Borusiewicz Władysław, *Konserwacja zabytków budownictwa murowego*, Warszawa 1985.
- Croci Giorgio, *General methodology for the structural restoration of historic buildings: the cases of the Tower of Pisa and the Basilica of Assisi*, „Journal of Cultural Heritage” 2000, vol. 1, z. 1.
- Dmytrenko Andrii, Ivashko Oleksandr, Ivashko Yulia, *Development of creative economy objects as a means of industrial territories revitalization*, „Conference Paper Lecture Notes in Civil Engineering” 2022.
- Dyomin Mykola, Dmytrenko Andrii, Chemyshev Denys, Ivashko Oleksandr, *Big cities industrial territories revitalization problems and ways of their solution*, „International Conference Building Innovations ICBI 2019: Proceedings of the 2nd International Conference on Building Innovations” 2019.
- Dyomin Mykola, Ivashko Yulia, *Specyfika stylistyczna zabudowy historycznej okresu secesji (na przykładzie Półtawy)*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62.
- Dyomin Mykola, Ivashko Yulia, Ivashko Oleksandr, Kuśnierz Kazimierz, Kuzmenko Tetiana, *Rozwój trendów i problemów dużych historycznych miast ukraińskich w XX i XXI wieku. Studium przypadku tendencji urbanistycznych i problemów w rewitalizacji dzielnicy przemysłowej*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2021, nr 65.
- Goszyła Marek, Sikorski Krystian, *Badania i renowacja murów kościoła i klasztoru Karmelitów Bosych w Przemysłu*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 63.
- Ivashko Oleksandr, *The issues of conservation and revitalization of the monuments of industrial architecture*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 58.
- Ivashko Yulia, Dmytrenko Andrii, Paprzyca Krystyna, Krupa Michał, Kozłowski Tomasz, *Problems of historical cities heritage preservation: Chernihiv Art Nouveau buildings*, „International journal of conservation science” 2020a, vol. 11, z. 4.
- Ivashko Yulia, Gryglewski Piotr, Chernyshev Denys, Chang Peng, Dmytrenko Andrii, *Art as a message realized through various means of artistic expression*, „Art Inquiry. Recherches sur les arts” 2020b, vol. 23.
- Ivashko Yulia, Korovkina Ann, Yermolenko Iryna, Tovbych Valerii, Kuśnierz-Krupa Dominika, Kobylarczyk Justyna, *Finishing Materials for Facades and Interiors of Art Nouveau Buildings. Examples of Ukraine and Poland*, „International journal of conservation science” 2021, vol. 12, z. 3.
- Kadela Łukasz, *Kierunki rewitalizacji XIX-wiecznych postindustrialnych obiektów zabytkowych i granice ingerencji dla potrzeb nowych funkcji na wybranych przykładach z Łodzi*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2014, nr 39.
- Kobylarczyk Justyna, Kuśnierz-Krupa Dominika, Ivashko Yulia, Savelieva Larisa, *Sposoby rewitalizacji historycznych obiektów przemysłowych – doświadczenia międzynarodowe*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62.
- Korany Yasser, *Effective techniques for restoration of heritage masonry*, „International Journal of Materials and Structural Integrity” 2011.
- Kulig Anna, *Autentyzm dzieł architektury XX wieku – chroniony czy zagrożony?*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2017, nr 49.
- Miedziałowski Czesław, Walendziuk Adam, *Modelowanie stref zdegradowanych w analizach wytrzymałościowych obiektów zabytkowych*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 57.
- Orlenko Mykola, Ivashko Yulia, *The concept of art and works of art in the theory of art and in the restoration industry*, „Art Inquiry. Recherches sur les arts” 2019, vol. 21.
- Orlenko Mykola, Ivashko Yulia, Kobylarczyk Justyna, Kuśnierz-Krupa Dominika, *Ways of revitalization with the restoration of historical industrial facilities in large cities. The experience of Ukraine and Poland*, „International Journal of Conservation Science” 2020, vol. 11, z. 2.
- Orlenko Mykola, Ivashko Yulia, Kuśnierz-Krupa Dominika, Kobylarczyk Justyna, Ivashko Oleksandr, *Conservation of the residential and public architecture of the 19th early 20th centuries (on the examples of Kyiv and Cracow)*, „International Journal of Conservation Science” 2021, vol. 12, issue 2.
- Radnic Jure, Matesan Domagoj, Abaza Ante, *Restoration and Strengthening of Historical Buildings: The Example of Minceta Fortress in Dubrovnik*, „Hindawi Advances in Civil Engineering” 2020.
- Runkiewicz Leonard, Goszczyńska Barbara (red.), *Rzeczoznawstwo budowlane, diagnostyka i wzmacnianie obiektów budowlanych*, Kielce 2018.
- Stawiski Bohdan, *Konstrukcje murowe. Naprawy i wzmocnienia*, Warszawa 2014.
- Stefański Krzysztof, Gryglewski Piotr, Ivashko Yulia, Dmytrenko Andrii, Ivashko Oleksandr, *Revitalization specifics of industrial enterprises made of brick and concrete. Examples of Lodz, Kyiv and Poltava*, „International Journal of Conservation Science” 2020, vol. 11, z. 3.
- Stryszewska Teresa, *Charakterystyka czynników determinujących trwałość murów ceglanych*, Monografie Politechniki Krakowskiej, Seria: Inżynieria Lądowa, Kraków 2017.
- Szmygin Bogusław, *Sto lat ochrony zabytków w Polsce – założenia analizy*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2018, nr 56.
- Szmygin Bogusław, *Teoria i kryteria wartościowania dzieł*

dzictwa jako podstawa jego ochrony, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2015, nr 44.

Szulborski Kazimierz, Michalak Hanna, Pyrak Stefan, *Badania i rehabilitacja fragmentu zabudowy zabytkowej Starego Miasta w Warszawie*, IV Konferencja Naukowo-Techniczna Rew-Inż. '98, Kraków, 21–23 maja 1998.

Szulborski Kazimierz, Michalak Hanna, Pyrak Stefan, Pęski Stanisław, Przybysz Paweł, *O katastrofie części konstrukcji budynku zabytkowego oraz jego rekonstrukcji*, XXI Konferencja Naukowo-Techniczna „Awarie budowlane”, Międzyzdroje, 20–23 maja 2003a.

Szulborski Kazimierz, Michalak Hanna, Pyrak Stefan, Pęski Stanisław, Przybysz Paweł, *O katastrofie i przebudowie konstrukcji budynku zabytkowego w Warszawie*, „Inżynieria i Budownictwo” 2003b, nr 6.

Tajchman Jan, *Standardy w zakresie projektowania, realizacji i nadzorów prac konserwatorskich dotyczących zabytków architektury budownictwa*, Warszawa–Toruń 2014.

Tomaszek Tomasz, *Autentyczność dziedzictwa architektonicznego w perspektywie kontynuacji tradycji*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2018, nr 55.

Wesołowski Łukasz, *Możliwości techniczne adaptacji i projektowania fasad frontowych budynków w chronionych pierzejach miejskich – wybrane przykłady*, „Wiadomości

Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2014, nr 39.

Węclawowicz-Gyurkovich Ewa, *Wyburzać czy zachować dla przyszłości*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62.

Zielińska Monika, Misiewicz Joanna, *Problematyka konstrukcyjna zabytkowego obiektu przywrócanego do użytkowania na przykładzie kamienicy przy ul. Staromiejskiej w Olsztynie*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2016, nr 46.

Projekty / Projects

„Projekt konstrukcji budynku w Warszawie przy ul. Siennej 72”, TMJ Projekt, kierownik zespołu: Tomasz Ziętała, Warszawa 2002.

„Projekt technologii i realizacji robót konstrukcyjnych i tymczasowych konstrukcji zabezpieczających”, TMJ Projekt, kierownik zespołu: Tomasz Ziętała, Warszawa 2001.

Inne / Others

„Ekspertyza techniczna dotycząca remontu i modernizacji budynku przy ul. Siennej 72 w Warszawie po zaistniałej katastrofie budowlanej w części tego budynku”, opracował zespół: Kazimierz Szulborski, Hanna Michalak, Stanisław Pęski, Stefan Pyrak, Warszawa 2001.

Streszczenie

W artykule przedstawiono przykład budynku ponad 100-letniego, zlokalizowanego w zabudowie zwartej w Warszawie, którego stan techniczny oceniono jako zły, a który ze względu m.in. na cenne detale architektoniczne na elewacji frontowej został – zgodnie z decyzją konserwatora zabytków – zakwalifikowany do gruntownej modernizacji i remontu. Opisano problemy zaistniałe w trakcie prowadzonych robót remontowych, w tym katastrofę (zawalenie się) części jego konstrukcji. Określono sposób dalszego działania po katastrofie, z uwzględnieniem nowej decyzji konserwatora zabytków, zaprezentowano zastosowane nowe rozwiązanie architektoniczno-konstrukcyjne, a także przedstawiono roboty zabezpieczające i remontowe, charakteryzujące się w tym przypadku wysokim stopniem skomplikowania. Na podstawie analizowanego przypadku sformułowano wnioski ogólne, pomocne w przygotowaniu diagnostyki oraz opracowań projektowych rewitalizacji zabytkowych konstrukcji murowych, które są w złym stanie technicznym.

Abstract

The article presents an example of a 100-year-old building, located in a compact development in Warsaw, whose technical condition has been assessed as poor. Because of, among others, valuable architectural details on the front facade, by the decision of the conservator it was qualified for a thorough modernization and renovation. We identified the issues that arose during works of renovation—including the complete failure (collapse) of a part of the building structure. A possible way forward after the failure was laid down, taking into account the new decision of the conservator of monuments, we presented the new architectural and construction solution, as well as protection and renovation works, in this case characterized by a high degree of complexity. The analyzed case was used as a basis to formulate general conclusions that may be used to help in preparations of diagnostics and design formulations for the revitalization of historic masonry structures that are in poor technical condition.

Daria Bręczewska-Kulesza*

orcid.org/0000-0002-9281-0312

Rola zieleni w dawnych azylach dla psychicznie chorych i jej współczesne adaptacje na przykładzie pruskich prowincjonalnych zakładów leczniczo-opiekuńczych

Role of Greenery in Former Asylums for the Mentally Ill and Its Contemporary Adaptations Based on the Example of Prussian Provincial Treatment and Care Facilities

Słowa kluczowe: ogrody historyczne, szpitale psychiatryczne, rewaloryzacja, adaptacja

Keywords: historical gardens, psychiatric hospitals, restoration, adaptation

Wprowadzenie

Parki i ogrody wzbogacały miasta i przedmieścia ośrodków miejskich¹. Były ozdobnym tłem dla architektury, miały funkcje rekreacyjne, użytkowe lub terapeutyczne². Specyficzną rolę odgrywały przy obiektach medycznych, szczególnie przy XIX-wiecznych zakładach dla psychicznie chorych. Wykorzystywano je tam jako miejsce do terapii poprzez pracę, do wypoczynku i ruchu na świeżym powietrzu, do podbudowania finansów zakładu czy wreszcie tworzenia reprezentacyjnych przestrzeni.

Celem pionierów psychiatrii z przełomu XVIII i XIX wieku była poprawa stanu chorego, a nie tylko sprawowanie nad nim opieki³. Tworzono więc miejsca, w których można było zapewnić chorym spokój i zajęcia pomocne w terapii. Na terenie Prus początkowo adaptowano istniejące budowle, np. sekularyzowane klasztory. Od połowy XIX stulecia wznoszono specjalnie w tym celu zaprojektowane zespoły budynków, które z biegiem czasu przekształcano, dopasowując do potrzeb medycyny. Ogrody i parki od początku były

Introduction

Parks and gardens enriched cities and suburbs of urban centers.¹ They were a decorative background for architecture, and performed leisure, utility or therapeutic functions.² A specific role was played by medical facilities, especially by nineteenth-century institutions for the mentally ill. Greenery was used there for occupational therapy, for leisure and exercise outdoors, to support the finances of the institution, and finally to create formal spaces.

At the turn of the eighteenth century, psychiatry pioneers aimed to improve the condition of the sick rather than to only care for them.³ Therefore, places were created where the ill could be provided with peace and quiet and with therapy supporting activities. In Prussia, existing buildings such as secularized monasteries were initially adapted. Starting from the mid-nineteenth century, specially designed complexes of buildings were erected, which were transformed over time to satisfy medical needs. From the onset, the gardens and parks represented an integral part of asylums. They

* dr hab., Wydział Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska Politechniki Bydgoskiej

* *D.Sc. Ph.D., Faculty of Construction, Architecture and Environmental Engineering of the Bydgoszcz University of Science and Technology*

integralną częścią azylów. Sprzyjały kreowaniu atmosfery harmonii i „kojącego nerwy” spokoju. Praca i wypoczynek na świeżym powietrzu, w ogrodzie i parku były ważnymi elementami terapii. Nic dziwnego, że zieleńce szybko stały się jedną z charakterystycznych cech zakładów dla psychicznie chorych.

Znaczenie i miejsce zieleni w historycznych azylach

Projektanci azylów, psychiatrzy i architekci przywiązywali ogromną wagę do zakładów zielonych w planowanych zakładach. Wiele uwagi poświęcano wyborowi miejsca pod budowę, np. ze względów krajobrazowych. Według opinii ówczesnych alienistów zakład powinien być znajdować się w takim miejscu, aby z okien sal dla pacjentów i z ogrodów rozciągał się widok na rozległy i spokojny krajobraz. Miało to kojąco wpływać na nerwy. Wykorzystywano harmonię układów komponowanej zieleni, widokowo poszerzanej o sąsiadujące tereny naturalne jak lasy, góry czy plaże. Taką zasadę przyjęli również niemieccy prekursorzy psychiatrii, którzy zwracali uwagę na „walory” okolicy, w jakiej chciano założyć czy wybudować azyl [Rohde, Wolschke-Bulmahn 2004, s. 46–49]. Pionier pruskiej psychiatrii Christian Reil zalecał usytuowanie zakładu w pięknej okolicy, wśród strumieni i jezior, wzgórz i pól uprawnych [Reil 1803].

Szereg nowych pomysłów dotyczących projektowania zakładów dla psychicznie chorych wprowadził niemiecki alienista Christian Roller. Wykorzystane zostały w nowym, modelowym zakładzie, wzniesionym według jego pomysłu w Illenau w roku 1842. W publikacji [Roller 1830], w której opisał swoją koncepcję azylu, podkreślał wpływ otoczenia, przyrody i świeżego powietrza na pacjentów. Azyl w Illenau usytuowano u podnóża Hornisgrinde, najwyższej góry północnego Schwarzwaldtu, stanowiącej piękne tło krajobrazowe dla szpitala. Do zakładu należało 14 ha ziemi, gdzie na polach i w ogrodach mogli pracować pacjenci w ramach terapii zajęciowej. W centralnej części założenia umieszczono reprezentacyjny zieleńiec, poprzedzony obsadzoną drzewami aleją. Przy każdym z oddziałów wyznaczono prostokątne, otoczone murami ogrody dla pacjentów ze starannie zaplanowanymi nasadzeniami. Pensjonariusze mogli tam odpoczywać na świeżym powietrzu, uprawiać sport czy dbać o rabaty kwiatowe [Schüle 1910, s. 1–9].

Na znaczenie „zieleni” w terapii zwracano uwagę w trwającej przez całe XIX stulecie dyskusji na temat kształtowania zakładów dla potrzeb psychiatrii. Wśród licznych głosów na ten temat warto wspomnieć szerokie rozważania dotyczące wzorcowych zakładów dla psychicznie chorych, opublikowane na łamach „Deutsche Bauzeitung” w roku 1855 przez wiedeńskiego architekta Ludwiga Förstera [1855, s. 318–319]. Część artykułu autor poświęcił konieczności zapewnienia chorym możliwości aktywnego spędzania czasu na świeżym powietrzu. Zalecał urządzenie ogrodów bezpośrednio przy każdym

were conducive to creating an atmosphere of harmony and “nerve-soothing” peace and quiet. Labor and leisure outdoors, with fresh air, in the gardens and parks were important items of therapy. No wonder that green areas quickly became one of the characteristic features of facilities for mentally ill patients.

The meaning and place of greenery in historic asylums

The asylum designers, psychiatrists and architects placed great emphasis on green layouts at planned facilities. Much attention was paid to construction site selection, for instance, for landscape reasons. According to the opinion of alienists of the time, the facility should be located in such a place that the windows of the patients’ rooms and the gardens would offer a view of a vast and peaceful landscape. It was supposed to have a soothing effect on the nerves. The harmony of arrangements of composed greenery was used, with the view extended to include neighboring natural areas such as forests, mountains or beaches. This principle was also adopted by the German pioneers of psychiatry, who paid attention to the “qualities” of the surroundings where they wanted to establish or build an asylum [Rohde, Wolschke-Bulmahn 2004, p. 46–49]. A pioneer of Prussian psychiatry, Christian Reil, recommended locating an asylum in beautiful surroundings, among streams and lakes, hills and farmland [Reil 1803].

A number of new ideas concerning the design of mental asylums were introduced by the German alienist Christian Roller. In a publication [Roller 1830] in which he described his concept of an asylum, he emphasized the impact of the environment, nature, and fresh air on patients. The Illenau asylum was located at the foot of the Hornisgrinde, the highest mountain in the northern Black Forest, providing a beautiful scenic landscape for the hospital. The facility site comprised 14 ha of land where patients could work in the fields and gardens as part of their occupational therapy. In the central part of the complex there was a formal green area, preceded by a tree-lined avenue. Rectangular walled patient gardens with carefully planned plantings were designated at each of the wards. The residents could rest there in the fresh air, practice sports or take care of flower beds [Schüle 1910, p. 1–9].

The significance of greenery in therapy was emphasized in the discussion on the design of asylums for psychiatry, which lasted throughout the nineteenth century. Among numerous voices on the subject, extensive deliberations should be mentioned with reference to the model institutions for the mentally ill published in the “Deutsche Bauzeitung” in 1855 by Viennese architect Ludwig Förster [1855, p. 318–319]. A part of the article was devoted to the necessity of providing patients with an option of spending time actively outdoors. He recommended arranging gardens directly at each ward. He emphasized the significance of good

Ryc. 1. Irren-Anstalt Herzberge der Stadt Berlin, Lichtenberg (obecnie KEH Berlin), budynek administracji z poprzedzającą go zielenią; pocztówka z ok. 1914 z kolekcji KEH.

Fig. 1. Irren-Anstalt Herzberge der Stadt Berlin, Lichtenberg (now KEH Berlin), administration building with preceding greenery; postcard dating back to approx. 1914 from the KEH collection.

oddziale. Zwracał uwagę na konieczność dobrego doświetlenia i przewietrzania zieleńców oraz zapewnienia pięknego widoku na okolicę, a także wzbogacania zieleńców fontannami i małą architekturą. Ze względów bezpieczeństwa ogrody miały być otoczone murami, które można ulokować w rowach, aby nie zasłaniały widoku. Podobne wskazówki zamieszczano również w podręcznikach dla architektów i budowniczych, np. „Handbuch der Architektur” [Funk 1891, s. 1–60]. Tu autor dodatkowo rekomendował wprowadzenie modnych wówczas kręgielni w ogrodach dla mężczyzn.

Zgodnie z zaleceniami zakłady dla psychicznie chorych zazwyczaj lokowano na obrzeżach miast. Wybierano tereny leżące nad jeziorem lub rzeką, w sąsiedztwie lasu, wzgórz lub łąk, w ładnych okolicach spacerowych i krajobrazowych. W związku z koniecznością obniżania kosztów utrzymania zakładu oraz zaleceniami terapii przez pracę korzystne było zakładanie przy azylach gospodarstw rolnych, co wymagało zakupu dodatkowego arealu.

Zieleń odgrywała bardzo ważną rolę w kształtowaniu układu urbanistycznego azylów. W zakładach występowało kilka typów ogrodów oraz parki. Naprzeciwko wjazdu na teren azylu zazwyczaj usytuowany był budynek administracyjny poprzedzony przez reprezentacyjny skwer w formie okrągłego lub owalnego trawnika, podzielonego alejkami. Wewnątrz sytuowano symetrycznie rozmieszczone klomby kwiatowe, grupy krzewów, a na środku kompozycję spinały iglaste lub liściaste solitery [Bręczewska-Kulesza 2020, s. 80–82].

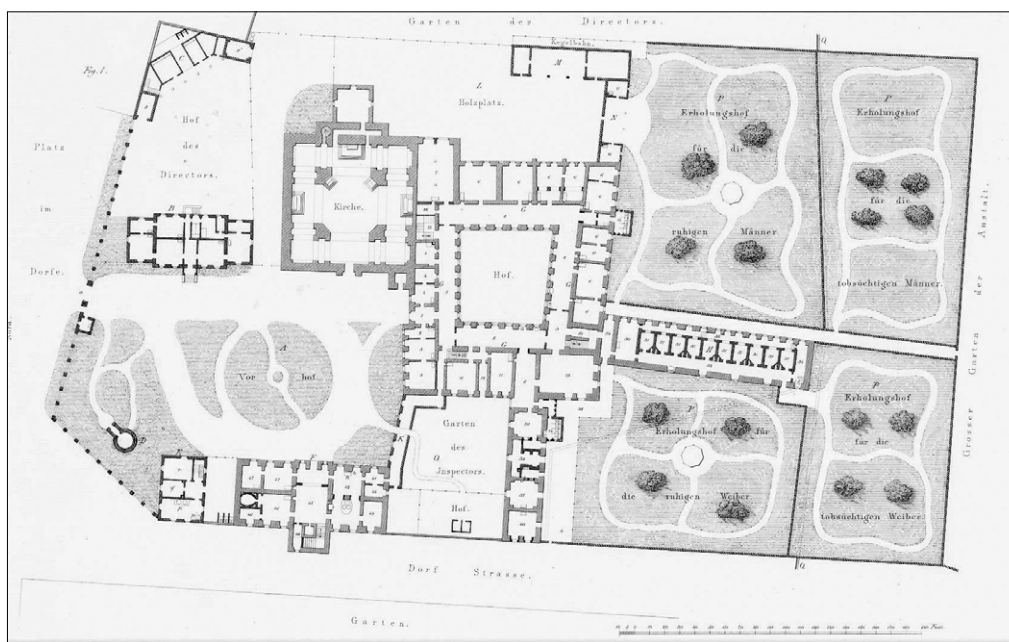
Dalej zieleń kształtowano w zależności od układu budynków. Pruskie azyle wznoszono w układzie zamkniętym, z budynkami ustawionymi wokół prostokątnego dziedzińca, lub w układzie otwartym, gdzie

insolation and ventilation of green areas and providing a beautiful view of the surroundings, as well as enriching green areas with fountains and landscape architecture. For safety reasons, the gardens were to be surrounded by walls, which could be located in ditches so as not to obstruct the view. Similar guidelines were also included in textbooks for architects and builders, e.g., *Handbuch der Architektur* [Funk 1891, p. 1–60]. Here, the author additionally recommended the introduction of bowling alleys in gardens for men, which were fashionable at the time.

According to the recommendations, facilities for the mentally ill were usually located in suburban areas of cities. The sites chosen were usually located on lakesides or riversides, near forests, hills or meadows, in pleasant strolling and picturesque areas. In connection with the necessity of lowering the costs of facility maintenance and occupational therapy recommendations, it was advantageous to establish farms near asylums, which required the purchase of additional acreage.

Greenery played a very important role in shaping the urban layout of asylums. There were several types of gardens and parks on asylum sites. Opposite the entrance to an asylum, there was usually an administrative building preceded by a formal square in the form of a round or oval lawn, divided by alleys. Inside, there were symmetrically placed flower beds, groups of shrubs, and in the center, the composition was tied together by coniferous or deciduous solitaires [Bręczewska-Kulesza 2020, p. 80–82].

Further greenery was shaped depending on the building layout. The Prussian asylums were built in a closed layout, with buildings arranged around a rectangular courtyard, or in an open layout, where patients'

Ryc. 2. Provinzial-Irrenanstalt Owinsk, plan sytuacyjny; źródło: Bauausführungen des preußischen Staats, 1836, 2, fig. 16.
 Fig. 2. Provinzial-Irrenanstalt Owinsk, site plan; Source: Bauausführungen des preußischen Staats, 1836, 2, fig. 16.

oddziały dla pacjentów sytuowano w wolno stojących pawilonach. Zawsze towarzyszyły im osobne ogrody, dyskretnie wydzielone nierzucającymi się w oczy ogrodzeniami zasłoniętymi żywopłotami. Jedynie ogrody przy oddziałach dla niebezpiecznych pacjentów otaczano ze względów bezpieczeństwa wysokimi murami. W dużych założeniach pawilonowych na osi zakładu umieszczano budynki administracyjno-gospodarcze ujęte alejami, obsadzonymi drzewami i krzewami, czasem wprowadzano też trawniki, tworząc zielone esplanady [Bręczewska-Kulesza 2020, s. 80–82]. W niektórych zakładach wśród zieleni umieszczano „budynki towarzyskie” służące rozrywce i modlitwie [Bręczewska-Kulesza 2019, s. 61–72].

Ponadto w wielu założeniach urządzano duże parki, gdzie spokojni pacjenci mogli spacerować. Tu cenne były tereny o dużych walorach krajobrazowych, położone na przykład nad rzeką czy jeziorem. Ważną część zakładów stanowiły użytkowe ogrody warzywne oraz sady. Tam pensjonariusze mogli pracować, a wyhodowane warzywa i owoce wzbogacały szpitalne menu.

Powojenne losy zakładów dla psychicznie chorych

II wojna światowa i akcja T4, podczas której hitlerowcy wymordowali ok. 200 tysięcy pacjentów szpitali psychiatrycznych, położyły kres ponad 100-letniemu rozwojowi architektury azylowej. W czasie wojny w znacznej części zakładów zakwaterowano wojsko, inne działały jako pomocnicze szpitale polowe. Do azylów, które nadal pozostały zakładami dla psychicznie chorych, przywożono pacjentów z całych Niemiec i tam byli eksterminowani lub umierali z głodu i chorób⁴.

wards were located in detached pavilions. They were always accompanied by separate gardens, discreetly separated by unobtrusive fences covered by hedges. Only the gardens at the wards for dangerous patients were surrounded by high walls for safety reasons. In large pavilions, administrative and economic buildings were placed on the axis of the facility and were covered with alleys lined with trees and bushes, sometimes lawns were also introduced, creating green esplanades [Bręczewska-Kulesza 2020, p. 80–82]. In some establishments, “social buildings” for entertainment and prayer were placed among the greenery [Bręczewska-Kulesza 2019, p. 61–72].

In addition, many establishments had large parks where peaceful patients could go on a stroll. Here, areas of great scenic value, located, for instance, by a river or a lake, were prized. Utility vegetable gardens and orchards were an important part of the facilities. Residents could work there, and the vegetables and fruits grown enriched the hospital menu.

Post-war fate of facilities for the mentally ill

The Second World War and Operation T4, during which the Nazis murdered some 200,000 mental hospital patients, brought an end to more than 100 years of asylum architecture. During the war, a significant number of facilities housed the military; others were used as auxiliary field hospitals. Patients from all over Germany were brought to the asylums, which remained asylums for the mentally ill, and there they were either exterminated or died of starvation and disease.⁴

The fate of the asylums after the war varied. Some were used to house military units or correctional facil-

Losy azylów po wojnie różnie się potoczyły. W niektórych ulokowano jednostki wojskowe czy zakłady poprawcze, inne wykorzystywano do celów edukacyjnych. Były i takie, które popadły w ruinę lub zostały rozbrane. Jednak na terenach dawnych Prus duża część azylów powróciła do funkcji medycznych – zakładów psychiatrycznych lub szpitali o innym profilu, pozostając wartościowymi przykładami dziedzictwa kulturowego. W azylach pozostały założenia zielone z wieloma cennymi gatunkami drzew. Ogrody wykorzystywane są przez pacjentów. Często stanowią przykłady dobrze zachowanej i zadbanej zieleni. Miasta rozrosły się i wchłonęły w swoją strukturę szpitale, przez co nie są one już położone na ich obrzeżach, lecz stanowią części miejskich dzielnic. Parki szpitalne, sąsiadując z osiedlami bloków, są cennymi rezerwuarami zieleni dla mieszkańców i zwierząt.

Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na te często zapomniane bądź niedoceniane zespoły ogrodowo-parkowe oraz pokazanie dobrych wzorów ich wykorzystania. Zrewaloryzowane, zadbane i odpowiednio eksploatowane stanowią nie tylko cenne przykłady historycznej zieleni, ale również świadectwo dziedzictwa kulturowego i rozwijającej się ówczesnie psychiatrii, której niektóre metody są aktualne do dziś.

Materiały i metody badawcze

Rozwój psychiatrii i wzrost zapotrzebowania na opiekę psychiatryczną spowodował, że w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku na terenie zjednoczonych Niemiec istniało ponad 400 publicznych i prywatnych placówek opiekujących się psychicznie chorymi. W tej grupie świetnym materiałem badawczym są pruskie, prowincjalne zakłady leczniczo-opiekuńcze dla psychicznie chorych, wznoszone sukcesywnie we wszystkich prowincjach Prus od początku XIX wieku. Około połowy stulecia placówki zaczęto umieszczać w odrębnych założeniach architektoniczno-urbanistycznych, budowanych według wskazówek współpracujących z architektami psychiatrów. Zakłady znajdowały się pod nadzorem państwa i władz prowincji, dzięki czemu stanowią dość jednorodną grupę⁵. Na podstawie badań przeprowadzonych w kilku dawnych pruskich prowincjach do dalszych studiów wybrane zostały zakłady reprezentujące typowe rozwiązania założeń zielonych z różnych okresów rozwoju azylów.

Doskonałym materiałem badawczym są projekty zieleńców i parków, niestety tylko nieliczne plany dotrwały do naszych czasów. Do rzadkości należą zachowane plany ogrodów, na których zaznaczono i opisano nasadzenia. Bardzo cennym dokumentem jest projekt całego założenia zielonego wykonany przez pruskiego architekta krajobrazu Petera Josepha Lenné (1789–1866) dla „Provinzial-Irren-Heil- und Pflgeanstalt” w Lengerich [Lenné 1863]. Często układ zieleni został naszkicowany na planach sytuacyjnych założeń, np. na planie zakładu w Münster. Interesującym materiałem badawczym są ilustracje przedstawiające widoki zało-

ities, others were used for educational purposes. There were also those that fell into disrepair or were demolished. However, in the former Prussian territory, a large part of asylums returned to their medical functions—psychiatric institutions or hospitals of a different profile, remaining valuable examples of cultural heritage. In such asylums, green projects with numerous valuable tree species remained. The gardens are used by patients. They are often examples of well-preserved and well-maintained greenery. Cities have grown and absorbed hospitals into their structure, so that they are no longer located in their suburban areas, but are part of urban districts. The hospital parks, adjacent to apartment buildings, are valuable reservoirs of greenery for residents and animals.

The aim of this article is to draw attention to these often forgotten or underestimated garden-park complexes and to show good examples of their use. Revitalized, well-maintained and properly operated, they are not only valuable examples of historical greenery, but also a testimony of cultural heritage and the psychiatry developed at that time, with some methods still valid today.

Research materials and methodology

The development of psychiatry and the growing demand for psychiatric care meant that by the 1890s there were more than 400 public and private facilities caring for the mentally ill in united Germany. In this category, the Prussian provincial facilities for the treatment and care for the mentally ill, built successively in all provinces of Prussia from the beginning of the nineteenth century, provide excellent research inputs. Around the middle of the century, such institutions began to be located in separate architectural and urban complexes, built according to the guidelines of psychiatrists cooperating with architects. The facilities were under the supervision of the state and provincial authorities, which makes them a fairly homogeneous group.⁵ On the basis of research carried out in several former Prussian provinces, plants representing typical solutions of green projects from different periods of asylum development were selected for further study.

An excellent research inputs are provided by the designs of green areas and parks, unfortunately only a few plans survived until present times. Surviving plans of gardens, on which plantings were marked and documented, belong to rarities. One very valuable document is the design of an entire green area made by Prussian landscape architect Peter Joseph Lenné (1789–1866) for the “Provinzial-Irren-Heil- und Pflgeanstalt” in Lengerich [Lenné 1863]. Frequently, greenery layouts were sketched on location plans of the designs, such as the Münster plant layout plan. Illustrations showing views of buildings are interesting research material. They also show greenery layouts, for example on visualizations of hospitals in Świecie or Kortowo. Photographs and postcards depicting squares

zeń. Pokazano na nich też układy zieleni, na przykład na wizualizacji szpitali w Świeciu czy Kortowie. Zachowały się również fotografie i widokówki ukazujące skwery przed gmachami administracji, pawilony dla chorych z otaczającą je zielenią. Na pocztówce uwieczniono na przykład piękną, szeroką esplanadę wzdłuż głównej osi azylu w Obrzycach.

W dalszej części artykułu na wybranych przykładach pokazano, jak wyglądały i funkcjonowały zieleńce w dawnych azylach oraz jak są współcześnie wykorzystywane. Na podstawie analizy dokumentów archiwalnych, zdjęć oraz badań *in situ* opisane zostały pierwotne założenia. Bazując na współczesnych planach rewitalizacji, opisach podejmowanych prac i inwentaryzacjach, wizytach w zakładach oraz wywiadach z pracownikami, wybrano ciekawe przykłady współczesnego wykorzystania i transformacji zieleni.

Studia przypadków

Provinzial-Irrenanstalt Owinsk (obecnie Ośrodek Szkolno-Wychowawczy dla Dzieci Niewidomych w Owińskach, Wielkopolska)

Zakład dla obłąkanych w Owińskach niedaleko Poznania jest przykładem adaptacji dawnego klasztoru cysterek na azyl dla psychicznie chorych. Placówka została otwarta w roku 1838. Na potrzeby pacjentów zaadaptowano część ogrodów poklasztornych. Zakład został opisany w „Bauausführungen des preußischen Staats”, gdzie opublikowano plan z zaznaczonym ogrodem, usytuowanym po wschodniej stronie założenia [*Irren-Heil-Anstalt, Owinsk* 1836, ryc. 16]. Zieleniec podzielono na cztery części, po dwie dla mężczyzn i dla kobiet, odpowiadające oddziałom dla chorych. Na planie zaznaczono „rekreacyjne place” dla „spokojnych” i „szalonych”, ogrodzone murami i częściowo oddzielone skrzydłem budynku. W największym ogrodzie, przeznaczonym dla „spokojnych mężczyzn”, usytuowano kręgielnię. W ogrodach naszkicowane zostały swobodnie biegnące ścieżki i nasadzenia z krzewów.

Azyl wkrótce okazał się za mały i w sąsiedztwie wzniesiono nowy zespół budynków. Jednak w zabudowaniach poklasztornych oddziały szpitala funkcjonowały do roku 1939. Po wojnie, w 1945, umieszczono tu zakład wychowawczy dla młodzieży, a w 1952 ośrodek dla niewidomych dzieci, który funkcjonuje do dziś.

Na początku XXI wieku powstała ciekawa inicjatywa rewaloryzacji parku wraz ze wzbogaceniem go o elementy do nauki orientacji przestrzennej dla wychowanków ośrodka. W roku 2004 wykonano pierwszy projekt [Gilmore 2004]. Realizację Parku Orientacji Przestrzennej rozpoczęto trzy lata później. Autorami projektu są Maciej Jakubowski i Renata Gilmore.

Park ma powierzchnię ponad 3 hektarów. Centralną część kompozycji stanowi ogród składający się z rabat i ścieżek tworzących geometryczne wzory w duchu założeń barokowych, wyznaczony grabową aleją. Na głównej osi pozostawiono XVIII-wieczną kapliczkę, obecnie pełniącą funkcję altany. Dalej umieszczono

in front of administration buildings, pavilions for the sick surrounded by greenery have also survived. For instance, there is a postcard that shows a beautiful, wide esplanade along the main axis of the Obrzyce asylum.

In the following part of the paper, selected examples are used to show how greeneries in former asylums looked and operated, and how they are used today. On the basis of analysis of archival documents, photographs and *in situ* research, the original layouts were described. Based on contemporary revitalization plans, descriptions of works and surveys, site visits and interviews with personnel members, interesting examples of contemporary use and transformation of greeneries were selected.

Case Studies

Provinzial-Irrenanstalt Owińska (currently the School and Educational Center for Blind Children in Owińska, Wielkopolska)

The lunatic asylum in Owińska near Poznań is an example of adaptation of a former Cistercian convent to an asylum for the mentally ill. The institution was opened in 1838 and part of the monastery gardens was adapted for the needs of patients. The institution was described in the „Bauausführungen des preußischen Staats,” where a plan with a marked garden, located on the eastern side of the establishment, was published [*Irren-Heil-Anstalt, Owinsk* 1836, Fig. 16]. The garden was divided into four sections, two for men and two for women, which corresponded with the wards for patients. On the plan, “leisure grounds” for “the quiet people” and “the madmen” were marked, fenced with walls and partially separated with a wing of the building. In the largest garden, intended for “quiet people,” a bowling alley was located. In the gardens, free running paths and shrubbery plantings were sketched.

The asylum soon proved to be too small, and a new complex of buildings was erected nearby. However, the hospital wards functioned in the former monastery buildings until 1939. After the war, in 1945, an educational institution for young people was located here, and in 1952 a center for blind children was opened there, which has been operating ever since.

At the onset of the twenty-first century there was an interesting initiative to revitalize the park and to enrich it with elements for teaching spatial orientation to the Center’s patients. In 2004, the first design was made [Gilmore 2004]. The implementation of the Spatial Orientation Park was launched three years later. Authors of the design include Maciej Jakubowski and Renata Gilmore.

The park covers an area larger than 3 ha. The central part of the composition is a garden that consists of flowerbeds and paths forming geometric patterns in the spirit of Baroque projects, delimited by a hornbeam avenue. On the main axis there is an eighteenth-century chapel, currently serving as a gazebo. Further on there is a gardener’s house, and on the south side—a

domek ogrodnika, natomiast od południa staw z pomostem, labirynt oraz część dydaktyczno-zabawową, a także bieżnię, plac zabaw i boiska sportowe.

Ogród został podzielony na szereg kwater o specjalnie dobranych parterach kwiatowych, wydzielonych niskimi żywopłotami. Rośliny skomponowano według różnych gam kolorystycznych, zapachów czy ciekawych liści [*Ogród zmysłów w Owińskach*]. Projekt parku zwyciężył w konkursie „Polska Pięknieje – 7 Cudów Funduszy Europejskich” w roku 2013, w kategorii „Miejsce przyjazne dzieciom” [Konkurs-Polska-Pięknieje-7-cudow-Funduszy-Europejskich-rozstrzygnięty]. Park polisensoryczny jest bardzo ciekawym rozwiązaniem, w pewnym sensie kontynuującym funkcję ogrodów terapeutycznych.

Westfälische Provinzialheilanstalt Lengerich (obecnie szpital psychiatryczny LWL-Klinik-Lengerich, Nadrenia Północna-Westfalia)

Azyl został usytuowany w okolicy o pięknym krajobrazie, na stokach Lasu Teutoburskiego, i zajmował powierzchnię ok. 400 mórg. Pierwotna część założenia została wzniesiona w latach 1862–1865 według projektu architekta Maksymiliana Augusta Nohla i psychiatry Heinricha Laehra. Zabudowania zakładu rozmieszczono wokół centralnego dziedzińca, jednak były na tyle odsunięte od siebie, że można było tam usytuować ogrody oddziałowe. Już w latach siedemdziesiątych XIX wieku placówka została rozbudowana o nowe, wolno stojące pawilony, a kolejne wybudowano na początku XX stulecia [Schäfer 1911, s. 231–235].

Wykonanie projektu ogrodów i parku krajobrazowego dla zakładu zostało, na zlecenie rządu pruskiego, powierzone Dyrektorowi Generalnemu Ogrodów Królewskich w Berlinie, Peterowi Josephowi Lenné. Założenia projektu w części parkowej miały służyć jako wzorzec dla założeń zielonych w innych tego typu placówkach. W roku 1863 Lenné opracował projekt, który zawierał regularnie rozplanowane sekcje przy budynku administracji, oddziałach dla pacjentów i na dziedzińcu oraz rozległy park krajobrazowy w sąsiedztwie. Jako część projektu parku uwzględniono również zbocze Osterberg z prostymi alejami i szerokimi zakrzywionymi ścieżkami oraz kilkoma sadami. Niestety plan ten został zrealizowany tylko w niewielkiej części. W raporcie z 1868 odnotowano odstępstwa od projektu w zakresie wykonania poszczególnych obszarów ogrodowych, ale partie w części dotyczącej ogrodów przy budynkach wykonano bez zmian [*Parkanlagen der LWL-Klinik Lengerich*].

Z początku XX wieku pochodzi plan sytuacyjny zakładu [Schäfer 1911, s. 231], na którym widać regularną formę założenia zielonego, podział rabat i ścieżek o różnych kształtach oraz reprezentacyjny skwer przed budynkiem administracji. W tym czasie azyl był już po rozbudowie, więc część wcześniejszego parku zajęły wolno stojące pawilony.

Znaczne zmiany w obrębie zakładu zaszły w czasie II wojny światowej i po jej zakończeniu. W latach

pond with a bridge, a labyrinth and a didactic and playground section, a running track, as well as a playground and sports fields.

The garden was divided into a number of plots with specially selected flower plots, separated by low hedges. Plants were composed according to different ranges of colors, fragrances or interesting foliage [*Owińska Sensory Garden*]. The park design won first prize in the competition “Poland Becomes Beautiful – 7 Miracles – under – the European Funds” in 2013, in the category “Child-friendly place” [Poland Becomes Beautiful Competition – 7 – Miracles – under – the European Fund – concluded]. The polysensory park is a very interesting solution, in a sense continuing the function of therapeutic gardens.

Westfälische Provinzialheilanstalt Lengerich (at present the LWL-Klinik-Lengerich psychiatric hospital, North Rhine-Westphalia)

The asylum was situated in an area of beautiful landscape, on the slopes of the Teutoburg Forest’s hills, and covered an area of about 400 Mg. The original part of the asylum was built between 1862 and 1865 according to a design by architect Maximilian August Nohl and psychiatrist Heinrich Laehr. The facility’s buildings were arranged around a central courtyard, but were far enough apart to allow for the location of the ward gardens. Already in the 1870s, the institution was expanded with new, detached pavilions, and others were built in the early twentieth century [Schäfer 1911, p. 231–235].

The Prussian government commissioned Peter Joseph Lenné, General Director of the Royal Gardens in Berlin, to design the gardens and landscape park for the facility. The assumptions of the park portion of the design were to serve as a model for green areas in other facilities of this type. In 1863, Lenné drew up a design that included regularly planned sections for the administration building, the patient wards, and the courtyard, as well as an extensive landscaped park in the vicinity. The Osterberg slope with straight avenues and wide curved paths and several orchards were also included in the park design. Unfortunately, only a small piece of this plan was implemented. The 1868 report noted deviations from the design in the execution of individual garden areas, but the lots in the garden section near the buildings were executed as designed [*Parkanlagen der LWL-Klinik Lengerich*].

The site plan of the facility dates back to the onset of twentieth century [Schäfer 1911, p. 231], and shows the regular form of the green area, the division of flowerbeds and paths of different shapes, and a formal square in front of the administration building. At that time, the asylum had already been expanded, so a part of the earlier park was occupied by detached pavilions.

Significant changes to the site took place during and after the Second World War. Between 1950 and 1951, the garden walls and walkways in the inner courtyard were demolished and the gardens redesigned. The

1950–1951 wyburzono mury ogrodowe i chodniki na wewnętrznym dziedzińcu, a ogrody przeprojektowano. Wyburzenie centralnego budynku gospodarczego w roku 1973 spowodowało uzyskanie wolnej przestrzeni wewnątrz założenia. Park przyszpitalny ze starodrzewem pozostawiono bez zmian [*Parkanlagen der LWL-Klinik Lengerich*].

Działający tu obecnie szpital psychiatryczny zajmuje około 29-hektarowy obszar o urozmaiconej rzeźbie terenu, bogato ukształtowany przez las oraz imponujące okazy drzew, żywopłoty, sady, kwietne łąki i trawniki. Klinika posiada certyfikat ekologiczny. Zarówno w XIX wieku, jak i teraz park jest ważnym elementem rekreacji i ochrony przyrody. W 2021 planowane jest rozpoczęcie prac renowacyjnych budynków i zieleni z uwzględnieniem ochrony gatunkowej. Park zostanie udostępniony mieszkańcom okolicznych osiedli [*Die Vision*].

Z założeniem zielonym i planem Lenné związany był projekt artystyczny, zrealizowany w 150. rocznicę budowy szpitala, w roku 2014. Ralf Witthaus przy pomocy zespołu wolontariuszy z kosiarkami i innymi urządzeniami ogrodniczymi przeniósł część planu Lenné do krajobrazu parkowego kliniki. Artysta wraz z zespołem nakreślił wizję ogrodnika w krajobrazie [*Wachsende*]. Działanie takie zwróciło uwagę na park i przypomniało jego jakże zasłużonego dla sztuki ogrodowej twórcę, a także było ciekawym wydarzeniem kulturalnym.

Provinzial-Irrenanstalt Ueckermünde, Pommern (obecnie AMEOS Klinikum Ueckermünde, Meklemburgia–Pomorze Przednie)

Pierwsza część założenia azyłu powstała w latach 1871–1875. Budynki zgrupowano symetrycznie po obu stronach głównej osi, na której znalazły się obiekty ogólnej użyteczności i gospodarcze. Pierwotna zabudowa składała się z dużych, wolno stojących budynków, jednak ich wzajemne usytuowanie oraz otoczenie murem przywodziło na myśl wcześniejsze układy zamknięte. Niemniej odległości między budynkami były na tyle duże, że można było wprowadzić tam rozległe ogrody oddziałowe⁶.

Wśród dokumentacji technicznej pozostałej po azylu w Ueckermünde znajdują się dwa rysunki ogrodów oraz plan sytuacyjny⁷, na którym zapisano, jakie rodzaje drzew posadzono na terenie zakładu i otaczającego go parku-lasu. Wśród nich znalazły się: klony, akacje, brzozy, buki, dęby, olchy, słodkie kasztany i kasztanowce, lipy, modrzewie, wiązy, świerki, sosny oraz bzy i złotokapy. Plan pochodzi z początku XX stulecia, na co wskazują znajdujące się na nim budynki.

Jeden z zachowanych projektów to fragment większego planu, na którym widać ogród przy oddziale dla kobiet. Ogród oddziałowy otoczony został z jednej strony małymi sosnami, z drugiej krzewami, a od strony uliczki kasztanami. Wnętrze podzielono biegnącymi po łukach alejkami, zbiegającymi się w środku w alejkę na planie okręgu. Przy budynku usytuowano rabaty

demolition of the central utility building in 1973 vacated some space inside the facility. The hospital park with its old trees was left unchanged [*Parkanlagen der LWL-Klinik Lengerich*].

The psychiatric hospital currently operated here occupies an area of approximately 29 ha with varied terrain, richly landscaped by woodland and impressive specimen trees, hedgerows, orchards, flowery meadows and lawns. The clinic holds an organic certificate. Both in the nineteenth century and now, the park has been an important part of leisure and nature conservation activities. In 2021, plans are to launch restoration of the buildings and green space with species protection in mind. The park will be made available to the residents of the surrounding housing estates [*Die Vision*].

Related to the greenery and the Lenné plan was an art project, executed on the sesquicentennial anniversary of the hospital, in 2014. Ralf Witthaus, with the help of a team of volunteers with mowers and other gardening equipment, transferred a part of the Lenné plan into a park landscape for the clinic. The artist and his team outlined the garden designer's vision in the landscape [*Wachsende*]. This action brought attention to the park and reminded many of its much-deserved garden designer, and was also an interesting cultural event.

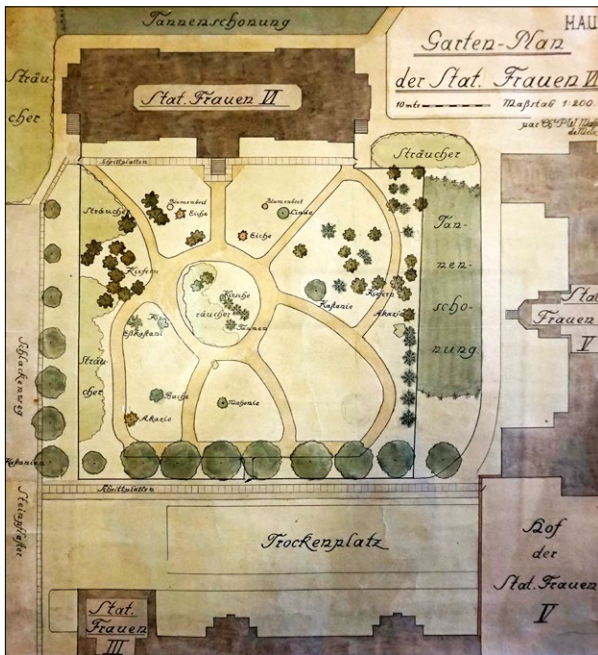
Provinzial-Irrenanstalt Ueckermünde, Pommern (at present it is called AMEOS Klinikum Ueckermünde, Mecklenburg-Vorpommern)

The first part of the asylum was built between 1871 and 1875. The buildings were grouped symmetrically on both sides of the main axis with general utility and economic buildings. The original development consisted of large, detached buildings, but their mutual location and surrounding by a wall were reminiscent of earlier closed layouts. Nonetheless, the distances between the buildings were large enough to introduce extensive ward gardens.⁶

Among the technical documentation left behind by the Ueckermünde asylum, there are two drawings of the gardens and a site plan,⁷ which records what tree species were planted on the site and in the surrounding park-forest. These include maples, acacias, birches, beeches, oaks, alders, sweet chestnuts and chestnuts, lindens, larches, elm trees, spruces, pines as well as lilacs and golden chains. The plan dates back to the early twentieth century, as indicated by the buildings on the plan.

One of the surviving blueprints is a piece of a larger plan, which shows a garden next to the women's ward. The ward garden was surrounded by small pines on one side, bushes on the other, and chestnut trees from the street side. The interior is divided by curved alleys, which converge in the middle into a circular alley. Flowerbeds were placed next to the building, and bushes further on. Sweet chestnut, lime and pine trees were planned among the alleys. The present layout of

Ryc. 5. Provinzial-Irrenanstalt Ueckermünde, Pommern, projekt ogrodu przy pawilonie żeńskim; ze zbiorów AMEOS Klinikum Ueckermünde, reprodukcja autorka.

Fig. 5. Provinzial-Irrenanstalt Ueckermünde, Pommern, garden design at the women's pavilion; from the collection of AMEOS Klinikum Ueckermünde, reproduction by the author.

kwiatowe, a dalej krzewy. Wśród alejek zaplanowano słodkie kasztany, lipy i sosny. Obecny układ alejek i niskich nasadzeń przed pawilonem się zmienił, pozostała znaczna część drzew liściastych i iglastych.

Współczesna forma skweru i parku przed budynkiem frontowym w zarysie odpowiada pierwotnie założonym zieleńcom. Skwer zaplanowano w formie dużego koła wypełnionego trawnikiem, przeciętego dwiema prostopadłymi ścieżkami, obsadzonymi niskimi żywopłotami. W centrum, na przecięciu ścieżek umieszczono okrągłą sadzawkę. Po obu stronach usytuowano zieleńce obsadzone krzewami i drzewami. Obecnie skwer zachował okrągły kształt, wypełnia go trawnik i dwa zasadzone na planie okręgu niskie żywopłoty. Centralnie usytuowano lądowisko dla helikoptera. Po bokach znajdują się pozostałości po dawnych zieleńcach. Po zachodniej stronie założenia szpitalnego nadal znajduje się zalesiony obszar parkowy. Na terenie kliniki pozostała znaczna część pierwotnie posadzonych drzew, które po tylu latach stały się cennymi okazami, dającymi cień w ogrodach szpitala. Zieleń zakładu dalej spełnia swoje rekreacyjne i terapeutyczne funkcje.

Provinzial-Irrenanstalt Dziekanka (obecnie Wojewódzki Szpital dla Nerwowo i Psychicznie Chorych Dziekanka w Gnieźnie)

Przykładem nowoczesnego zakładu wzniesionego w układzie pawilonowym był azyl Dziekanka, wybudowany w latach 1891–1894. Składał się z 50 budynków, w tym 20 wolno stojących pawilonów dla chorych, rozlokowanych symetrycznie po obu stronach

Ryc. 6. AMEOS Klinikum Ueckermünde, pawilon żeński z ogrodem, 2019; fot. autorka.

Fig. 6. AMEOS Klinikum Ueckermünde, women's pavilion with garden, 2019; photo by author.

alleys and low plantings in front of the pavilion has changed, a considerable part of deciduous and coniferous trees remained.

The contemporary shape of the square and park in front of the front building corresponds in outline to the originally established green areas. The square was planned as a large circle filled with lawn, intersected by two perpendicular paths lined with low hedges. In the center, at the intersection of the paths, a round pond was placed. On both sides there were green areas lined with shrubs and trees. Today the square has retained its circular shape and is filled with lawn and two low hedges planted in a circular pattern. In the center there is a helicopter landing pad. On the sides there are remains of old greenery. On the western side of the hospital grounds there is still a wooded park area. A considerable part of originally planted trees, which after so many years have become valuable specimens, providing shade in the hospital gardens, have remained on the grounds of the clinic. The greenery of the facility continues to fulfil its leisure and therapeutic functions.

Dziekanka Provinzial-Irrenanstalt (at present it is called Dziekanka Provincial Hospital for Neurotics and Mentally Ill in Gniezno)

The Dziekanka lunatic asylum, built in 1891–1894, was an example of a modern facility built in a pavilion system. It consisted of 50 buildings, including twenty detached pavilions for patients, symmetrically located on both sides of the administrative and economic part, marked out by alleys planted with tree rows. All wards had separate gardens. Works on the greenery were launched in autumn 1894 and most of it was completed in the following year [*Pamiętnik XXX-lecia Dziekanki* 1925, p. 24]. On both sides of the site, there was an extensive park with a pond and a fountain, planned as a free, naturalistic green area, with many different species of trees and shrubs. There was also a bowling alley in the park. In front of the administration building there was

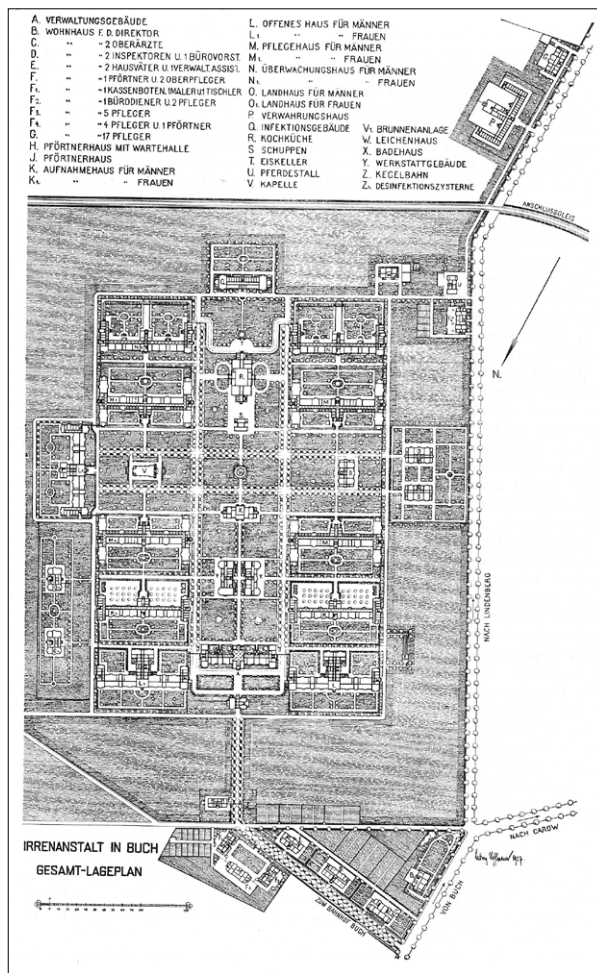

Ryc. 7. Wojewódzki Szpital dla Nerwowo i Psychicznie Chorych Dziekanka w Gnieźnie, ogród oddziałowy, 2019; fot. autorka.

Fig. 7. The Dziekanka Provincial Hospital for the Neurotic and Mentally Ill in Gniezno, ward garden, 2019; photo by the author.

części administracyjno-gospodarczej, wyznaczonej alejami obsadzonymi szpalerami drzew. Wszystkie oddziały posiadały wydzielone ogrody. Prace nad założeniem zielonym rozpoczęto jesienią 1894 i większą ich część ukończono w następnym roku [*Pamiętnik XXX-lecia Dziekanki* 1925, s. 24]. Po obu stronach założenia urządzono rozległy park ze stawem i z fontanną, zaplanowany jako swobodny, naturalistyczny zieleniec, z dużą ilością różnorodnych gatunków drzew i krzewów. W parku mieściła się również kręgielnia. Przed gmachem administracji znajdował się elegancki skwer na planie koła podzielonego alejkami na 4 części. Każda ćwiartka wypełniona została trawnikami i parterami kwiatowymi oraz grupami krzewów. Zieleńce przed pawilonami dla chorych obsadzono drzewami, a przy alejkach prowadzących do budynków umieszczono rabaty kwiatowe. Oddziałowe ogrody rekreacyjne zostały umieszczone za budynkami. Ich układ był bardziej swobodny, a granice zostały wydzielone żywopłotami i ażurowymi, metalowymi ogrodzeniami. Jedynie ogrody przy oddziałach zamkniętych, przeznaczonych dla niebezpiecznych chorych, oddzielono wysokimi murami. W ogrodach posadzono drzewa i krzewy, zaplanowano rabaty kwiatowe, w niektórych zachowały się relikty okrągłych sadzawek lub fontann. Tyły ogrodów sąsiadowały z parkiem, który stanowił ich widokowe przedłużenie.

Po II wojnie światowej zakład wznowił działalność już w styczniu 1945. Niestety, park na przestrzeni lat doznał wielu zniszczeń. Do dzisiaj pozostały drzewa w ogrodach oraz czytelny układ urbanistyczny założenia. W roku 2020 władze Gniezna postanowiły o przystąpieniu do rewitalizacji zachodniej części szpitalnego parku i obszaru przed gmachem administracji. Prace mają być zakończone do czerwca 2022. Zdecydowano się na projekt typu „zaprojektuj i wybuduj”. Wykonawca robót został zobowiązany do uwzględnienia w projekcie wysokiej wartości przyrodniczej, kulturowej i historycznej parku, tak by planowane przedsięwzięcie w minimalnym stopniu naruszało ekosystem.

Ryc. 8. Irrenanstalt in Buch, plan sytuacyjny; źródło: Deutsche Heil- und Pflegeanstalten für Psychischkranke in Wort und Bild, t. 1, s. 316.

Fig. 8. Irrenanstalt in Buch, site plan; source: *Deutsche Heil- und Pflegeanstalten für Psychischkranke in Wort und Bild*, vol. 1, p. 316.

an elegant square on a circular plan divided by alleys into four parts. Each quarter was filled with lawns and flower parterres and groups of shrubs. Green areas in front of the patient pavilions were planted with trees, and flower beds were placed along the alleys leading to the buildings. The ward leisure gardens were placed behind the buildings. Their layout was freer, and the borders were separated by hedges and openwork metal fences. Only the gardens near the wards for dangerous patients were separated by high walls. The gardens were planted with trees and shrubs, flowerbeds were planned, and in some of them relics of round ponds or fountains survived. The back of the gardens was adjacent to the park, which was their scenic extension.

After the Second World War, the facility resumed its operation in January 1945. Unfortunately, the park has suffered much damage over the years. To this day, the trees in the gardens and a clear urban layout of the facility have remained. In 2020, the authorities of Gniezno decided to start the revitalization of the western part of the hospital park and the area in front of the administration building. The works are scheduled

Ryc. 9. Zakład dla obłąkanych w Buch, pawilon chorych z ogrodem, 2019; fot. autorka.

Fig. 9. Lunatic asylum in Buch, patient pavilion with garden, 2019; photo by the author

Wszystkie prace będą przeprowadzane pod nadzorem konserwatorskim. Park po rewitalizacji ma być miejscem wypoczynku i rekreacji zarówno dla pacjentów i personelu szpitala, jak i dla mieszkańców okolicznych osiedli [Wichniewicz 2021].

Irrenanstalt in Buch, Buch-Berlin (obecnie w budynkach znajdują się różne instytucje, głównie medyczne)

Jeden z największych zakładów dla obłąkanych wzniesiono w Buch koło Berlina (obecnie Berlin Pankow) na początku XX stulecia. Oddany do użytku w roku 1906 zespół zaprojektował Ludwig Hoffmann, ówczesny architekt miejski Berlina [Die Entwicklung 1911, s. 308–319; Hoffmann 1908]. Wielkością, zabudową i rozplanowaniem uliczek zakład przypominał wręcz małe miasteczko. Mieścił 19 różnej wielkości pawilonów dla chorych. Większość budynków w części centralnej rozmieszczona została symetrycznie względem głównej osi, na której znalazły się budynki administracyjne, socjalne i gospodarcze. Obiekty wydzielone zostały ulicami obsadzonymi drzewami. Budynki dla chorych oddzielały szerokie trawniki, pięknie kontrastujące z elewacjami z czerwonej cegły zdobionymi jasnym detalem architektonicznym. Fasady większych budynków zostały zaprojektowane tak, aby sprawiały wrażenie ciągów małych kamieniczek, co nadawało im kameralności. Każdy oddział miał swój wydzielony ogród, oto-

for completion by June 2022. It was decided to use the “design and build” formula. The contractor has been obliged to take into consideration in the design the high natural, cultural and historical value of the park, so that the planned project disrupts the ecosystem to a minimum extent. All works will be carried out under the supervision of a conservator. After revitalization, the park will be a place of rest and leisure for both patients and hospital staff, as well as for the residents of the neighboring housing estates [Wichniewicz 2021].

Irrenanstalt in Buch, Buch-Berlin (at present the buildings house various institutions, mainly medical)

One of the largest institutions for the mentally ill was built in Buch near Berlin (now Berlin Pankow) in the early twentieth century. Completed in 1906, the complex was designed by Ludwig Hoffmann, the then-city architect of Berlin [Die Entwicklung 1911, p. 308–319; Hoffmann 1908]. The size, buildings and streets layout of the complex resembled a small town. It contained nineteen patient pavilions of various sizes. Most of the buildings in the central part were symmetrically located vis-a-vis the main axis, which included administrative, social and economic buildings. The buildings were separated by tree-lined streets. The patient buildings were separated by wide lawns, beautifully contrasting with the red brick facades decorated with bright architectural details. The facades of the larger

czony żywopłotem. Pomiędzy nimi rozciągały się części wspólne z trawnikami, krzewami i drzewami. Duże odległości między poszczególnymi budynkami zapewniały kameralność stworzonych wewnątrz ogrodowych. Całość została zaplanowana na podstawie geometrycznej siatki prostokątnych ogrodów i zieleńców, poprzecinanej równoległe i prostopadłe biegnącymi ulicami. Powstały w ten sposób ład miał zapewniać harmonię i pomagać pacjentom w poruszaniu się po okolicy.

Założenie zielone w dużej mierze zachowało swoją historyczną formę, pomimo że w zabytkowych budynkach znajdują się różne prywatne kliniki i placówki medyczne oraz edukacyjne. Całość nadal jest spójna, a o przeznaczeniu poszczególnych budynków informują tylko dyskretne tablice. Jedynym współczesnym elementem jest wybudowany w roku 2007 na południowym krańcu kompleksu gmach zespołu kliniki Helios. Obiekt o prostych bryłach został dopasowany do otoczenia licowanymi czerwoną cegłą elewacjami oraz zielonymi nasadzeniami.

Podsumowanie

We współczesnym świecie coraz większego znaczenia nabiera zależność pomiędzy rozwojem gospodarczym, poziomem życia a jakością terenów zieleni. Ważną rolę odgrywają tu historyczne parki czy miejskie tereny zielone, np. parki dawnych azylów, co wykazały powyższe studia przypadków. W placówkach medycznych ogrody stanowią miejsce wypoczynku, chorzy mogą również dbać o zieleń, co sprzyja terapii czy rekonwalescencji. Parki służą zarówno pacjentom, jak i okolicznym mieszkańcom, a także stanowią ważny składnik ekosystemu, siedliska ptaków czy innych zwierząt.

Ciekawym przykładem modernizacji jest polisensoryczny ogród w Owińskach. Zrealizowano tam program edukacyjny istotny dla rozwoju dzieci z placówki. Ponadto ogród stał się atrakcją turystyczną zlokalizowaną obok cennego, barokowego kościoła. Na przykładzie Lengerich widać, że dawne ogrody i parki mogą być inspiracją do działań artystycznych, które również propagują wiedzę o tego typu placówkach i zwracają uwagę na rolę zieleni. Przykład Buch pokazuje, że wprowadzenie na teren dawnego azylu różnych instytucji nie musi powodować zakłóceń w odbiorze całości, a układ zaprojektowanej pierwotnie zieleni i architektury może pozostać zachowany.

Założenia zielone po dawnych azylach przetrwały w różnej kondycji. W takich zespołach jak Ueckermünde wypielęgnowana zieleń jest prawdziwą ozdobą szpitala, miejscem odpoczynku i rekreacji dla pacjentów oraz okolicznych mieszkańców. Niestety są też miejsca, gdzie niepielęgnowane parki dziczeją, a zniszczenia spowodowane siłami przyrody dopełniają dzieła. Na przykładzie Dziekanki widać jednak, że przekonanie o wartości parków dla szpitali i przestrzeni miejskich jest coraz większe, o czym świadczą podjęta przez władze miasta i dyrekcję szpitala rewitalizacja.

buildings were designed to look like a series of small houses, which gave them an intimate feel. Each ward had its own separate garden, surrounded by a hedge. In between there were common areas with lawns, shrubs, and trees. Large distances between individual buildings ensured intimacy of created garden interiors. The whole was planned on the basis of a geometric grid of rectangular gardens and green areas, intersected by parallel and perpendicular running streets. The layout created in this way was supposed to ensure harmony and help patients move around the neighborhood.

The green areas have largely retained their historic form, despite the fact that the historic buildings house various private clinics as well as medical and educational facilities. The entire layout is still coherent, with only discreet signs indicating the purpose of individual buildings. The only contemporary element is the Helios clinic building complex, built in 2007 at the southern end of the site. The building with its simple masses was adjusted to its surroundings with red brick facades and greenery.

Closing remarks

At present, the relationship between economic development, living standards and the quality of green areas is becoming increasingly important. Historical parks or urban green spaces, such as parks of former lunatic asylums, play an important role here, as demonstrated by the above case studies. At medical facilities, gardens provide a place for leisure; patients can also take care of greenery, which promotes therapy or convalescence. Parks serve both patients and local community, and are an important component of the ecosystem, habitat for birds or other animals.

One interesting example of modernization is the Owińska polysensory garden. An educational program important for the development of children who resided at the facility was implemented there. Moreover, the garden became a tourist attraction located next to a valuable baroque church. The example of Lengerich shows that former gardens and parks can be an inspiration for artistic activities, which also promote knowledge about such facilities and draw attention to the role of greenery. The example of Buch shows that the introduction of various institutions to the site of a former lunatic asylum does not have to disturb the perception of the whole, and the layout of the originally designed greenery and architecture can remain preserved.

The green areas of the former lunatic asylums have survived in varying condition. At places such as Ueckermünde the well-groomed greenery is a real ornament of the hospital, a place of rest and recreation for patients and local residents. Unfortunately there are also places where neglected parks deteriorate into a wild state, and the destruction caused by the forces of nature complete the work. However, the example of the Dziekanka facility shows that the conviction about the value of parks for hospitals and urban spaces is growing, which is proved by the revitalization undertaken by city authorities and hospital management.

Takich dobrych przykładów, jak omówione powyżej, jest więcej, ale nawet w zniszczonych parkach nadal znajduje się wiele okazów różnych gatunków wiekowych drzew, będących istotną częścią miejscowych ekosystemów i tworzących wyjątkowe przestrzenie o niepowtarzalnym uroku. Dlatego wskazana jest ciągła pielęgnacja przyszpitalnych ogrodów i ich pozostałości, długoterminowy program odnowy i interwencji w nagłych wypadkach. Odmiany roślin, które mają być odnawiane, powinny być selekcjonowane w celu zachowania ciągłości gatunków. Myślę, że korzystna byłaby tu współpraca między placówkami. Istotne jest także równoległe chronienie wszystkich roślinnych i architektonicznych elementów ogrodu oraz zachowanie relacji z otoczeniem.

Ważnym powodem podjęcia tematu było zwrócenie uwagi na ciekawą, mało znaną grupę zabytków. Mówiąc o historycznych ogrodach, mamy na myśli przede wszystkim parki dworskie, pałacowe czy zamkowe. Niestety zieleń towarzysząca obiektom służby zdrowia rzadko jest doceniana. Do tej pory powstawały głównie publikacje pokazujące historię szpitali w kontekście medycyny oraz tragicznych wydarzeń z okresu II wojny światowej. Niewielu badaczy zwróciło uwagę na założenia zielone oraz dobre wzory ich współczesnego wykorzystania⁸. Zieleńce, które według XIX-wiecznych alienistów miały sprzyjać terapii i „koić nerwy” w działających szpitalach, nadal tworzą atmosferę pełną spokoju i harmonii. Dlatego warto popularyzować te rozwiązania, będące po latach dużymi zespołami starodrzewu. Forma wykorzystania ogrodów do rekreacji i terapii, specyfika tej interesującej grupy zabytków ściśle skorelowanych z zielenią może być pomocna przy projektowaniu współczesnych klinik psychiatrycznych.

Ponadto obecnie, gdy podmiejskie założenia szpitalne najczęściej zostały wchłonięte przez miasta, parki zaczynają być doceniane jako rezerwuary miejskiej zieleni. Przedstawione badania potwierdziły hipotezę o atrakcyjności historycznej zieleni dawnych azylów zarówno ze względu na wartość zabytkową, jak również z punktu widzenia współczesnych miast. Warto również pamiętać, że są to obszary o wysokiej wartości przyrodniczej, kulturowej i historycznej, stanowiące cenne zwłaszcza w obszarze miejskim ekosystemy. Dziedzictwo kulturowe jest czynnikiem rozwoju i wspieranie go wpływa korzystnie na rozkwit gospodarczy i społeczny, a zespoły dawnych azylów z ich pięknymi parkami niewątpliwie są jego częścią.

There are more such good examples as those discussed above, but even in dilapidated parks there are still many specimens of different species of aged trees, which are an important part of local ecosystems and create unique spaces with unique charm. Therefore, it is advisable to continuously maintain hospital gardens and their remains, a long-term program of restoration and emergency interventions. Plant varieties to be renewed should be selected to maintain species continuity. I think inter-facility collaboration would be beneficial here. It is also important to protect all plant and architectural elements of the garden in parallel and to preserve the relationship with the environment.

One important reason for taking up the subject was to draw attention to an interesting, little-known group of monuments. When we speak of historical gardens, we mainly mean manor, palace or castle parks. Unfortunately, the greenery accompanying health care facilities is rarely appreciated. Until now there have been mainly publications showing the history of hospitals in the context of medicine and the tragic events of the Second World War. Few researchers have paid attention to green areas and good practices of their contemporary use.⁸ Green areas, which according to nineteenth century alienists were supposed to promote therapy and “soothe the nerves” in operating hospitals, still create an atmosphere full of peace and harmony. Therefore it is worth to popularize these solutions, which after years are large groups of old trees. The form of using gardens for leisure and therapy, the specific nature of this interesting group of monuments closely correlated with greenery can be helpful in designing contemporary psychiatric clinics.

Moreover, now that suburban hospital establishments have mostly been absorbed by cities, parks are beginning to be appreciated as reservoirs of urban greenery. Presented researches confirmed the hypothesis about the attractiveness of historical greenery of old lunatic asylums both because of their historic value and from modern city perspective. It is also worth remembering that these are areas of high natural, cultural, and historical value, which are valuable ecosystems, especially in urban areas. Cultural heritage is a growth driver and while it is supported it has positive impact on the economic boom and social development, whereas complexes of old lunatic asylums with their beautiful parks are undoubtedly a part of such developments.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

AMEOS Klinikum Ueckermünde.
Lenné Peter Joseph, Lengerich, Garten und Parkanlagen der zweiten Westfälischen Heil- und Pflegeanstalt, Entwurf 1863, SPSG, GK II (I)3525 (kopia planu).

Opracowania / Secondary sources

Bręczewska-Kulesza Daria, *Architektura w służbie medycyny. Ewolucja układów architektoniczno-urbanistycznych szpitali dla psychicznie chorych na przykładzie pruskich prowincjonalnych zakładów leczniczo-opiekuńczych z XIX i początku XX stulecia*, Bydgoszcz 2020.
Bręczewska-Kulesza Daria, *Na styku medycyny, architektury i teatru – sale rozrywkowo-teatralne w zakładach dla psychicznie chorych na Pomorzu i w Wielkopolsce na przełomie XIX i XX w.*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 59.
Bręczewska-Kulesza Daria, *The role of gardens in the 19th century asylums for the mentally and neurotically ill. The theory and practice by the example of the Prussian asylums in the former Province of Posen*, E3S Web Conf. 2018, vol. 49.
Deutsche Heil- und Pflegeanstalten für psychisch Kranke in Wort und Bild, red. Johannes Bresler, Halle a. Saale 1911, t. 1, 2.
Die Entwicklung des Irrenwesens in der Stadt Berlin, [w:] *Deutsche Heil- und Pflegeanstalten für psychisch Kranke in Wort und Bild*, red. Johannes Bresler, Halle a. Saale 1911, t. 2.
Funk Adolf, *Irren-Anstalten*, [w:] *Handbuch der Architektur*, red. Josef Durm, Darmstadt 1891, t. 4, cz. 5, z. 2.
Götz Aly, *Obciążeni „Eutanazją” w nazistowskich Niemczech*, tłum. Viktor Grotowicz, Wołowiec 2015.
Hoffmann Ludwig, *Irrenhaus, Berlin-Buch*, [w:] *Neubauten der Stadt Berlin*, 1908, t. 7.
Irren-Heil-Anstalt, Owinsk, [w:] *Bauausführungen des preußischen Staats*, Berlin 1836, t. 2.
Kearns Robin, Milligan Christine, *Placing therapeutic landscape as theoretical development in Health & Place*, „Health & Place” 2020, vol. 61.
Reil Johann Christian, *Rhapsodien über die Anwendung der psychischen Curmethode auf Geisteszerrüttungen*, Halle 1803.
Roller Christian Friedrich Wilhelm, *Die Irrenanstalt nach allen ihren Beziehungen*, Karlsruhe 1831.
Shorter Edward L., *Historia psychiatrii. Od zakładu dla obłąkanych po erę prozacu*, Warszawa 2005.
Staniewska Anna, *Obłędne Ogrody. Terapeutyczne właściwości krajobrazu jako podstawa kompozycji zespołów szpitali psychiatrycznych XIX i na początku XX wieku*, Kraków 2020.
Staniewska Anna, *Ogrody szpitali psychiatrycznych z przełomu XIX i XX wieku – reinterpretacja*, „Wiadomości

Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2018, nr 53.

Wielgus Krzysztof, Środulska-Wielgus Jadwiga, *Konserwacja założenia zieleni Twierdzy Kraków. Zarys problematyki*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62.

Publikacje prasowe / Press publications

Förster Ludwig, Über den Bau und Organisation der Irrenanstalten, „Allgemeine Bauzeitung” 1855, 8.
Pamiętnik XXX-lecia Dziekanki, krajowego zakładu psychiatrycznego pod Gnieznem, „Nowiny Psychiatryczne” 1925, nr II.

Projekty / Projects

Gilmore Renata, „Projekt techniczny rewaloryzacji zabawkowego pocysterskiego parku w Owińskach”, Ośrodek Szkolno-Wychowawczy dla Dzieci Niewidomych im. Synów Pułku w Owińskach, Poznań 2004.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

Die Vision: Weltkulturerbe Lengerich Die LWL-Klinik Lengerich war in diesem Jahr Gastgeber für ein außergewöhnliches Kunstprojekt, <https://www.agn.de/projekt/ansicht/lwl-klinik-lengerichhttps://www.lwl-pflegezentrum-lengerich.de/de/Unser-Haus> (dostęp: 20 III 2021).
<https://msit.gov.pl/pl/aktualnosci/5963,Konkurs-Polska-Pieknieje-7-cudow-Funduszy-Europejskich-rozstrzygniety.html> (dostęp: 2 III 2021).
Ogród zmysłów w Owińskach, <https://majawogrodzie.tvn.pl/333,Ogrod-zmyslow-w-Owinskach-odc-604,odcinek.html> (dostęp: 10 III 2021).
Parkanlagen der LWL-Klinik Lengerich, „LWL-Geodatenkultur URL”, <https://www.lwl.org/geodatenkultur/objekt/252585> (dostęp: 20 III 2021).
Rohde Michael, Wolschke-Bulmahn Joachim, *Gärten der Heil- und Pflegeanstalten im 19. Jahrhundert Gartenkunst im Dienste der Krankenpflege*, „Unimagazin Gesundheit mit System” 2004, 3/4, a. 46–49, https://www.uni-hannover.de/fileadmin/luh/content/alumni/unimagazin/2004_gesund/04_3_4_46_49_wolschk.pdf (dostęp: 29 III 2021).
Wachsende Zustimmung und Begeisterung. Landschaftskunstprojekt „Die Vision: Weltkulturerbe Lengerich” ist abgeschlossen, „Offensive Lengerich”, <https://www.offensive-lengerich.de/de/projekte/die-vision-weltkulturerbe-lengerich/> (dostęp: 14 VIII 2021).
Wichniewicz Rafał, *Park „Dziekanki” do rewitalizacji*, <https://www.gniezno24.com/gospodarka/item/22383-park-dziekanki-do-rewitalizacji> (dostęp: 10 IV 2021).

- ¹ Formę adaptacji zieleni stanowią np. tereny po fortyfikacjach; zob. [Wielgus, Środulska-Wielgus 2020, s. 42–54].
- ² Na ten temat zob. m.in. [Kearns, Milligan 2020].
- ³ Wcześniej działały przytułki, w których opiekę nad chorymi ograniczano do nadzoru. Ich stan często był zatrważający, pacjentów bito, krępowano, panowały złe warunki higieniczne; zob. [Shorter 2005, s. 14–18].
- ⁴ Szerzej na ten temat zob. [Götz 2015].

- ⁵ Autorka prowadzi szersze badania nad architekturą pruskich prowincjalnych zakładów dla psychicznie chorych.
- ⁶ Zakład był później rozbudowany o wolno stojące, bardziej kameralne pawilony; zob. [Knecht 1910, s. 230].
- ⁷ Plany są częścią dokumentacji technicznej obecnie przechowywanej w zbiorach AMEOS Klinikum Ueckermünde.
- ⁸ Tematyką tą zajęły się m.in. Anna Staniewska [2020, 2018, s. 55–66] oraz Daria Bręczewska-Kulesza [2018].

Streszczenie

Jednym z ważnych elementów terapii dla psychicznie i nerwowo chorych stosowanej przez alienistów w XIX w. były praca i odpoczynek na świeżym powietrzu, w harmonijnie skomponowanych ogrodach i parkach. Nic więc dziwnego, że duże, zielone przestrzenie szybko stały się jedną z charakterystycznych cech zakładów psychiatrycznych. Ważnym powodem podjęcia niniejszego tematu było zwrócenie uwagi na tę ciekawą, ale mało znaną grupę zabytków, w których zarówno odpowiednio zaprojektowana architektura, jak i zieleń służyły medycynie. Parki i ogrody dawnych azylów nadal odgrywają ważną rolę. Mają znaczenie zarówno ze względów medycznych i rekreacyjnych dla pacjentów szpitali, jak i dla mieszkańców pobliskich osiedli, są istotnym składnikiem ekosystemów. Specyfika tej interesującej grupy zabytków ściśle skorelowanych z zielenią może być pomocna w projektowaniu nowych szpitali dla osób chorych psychicznie i nerwowo.

Abstract

Outdoor work and leisure in harmoniously designed gardens and parks was a major element of therapy for the mentally ill used by alienists in the nineteenth century. It is no wonder that large, green spaces quickly became a distinctive trait of psychiatric facilities. Attracting attention to this interesting but little-known group of heritage sites, in which both suitable designed architecture and greenery served medicine, was an important reason behind engaging in this study. The parks and gardens of old asylums still play an important role. They are significant to hospital patients and the residents of nearby housing complexes both for medicinal and recreational considerations, and are essential elements of ecosystems. The specificity of this interesting group of heritage sites that are closely correlated with greenery can be of aid in the design of new hospitals for persons with psychiatric and psychological disorders.

Piotr Gerber*

orcid.org/0000-0003-0172-1996

Historyczne szpitale – zapomniane dziedzictwo

Historical Hospitals: Forgotten Heritage

Słowa kluczowe: ochrona zabytków, architektura szpitali, modernizacja szpitali, historia medycyny

Keywords: Monument protection, hospital architecture, hospital modernisation, history of medicine

Wprowadzenie

Budownictwo obiektów ochrony zdrowia łączy w sobie wiele osiągnięć cywilizacyjnych. Studiując historię budowy szpitali, można między innymi analizować wpływ rozwoju społecznego na kształtowanie systemów opieki zdrowotnej od rozwiązań opartych na indywidualnych darowiznach i wsparciu, przez organizacje religijne po powstające od końca XIX wieku systemy ubezpieczeń grup zawodowych czy mieszkańców poszczególnych krajów. Na szpitale spojrzeć należy poprzez pryzmat osiągnięć technicznych, które m.in. umożliwiły bezpieczne prowadzenie zabiegów chirurgicznych, wykonywanie badań diagnostycznych, a także poprawiły bezpieczny pobyt pacjentów. Dzięki osiągnięciom w nauce wprowadzono zasady utrzymania higieny w szpitalu, a także prowadzenia badań przy użyciu odpowiednio przygotowanych narzędzi lekarskich.

Historyczne szpitale zazwyczaj nadal pełnią swoje pierwotne funkcje. Badania przeprowadzone przez autora nad zabytkowymi szpitalami na Dolnym Śląsku w latach 2015–2019 wskazują, że na 68 działających w regionie szpitali 21 to obiekty mające znaczące wartości zabytkowe [Gerber, Halicka 2017, s. 9]. Historyczne budynki szpitalne są dostosowywane do zmieniających się potrzeb ochrony zdrowia. Prowadzone adaptacje wynikają z aktualnych potrzeb i rzadko są realizowane w zgodzie z zachowaniem wartości zabytkowych. Podejmowane działania inwestycyjne mają różną jakość. Wiele z przeprowadzonych modernizacji doprowadzi-

Introduction

The construction of healthcare facilities combines many civilizational achievements. By studying the history of hospital construction, one can analyze the impact of social development on the shaping of healthcare systems: from solutions based on individual donations and support from religious organizations to the occupational group and national insurance systems that have been created since the end of the nineteenth century. Hospitals should be looked at through the prism of technical achievements, which have, i.a., made possible the safe conduct of surgical procedures and performance of diagnostic tests, and led to safe patient stays. Thanks to scientific developments, rules have been introduced for the maintenance of hospital hygiene and the conduct of research using properly prepared medical equipment.

Historical hospitals usually continue to fulfil their original functions. The author's research on historical hospitals in Lower Silesia conducted in 2015–2019 showed that out of 68 hospitals operating in the region, 21 were facilities of significant historical value [Gerber, Halicka 2017, p. 9]. Historical hospital buildings are adapted to meet changing healthcare needs. Adaptations are carried out as a result of current needs and are rarely implemented in line with the preservation of elements of historical value. Investments are of varying quality. Many of the modernizations led to the loss of the historical values. This was the result in part of weak conservation measures. The obligation to follow con-

* *dr hab. inż. arch., prof. PWr., Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej*

* *D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Professor of the WUST, Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology*

Cytowanie / Citation: Gerber P. Historical Hospitals: Forgotten Heritage. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 70:117–130

Otrzymano / Received: 3.09.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 28.02.2022

doi: 10.48234/WK70HOSPITALS

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Szpital-muzeum w Beaune we Francji, widok sali chorych od strony wejścia, 2012; autorem wszystkich zdjęć jest P. Gerber.
Fig. 1. Hospital museum in Beaune, France, view of the room for the sick from the entrance, 2012; all photos by P. Gerber.

ło do utraty wartości zabytkowych. Wynika to m.in. ze słabej ochrony konserwatorskiej. Obowiązek uzyskania wytycznych konserwatorskich dotyczy jedynie obiektów znajdujących się w rejestrze zabytków¹. Tylko część historycznych szpitali została objęta wpisami do rejestru. Większość podejmowanych prac modernizacyjnych odbywa się bez udziału konserwatora. Nadzór nad procesem adaptacji zabytku utrudnia brak dostosowanych do specyfiki szpitali kryteriów, które należy uwzględnić przy ocenie wartości zabytkowych szpitali. Prowadzone przez autora badania nad historią architektury szpitali pozwoliły wyodrębnić modele przestrzenne szpitali w różnych okresach ich powstawania. Badania stały się podstawą do sformułowania licznych kryteriów, które ułatwiają ocenę obiektów szpitalnych pod względem ich wartości zabytkowych.

Zmiany w budownictwie szpitalnym pod wpływem rozwoju nauki i techniki

Szpital służy prowadzeniu procesu leczenia i opieki nad chorymi. Budynki szpitala mają sprostać temu zadaniu. Projektant szpitala ma zaprojektować obiekt, którego zadaniami są: stworzenie odpowiedniej przestrzeni dla prowadzenia procesu medycznego, stworzenie jak najlepszych oraz bezpiecznych warunków dla pobytu pacjenta, uzyskanie przestrzeni do efektywnej pracy personelu medycznego oraz wystarczającej powierzchni dla urządzeń medycznych. Przez wieki w budowie szpitali obowiązywał układ dużych sal, wzorowanych na nawach kościelnych, przeznaczonych na kilkanaście, a nawet kilkadziesiąt łóżek ustawianych po obu dłuższych bokach pomieszczeń. Zakończenie sali stanowił najczęściej ołtarz dający chorym możliwość ciągłego uczestnictwa w modlitwach. „Leczenie duszy” było podstawowym elementem terapii.

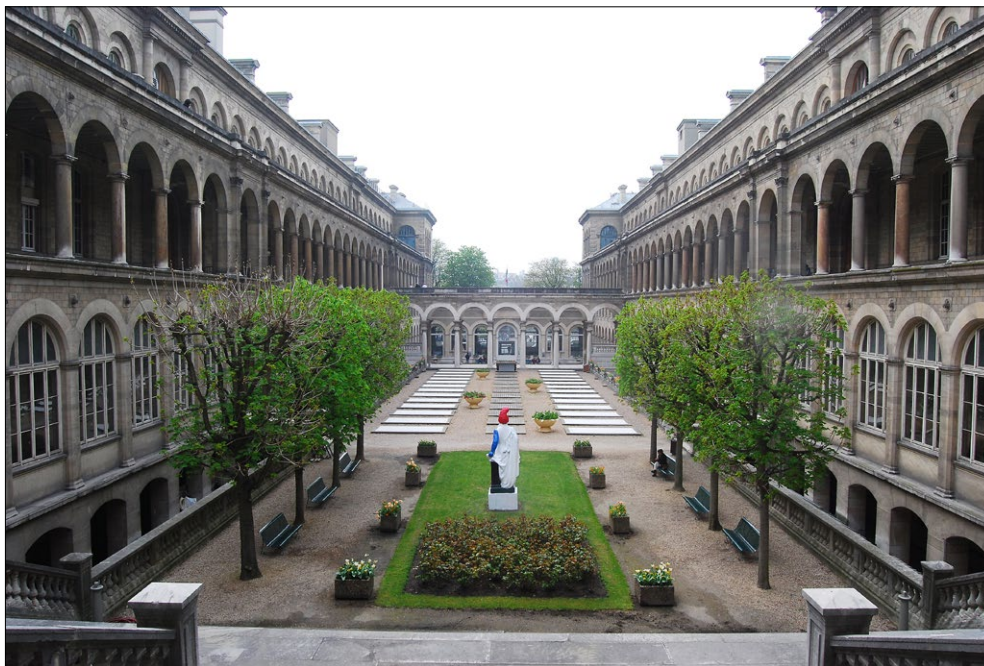
Zmiany w planowaniu szpitali pojawiły się wraz z budową w latach 1866–1877 nowego szpitala Hôtel

de la Charité w Paryżu. Nowe wytyczne konserwacji applies only to sites that are on the register of listed monuments.¹ Only some of the historical hospitals have been entered into this register. Most of the modernization works undertaken are carried out without the participation of a conservator. Supervision of the process of the adaptation of a monument is made difficult by the lack of criteria adjusted to the specificity of hospitals that should be taken into account when assessing the value of historical hospitals. The research on the history of hospital architecture conducted by the author has allowed for the outlining of spatial models relating to different periods of hospital construction. The research has formed the basis for the formulation of a number of criteria that facilitate the assessment of hospital facilities in terms of their historical value.

Changes in hospital construction as a result of the development of science and technology

A hospital serves the purpose of treating and caring for the sick. Hospital buildings are meant to cope with this task. The designer of a hospital is required to design a facility whose tasks are to: create an appropriate space for conducting the medical process, create the best and safest conditions for the patient's stay, and provide space for the effective work of medical personnel, and sufficient space for medical equipment. For centuries, the construction of hospitals was characterized by a system of large rooms, modelled on church naves, intended for a dozen or even several dozen beds placed on both long sides of the wards. The end of the rooms was most often an altar that allowed the sick to constantly participate in prayers. “Healing the soul” was the basic element of therapy.

Changes in hospital layout came with the construction in 1866–1877 of the new Hôtel Dieu Hospital in Paris.² A spatial layout was created employing a model of large wards, but on a significantly larger

Ryc. 2. Szpital Hôtel Dieu w Paryżu, widok na dziedziniec od strony wejścia do szpitala, 2014.

Fig. 2. Hôtel Dieu Hospital in Paris, view of the courtyard from the hospital entrance.

Dieu w Paryżu². Powstał układ przestrzenny korzystający z modelu dużej sali dla chorych, ale w znacznie większej skali. W osi założenia umieszczono centralne wejście do szpitala, które poprzez budynek administracji prowadziło do dwóch symetrycznych części, z których jedna mieściła sale dla kobiet, a druga dla mężczyzn. Korytarze w obu częściach rozprowadzały ruch do wieloosobowych sal zbliżonych do wcześniejszych rozwiązań. Na zakończeniu założenia umieszczono kaplicę. Układ szpitala Hôtel Dieu znalazł wielu naśladowców, nie tylko we Francji, ale także w innych krajach Europy.

W drugiej połowie XIX wieku pojawił się typ szpitala pawilonowego. Rozwiązanie to wynikało z potrzeby rozdzielania pacjentów z różnymi chorobami i umieszczania ich w osobnych budynkach, minimalizując w ten sposób ryzyko infekcji. Była to duża zmiana w stosunku do wcześniejszych rozwiązań, gdzie umieszczano chorych z różnymi objawami we wspólnym pomieszczeniu. Zastosowanie modelu pawilonowego w budownictwie szpitali było związane z ówczesnym rozwojem bakteriologii, szczególnie z rozpoznaniem dróg rozsiewania się bakterii [Schott 2002, s. 155–159]. Duże pomieszczenia dla chorych, wyposażone w okna po dłuższych bokach, zapewniały dobrą wentylację. Dodatkowo konstruowano kosztowne i skomplikowane systemy przewietrzania sal chorych. Rozumiano związek pomiędzy efektywnością leczenia ran i obrażeń a dobrym natlenieniem sal pobytu. Prekursorami szpitali pawilonowych były lazarety wojskowe, które tworzone jako prowizoryczne jednostki w czasach wojen w różnych miejscach Europy. Dobrym przykładem jest lazaret barakowy w Berlinie Moabitz³.

Na podstawie modelu pawilonowego powstały w Europie duże zespoły szpitalne. Wyjątkowym osiągnięciem

scale. In the axis of the floor plan there was a central entrance to the hospital, which, through the administration building, led to two symmetrical parts of the hospital, one of which housed rooms for women and the other for men. Corridors in both parts distributed traffic to multi-person rooms similar to previous design solutions. At the end of the building, there was a chapel. The layout of the Hôtel Dieu Hospital was copied many times, not only in France but also in other European countries.

In the second half of the nineteenth century, a type of pavilion hospital appeared. This solution resulted from the need to separate patients with different diseases and place them in separate buildings, thus minimizing the risk of infection. This represented a big change compared to the previous solutions where patients with different symptoms were placed in a common room. The use of the pavilion model in the construction of hospitals was associated with the development of bacteriology at that time, especially with the identification of the ways bacteria spread [Schott 2002, p. 155–159]. Large rooms for patients, necessarily equipped with windows on the long sides, ensured good ventilation. Additionally, expensive and complicated ventilation systems for patient rooms were constructed. The relationship between the effective treatment of wounds and injuries and good oxygenation of wards was understood.

The precursors of pavilion hospitals were military field hospitals, which were created as provisional units in times of war in various parts of Europe. One good example is the barracks hospital in Berlin Moabit³.

In Europe, large hospital complexes were established based on the pavilion model. An exceptional

Ryc. 3. Zespół drewnianych pawilonów dla chorych szpitala miejskiego Berlin Moabit; źródło: A.H. Murken, P.R. Pawlik, *Grüße aus dem Krankenhaus*, Herzogenrath 2017.

Fig. 3. A complex of wooden pavilions for the sick, Berlin Moabit city-hospital; source: A.H. Murken, P.R. Pawlik, *Grüsse aus dem Krankenhaus*, Herzogenrath 2017.

Ryc. 4. Szpital-muzeum Santa Pau w Barcelonie, widok budynku wejściowego do szpitala, 2016.

Fig. 4. Santa Pau Hospital Museum in Barcelona, view of the entrance building to the hospital, 2016.

budownictwa opartego na modelu pawilonowym była budowa w latach 1902–1930 w Barcelonie szpitala Santa Creu i Santa Pau⁴. Szpital, ufundowany przez bankowca Paula Gila, zaprojektowany został przez architekta Luisa Domenech Montaner [Sanchez, Gascon 2016, s. 38]. Składał się z dwuskrzydłowego budynku administracyjnego oraz ośmiu pawilonów ułożonych symetrycznie po obu stronach osi wyznaczonej przez ten budynek. Każdy z bogato dekorowanych budynków przeznaczony był dla chorych z różnych dziedzin medycyny i zawierał dużą, wysoką salę przeznaczoną dla około 30 pacjentów. Ruch między pawilonami oraz innymi budynkami zapewniały podziemne korytarze.

Jednym z ostatnich budowanych w Europie szpitali pawilonowych był szpital zbudowany dzięki darowiźnie finansisty filantropa Georga Brugmanna w latach 1911–1923 w Brukseli. Projektantem szpitala był architekt Victor Horta, który przyjął model pawilonowy w celu zapewnienia jak najlepszej higieny. Szpital został zaprojektowany na 700 łóżek w 10 parterowych pawilonach, umieszczonych po pięć z każdej strony centralnej osi komunikacyjnej. Oś rozpoczynają budynki administracyjne i medyczne posiadające część zabiegową. Zespół kończy kaplica szpitalna wraz z kostnicą. Pawilony dla chorych zostały zaprojektowane z dbałością o przewietrzanie dużych sal chorych. Służyły temu systemy wentylacyjne pozwalające na utrzymanie ruchu powietrza w salach chorych dzięki wysokim ozdobnym kominom nad każdym z pawilonów.

Głównie z powodu długich dróg komunikacyjnych pomiędzy poszczególnymi pawilonami już na początku XX wieku odchodzono od budowy szpitali pawilonowych. Tak jak rozwiązano problem przenoszenia chorób pomiędzy pacjentami, tworząc szpital podzielony na izolowane od siebie pawilony, tak problem zakażeń w wyniku przeprowadzanych zabiegów chirurgicznych prawie do końca XIX wieku pozostawał nierozwiązany. Zabiegi chirurgiczne były obciążone wysokim ryzykiem, przede wszystkim z powodu zakażeń ran pooperacyjnych. Pod

example of hospital construction based on the pavilion model was the construction of the Santa Creu and Santa Pau Hospital in Barcelona in 1902–1930.⁴ The hospital, funded by banker Paul Gil, was designed by architect Luis Domenech Montaner [Sanchez, Gascon 2016, p. 38]. The hospital consisted of a double-wing administrative building, to either side of which eight pavilions were symmetrically arranged. Each of the richly decorated pavilions was intended for patients from various fields of medicine and contained a large, high-ceilinged room for about 30 patients. Underground corridors provided circulation between the pavilions and other buildings.

One of the last pavilion hospitals in Europe was a hospital built in Brussels in 1911–1923 thanks to a donation by financier and philanthropist Georg Brugmann. The designer of the hospital was architect Victor Horta, who adopted the pavilion model with the aim of ensuring the best hygiene. The hospital was designed for 700 beds in 10 one-story pavilions, five on each side of the central circulation axis. The axis begins with administrative and medical buildings with a treatment area. The complex ends with a hospital chapel and a morgue. Ward pavilions were designed with care for the ventilation of large wards. This was achieved thanks to ventilation systems which allowed the maintenance of air circulation in the wards due to the high decorative chimneys placed above each pavilion.

Mainly as a result of the long distances between individual pavilions, the construction of pavilion hospitals was abandoned right at the start of the twentieth century. Just as the problem of disease transmission between patients had been solved by creating a hospital divided into pavilions isolated from each other, so the problem of infections as a result of surgical procedures remained unsolved until the end of the nineteenth century. Surgery was associated with a high level of risk, above all due to postoperative wound

Ryc. 5. Szpital uniwersytecki Brugmann w Brukseli, widok pawilonu chirurgicznego, 2012.

Fig. 5. Brugmann University Hospital in Brussels, view of the surgical pavilion, 2012.

Ryc. 6. Elewacja budynku zespołu klinik Charité w Berlinie przy Virchow Weg 10, 2014.

Fig. 6. Facade of the building of the Charité clinic complex in Berlin at Virchow Weg 10, 2014.

koniec XIX wieku liczne nowe rozwiązania doprowadziły do szybkiego rozwoju chirurgii, np. wprowadzenie w roku 1846 przez Williama Greena Mortona narkozy wziewnej, z wykorzystaniem eteru, pozwoliło poprawić jakość prowadzenia zabiegów chirurgicznych⁵.

W roku 1865 brytyjski chirurg Joseph Lister wprowadził pojęcie „antyseptyka”. Zdaniem Listera „unoszące się w powietrzu drobnoustroje”, odkryte przez Louisa Pasteura, dostają się do rany operacyjnej, gdzie mogą wywołać infekcję [Schott 2002, s. 184]. W latach osiemdziesiątych XIX wieku rozpoznano zasadnicze przyczyny infekcji ran. Udowodniono, że zarazki chorobowe przenoszone były głównie na narzędziach chirurgicznych, na rękach personelu medycznego oraz poprzez zakażone opatrunki. To odkrycie rozwinęło „aseptykę”. Narzędzia oraz materiały opatrunkowe wyjaławiano odąd w specjalnych urządzeniach przy użyciu gorącej pary wodnej. Wyposażenie takie jak stoły operacyjne oraz narzędzia chirurgiczne wykonywano w taki sposób, by nadawały się do dezynfekcji środkami bakteriobójczymi. Mycie rąk przed zabiegiem stało się normą, a chirurdzy przyzwyczaili się do zmiany odzieży przed rozpoczęciem zabiegu.

Nowe zasady prowadzenia zabiegów operacyjnych spowodowały potrzebę opracowania modelu sali operacyjnej, a wkrótce całego bloku operacyjnego [Kozuschek 2003, s. 62].

Od początku XX wieku popularnym typem budownictwa szpitalnego stał się szpital korytarzowy, w którym dla każdej specjalizacji medycznej projektowano oddzielne sale pobytu dla chorych. Były one połączone korytarzem pozwalającym na poruszanie się między salami w ramach jednego budynku. Pomieszczenia dla chorych umieszczano zwykle od strony południowej. Miejsca dla innych funkcji, dyżurki pielęgniarские, pomieszczenia higieniczne i techniczne lokalizowano od północy.

Jeden z pierwszych takich układów powstał w berlińskim szpitalu Charité, gdzie wiele tego typu budynków zaprojektował architekt Kurt Diestel w latach 1895–1915. Większość z nich po odnowieniu i uzupełnieniu o nowe funkcje służy do dzisiaj. Nowy rodzaj budyn-

infections. At the end of the nineteenth century numerous new solutions led to the rapid development of surgery; e.g. the introduction by William Green Morton of inhalation anesthesia with the aid of ether in 1846 allowed improvement of the quality of surgical procedures.⁵

In 1865, British surgeon Joseph Lister introduced the term “antiseptic.” According to Lister, the “airborne microbes” discovered by Louis Pasteur entered the surgical wound, where they could cause infection [Schott 2002, p. 184]. It was not until the 1880s that the root causes of wound infection were recognized. It had been proven that disease germs were transmitted mainly through surgical instruments, on the hands of medical personnel and through contaminated dressings. This discovery developed “asepsis.” Tools and dressings were then sterilized in special devices using hot steam. Equipment such as operating tables and surgical instruments were thus made to be capable of being disinfected with germicides. Washing hands before surgery had become the norm, and surgeons had become used to changing clothes before starting surgery. The new rules for conducting surgical procedures resulted in the need to develop a model for the operating room, and soon the whole operating theater [Kozuschek 2003, p. 62].

From the beginning of the twentieth century, the corridor hospital became a popular type of hospital construction, in which separate rooms for patients were designed for each medical specialization. These were connected by a corridor that allowed people to move between wards within one building. The rooms for patients were usually located on the south side. Rooms with other functions, such as nurses’ rooms, and hygiene and technical rooms, were located on the north side. One of the first such layouts was built in Berlin’s Charité Hospital, where many examples of this type of building were designed by architect Kurt Diestel in the years 1895–1915. Most of these, after renovation and adaptive reuse, are still used today.

Ryc. 7. Szpital Powiatowe Centrum Zdrowia Bukowiec w Kowarach, widok elewacji południowej, 2013.

Fig. 7. Powiat Hospital Health Center, Bukowiec in Kowary, view of the southern elevation, 2013.

Ryc. 8. Budynek szpitala Lory Haus w kompleksie szpitalnym Inselspital w Bernie, 2015.

Fig. 8. Lory Haus hospital building in the Inselspital hospital complex in Bern, 2015.

ków z korytarzami rozszerzony został o pomieszczenia przeznaczone dla nowych funkcji medycznych, takich jak diagnostyka, w tym rentgenologia, medycyna laboratoryjna i bakteriologia. Przykładem modelu szpitala korytarzowego zrealizowanego na Dolnym Śląsku była budowa szpitala Bukowiec w Kowarach koło Jeleniej Góry [Gerber, Halicka 2016, s. 101] lub szpital św. Antoniego w Ząbkowicach [Gerber, Halicka 2016, s. 163].

Korytarzowy model stosowano m.in. do budowy szpitali dla wojskowych rekonwalescentów. W Niemczech narodowi socjaliści rozwinęli wysoko wyspecjalizowany program leczenia szpitalnego dla armii. W jego ramach od roku 1938 do późnych lat wojennych na terenie Niemiec wznoszono wiele szpitali wojskowych, w tym na Dolnym i Górnym Śląsku. Architekt, Hermann Distel⁶, stał się ekspertem Trzeciej Rzeszy od budownictwa szpitali. Samych projektów, które powstały pod kierownictwem Distela, było 21, w tym obiekty we Wrocławiu i w Głogowie.

Pomysł umieszczania oddziałów szpitalnych jeden nad drugim z oknami dla chorych od południa kontynuowany był aż do II wojny światowej. Przykładem jest Lory Haus w kompleksie Inselspital w Bern [Leu 2004, s. 53–54] w Szwajcarii, gdzie cztery szpitalne kondygnacje otrzymały od południa duże balkony tworzące jednolite pasma na każdej z nich⁷.

Odpowiedzią na znaczny wzrost zachorowań na gruźlicę w początku XX wieku były projekty budowy dużych zespołów szpitalnych, w których można było izolować zakaźnie chorych i prowadzić proces leczenia. Pierwszym przykładem dużego szpitala-miasta był zbudowany w roku 1906 zespół Berlin-Buch składający się z 45 budynków na terenie 70 hektarów. Szpital izolował chorych od zdrowej społeczności. Architekt Ludwig Hoffmann i jego następca Martin Wagner [Teschke 2020] w ciągu 9 lat zaprojektowali i nadzorowali budowę w Buch pod Berlinem zespołu budynków szpitalnych i towarzyszących dla ok. 2 tysięcy pacjentów głównie chorych na gruźlicę. Podobny kompleks szpitalnego miasta, według projektu architekta He-

This new type of building with corridors was expanded with rooms intended for new medical functions, such as diagnostics, including X-ray, laboratory medicine and bacteriology. One example of a corridor hospital model implemented in Lower Silesia is the construction of Bukowiec Hospital in Kowary near Jelenia Góra [Gerber, Halicka 2016, p.101] or St. Anthony's Hospital in Ząbkowice [Gerber and Halicka 2016, p. 163].

The corridor model was used, i.a., to build hospitals for military convalescents. In Germany, the National Socialists developed a highly specialized inpatient treatment program for the army. As part of this program, from 1938 until the late war years, many military hospitals were built in Germany, including many in Upper and Lower Silesia. Architect Hermann Distel⁶ became an expert in the construction of hospitals in the Third Reich. Distel oversaw the construction of 21 projects, including in Wrocław and Głogów.

The idea of placing hospital wards one above the other with windows for the patients on the south side was continued until the Second World War. An example is the Lory Haus in the Inselspital complex in Bern, Switzerland [Leu 2004, p. 53–54], where four hospital stories were adorned with large balconies to the south, forming uniform lines on each story.⁷

The response to the significant increase in the incidence of tuberculosis in the early twentieth century were projects to build large hospital complexes in which it was possible to isolate infectious patients and conduct the treatment process. The first example of a large city-hospital was the Berlin-Buch complex, built in 1906, consisting of 45 buildings occupying an area of 70 ha. The hospital isolated the sick from the healthy community. Over the course of nine years, architect Ludwig Hoffmann and his successor Martin Wagner [Teschke 2020] designed and supervised the construction of a complex of hospital and accompanying buildings in Buch near Berlin. This was designed to cater for about 2,000,

ino Schmiedena [Peters 2016, s. 150–158], powstał w Beelitz pod Berlinem, również w celu leczenia chorych na gruźlicę. Przeznaczony był na 1200 pacjentów.

Rozwój sterylizacji parowej, rentgenologii i medycyny laboratoryjnej spowodował potrzebę koncentracji przebiegu procesów medycznych. Wzrosła liczba procedur diagnostycznych i terapeutycznych, które wymagały użycia coraz to większej liczby urządzeń i sprzętu medycznego. Dla tych procesów opracowywano nowe rodzaje pomieszczeń.

Rozwój budownictwa oferował nowe rozwiązania techniczne, szczególnie w konstrukcjach budynków wysokich. Konstrukcje stalowe czy żelbetowe, w połączeniu z windami, stworzyły dla szpitali warunki umożliwiające usytuowanie oddziałów szpitalnych na kolejnych kondygnacjach. Zastosowanie wind o napędzie elektrycznym⁸ umożliwiło znaczne skrócenie dróg transportu chorych po terenie szpitala. Dodatkowo budowa nowoczesnych wodociągów i kanalizacji pozwoliła na wznoszenie budynków wielopiętrowych.

Rozwój bakteriologii w ciągu zaledwie dwóch dziesięcioleci XIX wieku wyjaśnił drogi przenoszenia najważniejszych chorób zakaźnych, takich jak błonica (1873), trąd (1880), gruźlica (1882), cholera (1884), tyfus (1884) lub dżuma (1894) [Schott 2002, s. 182]. Nauczono się skutecznie zapobiegać roznoszeniu chorób za pomocą tak prostych sposobów jak dezynfekcja i sterylizacja. Zrozumiano, że występowanie większości przypadków infekcji, które miały miejsce w murach szpitalnych, spowodowane było głównie brakiem dbałości o zasady higieny. Wraz ze zwiększającą się liczbą chorych należało oddzielić od siebie drogi chorych, odwiedzających, personelu, dostawy jedzenia i prania. Wymogi te spełniał typ budynku wielokondygnacyjnego, w którym drogi można było kształtować pionowo i poziomo, rozdzielać windami i klatkami schodowymi.

Jeden z pierwszych na kontynencie europejskim szpitali-wieżowców zrealizowano w latach 1933–1935, budując Hospital Beaujon w podparyskim miasteczku Clichy według projektu Jeana Waltera, Ploussey'a i Cassana [Laget, Laroche 2012, s. 417]. Szpital, liczący ponad 1000 łóżek, tworzył kompleks ambulatoryjnej i stacjonarnej opieki zdrowotnej. Podobną skalę prezentuje London Clinic and Nursing Home, zespół ośmio- i jedenastokondygnacyjnych budynków, który wypełnił kwartał zabudowy pomiędzy Harley Street i Devonshire Place⁹. Niezrealizowany pozostał utopijny projekt Hermanna Distela¹⁰ z 1941 kompleksu wieżowców przypominających mamuta, który miał być ulokowany niedaleko Reichssportfeld, przy nowej Reichsstrasse Berlin-Spandau w zastępstwie berlińskich klinik uniwersyteckich Charité. Distel w porozumieniu z głównym inspektorem budowlanym, Albertem Speerem, zaproponował „klinikę uniwersytecką” liczącą 3200 łóżek, w której planowano kształcić 500 studentów medycyny. Ta gigantyczna klinika pozostała jednak w sferze planów architekta.

Po zakończeniu II wojny światowej, oprócz odbudowy zniszczonych, powstał szereg nowych szpitali.

mainly tuberculosis patients. A similar city-hospital complex was built in Beelitz near Berlin as a facility treating tuberculosis, according to the design of architect Heino Schmieden [Peters 2016, p. 150–158]. It was intended for 1,200 patients.

The development of steam sterilization, X-rays and laboratory medicine resulted in the need to concentrate the course of medical processes. There was an increase in the number of diagnostic and therapeutic procedures, which required the use of an increasing number of medical devices and equipment. New types of premises were created for these processes.

The development of construction offered new technical solutions, especially in the construction of high-rise buildings. Steel or reinforced concrete structures, connected with elevators, created conditions for hospitals that enabled the location of hospital wards on subsequent floors. The installation of electrically powered elevators⁸ made it possible to significantly shorten the routes for transporting patients around the hospital. In addition, the construction of modern water and sewage systems allowed the construction of multi-story buildings.

The development of bacteriology during a period of only two decades of the nineteenth century explained the routes of transmission of the most important infectious diseases, such as diphtheria (1873), leprosy (1880), tuberculosis (1882), cholera (1884), typhus (1884), and the plague (1894) [Schott 2002, p. 182]. Medical personnel learned how to effectively prevent the spread of disease using such simple methods as disinfection and sterilization. It was understood that the majority of infections occurring in hospital buildings were mainly caused by poor hygiene. As the number of patients increased, it was necessary to separate from each other the routes used by the sick, visitors, staff, food supplies and laundry. These requirements were satisfied by a multi-story building design, in which routes could be laid out vertically and horizontally, separated by elevators and staircases.

Beaujon Hospital in Clichy, near Paris, was one of the continent's first high-rise hospitals and was built in the years 1933–1935 on the basis of a design by Jean Walter, Ploussey and Cassan [Laget, Laroche 2012, p. 417]. The hospital, with over 1,000 beds, was a complex providing outpatient and inpatient healthcare. The London Clinic and Nursing Home represents a facility on a similar scale. A complex of eight- and eleven-story buildings filled the quarter between Harley Street and Devonshire Place.⁹ Hermann Distel's¹⁰ utopian 1941 design of a complex of mammoth-like skyscrapers, which were to be located near the Reichssportfeld, on the new Reichsstrasse Berlin-Spandau to replace the Charité university clinics in Berlin, was never implemented. Distel, in consultation with the Chief Building Inspector, Albert Speer, proposed a “university clinic” with 3,200 beds, which was planned to educate 500 medical students. This gigantic clinic, however, never left the architect's drawing board.

Architekci, lekarze, inżynierowie i politycy odpowiedzialni za budowę szpitali świadomi byli, że szpital jako centralna instytucja opieki zdrowotnej powinien ulegać stałemu procesowi zmian, podporządkowanemu rozwojowi techniki i metod leczenia. Od połowy lat sześćdziesiątych XX wieku budownictwo niskie coraz bardziej ustępowało miejsca budownictwu wielopiętrowemu. Oddziały chorób zakaźnych i gruźlicy wraz z ich cechami charakterystycznymi, takimi jak werandy, balkony czy tarasy, straciły na znaczeniu. Produkowane przemysłowo antybiotyki umożliwiły od lat pięćdziesiątych opanowanie chorób zakaźnych. Przyczyniły się do tego także szerokie programy szczepień w wielu krajach europejskich, w tym w Polsce¹¹. Pozwoliło to na stopniową eliminację pomieszczeń przeznaczonych na oddziały zakaźne.

Wprowadzono wiele rozwiązań technicznych, wspierających proces leczenia i podtrzymania funkcji życiowych (sztuczna dializa, aparaty płuco-serce, aparaty kontroli funkcji witalnych), które wymagały od architektury szpitalnej nowej organizacji przestrzeni, przede wszystkim centralizacji układów przestrzennych. W większych szpitalach nastąpił podział funkcjonalny na przestrzeń świadczeń medycznych polegających na diagnozie i leczeniu oraz przestrzeń przeznaczoną na opiekę nad pacjentem. Postęp w leczeniu, zwłaszcza usprawnianie technik chirurgicznych, wraz z postępowaniem w farmakologii już od lat sześćdziesiątych powodował redukcję czasu pobytu pacjentów w szpitalu średnio z 20 do 10 dni. Pozwalało to przy takiej samej liczbie łóżek i personelu obsłużyć więcej chorych.

Berliński szpital kliniczny Steglitz im. Benjamina Franklina to dobry przykład pionowego rozplanowania szpitala. Fundacja Benjamina Franklina w imieniu rządu USA sfinansowała budowę obiektu. Projektantami byli amerykańscy architekci Curtis i Arthur Q. Davis oraz berlińczyk Franz Mocken. Szpital otwarto w roku 1968. Był to największy kompleks szpitalny wybudowany w tym czasie w Europie. Powierzchnia użytkowa szpitala wyniosła 160 tys. m², mieściło się na niej 1350 łóżek¹². W wysokiej na cztery kondygnacje konstrukcji bazowej – cokole z atriami – znajdowały się pomieszczenia zabiegowe, pomieszczenia do konsultacji oraz pomieszczenia dydaktyczne. Nad nimi wzniesiono dwa wielopiętrowe budynki przeznaczone na pobyt dla chorych. Pomiędzy nimi umieszczono budynek służący leczeniu zabiegowemu.

Przykładem łączenia dwóch typów szpitali (pionowego i poziomego) jest gigantycznych rozmiarów szpital Uniwersytecki w Aachen (RWTH Aachen) zaprojektowany przez architekta Wolfganga Webera w roku 1965. Mógł zmieścić 1600 chorych. Ten olbrzymi szpital, składający się z sekcji łóżkowych ułożonych na czterokondygnacyjnym cokole, w skład którego wchodziły pomieszczenia medyczne i techniczne, tworzy rozległy blok rozdzielony atriami. Do dziś szpital w Aachen jest jednym z największych w Europie¹³.

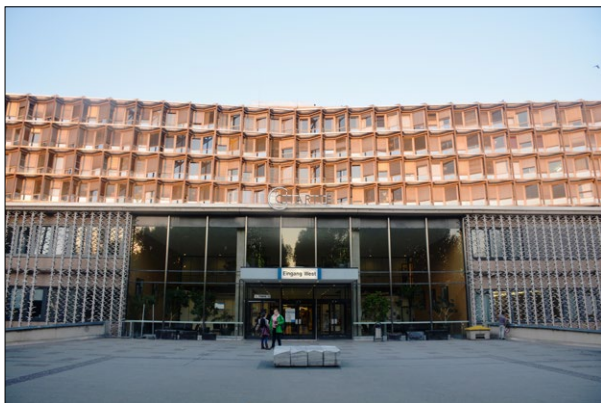
After the end of the Second World War, in addition to the rebuilding of damaged facilities, a number of new hospitals were built. Architects, doctors, engineers and politicians responsible for the construction of hospitals were aware that, as a key healthcare institution, a hospital should undergo a constant process of changes aligned to the development of techniques and methods of treatment. From the mid-1960s, low-rise construction gave way to multi-story construction. Infectious diseases and tuberculosis wards with their characteristic features, such as porches, balconies and terraces, lost their importance.

Mass-produced antibiotics had enabled the control of infectious diseases since the 1950s. Extensive vaccination programs in many European countries, including Poland, also contributed to this.¹¹ This allowed for a gradual elimination of the rooms intended for use as infectious disease wards.

A number of technical solutions were introduced to support the process of treatment and maintenance of vital functions (artificial dialysis, heart-lung devices, and life support devices), which required hospital architecture to have a new spatial organization, primarily the centralization of spatial systems. In larger hospitals, there was a functional division into: the space for medical services consisting of diagnosis and treatment, and the space devoted to patient care. From the 1960s, advances in treatment, especially the improvement of surgical techniques together with progress in pharmacology, resulted in a reduction in the length of hospital stay for patients: from an average of twenty days to ten days. This allowed for the same number of beds and staff to serve a greater number of patients.

The Benjamin Franklin Clinical Hospital in Berlin Steglitz is a good example of a vertical hospital layout. The Benjamin Franklin Foundation financed the construction of the premises on behalf of the US Government. The designers were the American architects Curtis and Arthur Q. Davis and the Berliner Franz Mocken. The hospital was opened in 1968. It was the largest hospital complex at that time in Europe. The usable area of the hospital is 160,000 m² with 1,350 beds.¹² In the base structure, which is four stories high, there is a central column with atria, treatment rooms, consultation rooms and teaching rooms. Above them was erected two multi-story buildings intended for housing the sick. A building for surgical treatment was placed between them.

One example of combining two types of hospitals, vertical and horizontal, is the gigantic Aachen University Hospital (RWTH Aachen) designed by architect Wolfgang Weber in 1965. The hospital can accommodate 1,600 patients. This enormous hospital, consisting of bed sections arranged on a four-story base with medical and technical rooms, forms a vast block separated by atria. To this day, the hospital in Aachen is one of the largest in Europe.¹³

Ryc. 9. Szpital Steglitz, widok na budynek z pokojami dla chorych od strony północnej, 2018.

Fig. 9. Steglitz Hospital, view of the building with rooms for patients on the north side, 2018.

Ryc. 10. Szpital uniwersytecki w Aachen, widok od strony południowej, 2012.

Fig. 10. University Hospital in Aachen, view from the south, 2012.

Na kształtowanie budownictwa szpitalnego miało wpływ wiele czynników. Do ważniejszych należy zaliczyć rozwój komunikacji. Do czasu rozwoju motoryzacji szpital posiadał w swoim obrębie wszystkie niezbędne do działalności funkcje. Rozwój sprawnej i taniej komunikacji kołowej umożliwił przekazywanie niektórych funkcji wspomagających poza placówkę, gdzie mogły być wykonywane przez przedsiębiorstwa zewnętrzne. Na przykład produkcję płynów infuzyjnych w aptekach przyszpitalnych przejął przemysł farmaceutyczny. Tak samo stało się z usługą sterylizacji. Z większości szpitali zniknęły kuchnie, a także tzw. gospodarstwa pomocnicze produkujące żywność na potrzeby szpitala. Rolę żywieniową przejęły przedsiębiorstwa zaopatrujące szpitale w posiłki dla chorych, dowożone w porach żywienia. Podobny proces dotyczył prania bielizny szpitalnej. Proces przejmowania i koncentracji usług na rzecz szpitali rozwija się i dotyczy także tych usług, które są bezpośrednio związane z procesem leczenia, jak np. badania diagnostyczne. Obecnie wiele szpitali powierza badania laboratoryjne zewnętrznym laboratoriom. Ponadto koncentracji i outsourcingowi ulega diagnostyka obrazowa, np. badania RTG, tomograficzne czy rezonans magnetyczny.

Budynki szpitalne w swoich pierwotnych programach posiadały przestrzenie przeznaczone dla funkcji już dziś nie wykonywanych. Część z nich, związana bezpośrednio z leczeniem, straciła na znaczeniu lub z nich zrezygnowano z powodu znikomych efektów leczniczych. Tak stało się z szeroko stosowanymi leżakownikami i balkonami do terapii światłem, popularnymi przed II wojną światową. Rozwój znacznie skuteczniejszej terapii antybiotykowej spowodował rezygnację z budowy szpitali z tarasami czy gigantycznej wielkości oknami.

Przenoszenie do firm zewnętrznych części usług towarzyszących procesowi leczenia uwolniło sporo powierzchni dziś przydatnych do adaptacji na funkcje związane z nowymi technologiami. Związek architektury z technologią medyczną stał się bardzo wyraź-

Many factors have influenced the shaping of hospital construction, one of the most important being the development of transport. Until the development of the automotive industry, a hospital would possess all the functions necessary for its operation. The development of efficient and cheap road transport made it possible to transfer some auxiliary functions to units outside the hospital, where they could be performed by external companies.

For example, the pharmaceutical industry took over the production of infusion fluids from hospital pharmacies. The same happened with the sterilization service. From most hospitals, there disappeared kitchens and the so-called auxiliary farms producing food for the needs of the hospital. This nutritional role was taken over by enterprises that supply hospitals with meals for the sick, delivered at mealtimes. A similar process occurred with the washing of hospital linen. The process of taking over and concentrating services for hospitals is developing and also applies to those services that are directly related to the treatment process, e.g., diagnostic testing. Currently, many hospitals entrust laboratory testing to external laboratories. In addition, diagnostic imaging is being concentrated and outsourced, e.g., X-ray, tomography or magnetic resonance imaging.

In their original layouts, hospital buildings had spaces intended for these, no longer performed today functions. Some of the functions directly related to treatment have lost their importance or have been abandoned due to their negligible therapeutic effects. This is what happened with the widely used sun loungers and balconies used for light therapy popular before the Second World War. The development of much more effective antibiotic therapy resulted in the abandonment of building hospitals with terraces or large expanses of windows.

Moving some of the services accompanying the treatment process to external companies has freed up a number of areas that are currently useful for adaptation to functions related to new technologies. The con-

ny już od drugiej połowy XIX wieku. Budownictwo szpitalne tak jak architektura przemysłowa zostało wyspecjalizowane i w pełni zależne od technologii medycznych. Z nowymi rozwiązaniami medycznymi wprowadzano nowe techniki budowlane. Zastosowanie konstrukcji stalowych stropów można spotkać w latach osiemdziesiątych XIX wieku, a konstrukcje żelbetowe pojawiają się już w początkach XX wieku. Wykorzystanie na szerszą skalę dźwigów do transportu chorych w szpitalach łączy się z elektryfikacją powszechnie stosowaną od lat dwudziestych XX wieku. Wprowadzenie do szpitali bieżącej wody i kanalizacji w ostatniej dekadzie XIX stulecia znacznie poprawiło stan higieny szpitalnej. Komfort cieplny wzrósł po wdrożeniu systemów centralnego ogrzewania w końcu XIX wieku. Wiedza o różnych rozwiązaniach stosowanych w budowie szpitali ułatwia proces oceny wartości zabytkowych historycznych szpitali. Aby wycieczne konserwatorskie zapewniały właściwą ochronę dziedzictwa zabytkowych placówek, niezbędna jest wiedza o ich rozwoju.

Kryteria ochrony zabytkowych szpitali

Szpitalne poddawane są modernizacjom prowadzącym do ich dostosowania do zmieniających się wymagań. W przypadku szpitali historycznych, projekt modernizacji wymaga przeprowadzenia analizy ich wartości zabytkowych. Powinna ona dać odpowiedź na pytanie, jakie wartości reprezentuje założenie szpitalne, jakie elementy zespołu posiadają wartość i powinny być zachowane. Analizie należy poddać całe założenie, włącznie z oceną wartości niematerialnych. W procesie modernizacji szpitala jego wartość zabytkowa będzie determinować działania projektowe dotyczące dostosowania szpitala do współczesnych potrzeb. Właściwa ocena wartości zabytkowych pozwoli określić te elementy szpitala i jego założenia, których zachowanie jest niezbędne do utrzymania zabytkowego charakteru budowli.

W swojej pracy na temat modernizacji zabytkowych szpitali autor przedstawił poszczególne etapy takiej oceny [Gerber 2019, s. 51–54]. Do najważniejszych zaliczył analizy: układu przestrzennego zabudowy szpitalnej, w tym czytelność pierwotnego założenia; planów i form budynków, w tym użyte materiały i techniki wznoszenia budynków; rozwiązań przestrzennych i funkcjonalnych w obrębie budynków szpitalnych; detali architektonicznych; stosowanych rozwiązań konstrukcyjnych budynków i budowli szpitalnych; zachowanych rozwiązań technologicznych i technicznych w zakresie techniki medycznej, wyposażenia medycznego, wyposażenia niemedycego etc.; medycznych osiągnięć realizowanych w szpitalu; zasobów historycznej dokumentacji architektonicznej, medycznej i technicznej oraz dokumentacji związanej z działalnością szpitala.

Oceniając wartość historycznego zespołu szpitalnego, należy brać pod uwagę następujące kryteria: czas powstania, stan zachowania układu przestrzenne-

nection between architecture and medical technology became more pronounced from as early as the second half of the nineteenth century. Hospital construction, just like industrial architecture, became specialized and completely dependent upon medical technology. New medical solutions led to new construction technologies. The use of steel girders in construction could be seen since the 1880s, and reinforced concrete constructions appeared at the beginning of the twentieth century. The wide-scale use elevators to transport patients in hospitals is linked with the general process of electrification introduced from the 1920s. The introduction of running water and sewerage to hospitals in the last decade of the nineteenth century significantly improved the state of hospital hygiene. Thermal comfort rose with the installation of central heating systems at the end of the nineteenth century. An understanding of various solutions used in the construction of hospitals facilitates the process of assessing the value of historical hospitals. In order for conservation guidelines to ensure proper protection of the heritage of historical institutions, knowledge about their development is essential.

Criteria for the protection of historical hospitals

Hospitals are subject to modernization leading to their adaptation to changing requirements. In the case of historical hospitals, a modernization project requires an analysis of these historical values. This should provide an answer to the question of what historical characteristics the hospital complex represents, and which elements of the complex have value and should be kept. The entire complex should be analyzed, including an assessment of intangible assets. In the process of modernizing the hospital, its historical value will determine design activities related to the adaptation of the hospital to modern needs. A proper assessment of historical values will allow determination of those elements of the hospital and its facilities, the preservation of which is necessary to maintain the historical character of the building.

In his work on the modernization of historical hospitals, the author presented the various stages of such an assessment [Gerber 2019, p. 51–54]. The most important analyses include: the spatial layout of hospital buildings, including the discernibility of the original layout; plans and forms of buildings, including the materials and techniques used for erecting buildings; spatial and functional solutions within hospital buildings; architectural details; construction solutions employed for hospital buildings and structures; preserved technological and technical solutions in the field of medical technology, medical equipment, non-medical equipment, etc.; medical landmarks achieved in the hospital; resources of historical architectural, medical and technical documentation as well as documentation related to the operation of the hospital.

When assessing the value of a historical hospital complex, the following criteria should be taken into account: the date of its construction, the state of preservation of

go zespołu, poszczególnych budynków, wyposażenia medycznego i technicznego, znaczenie zespołu szpitalnego dla rozwoju leczenia, wartości artystyczne zachowanej zabudowy szpitalnej. Analiza wartości zabytkowych zespołu szpitalnego powinna być wykonana niezależnie od tego, czy obiekt jest już objęty ochroną prawną, czy nie. Wynik analizy będzie ważny dla ustalenia dalszej drogi postępowania przy decyzji o kierunku modernizacji szpitala. Będzie podstawą do przyjęcia modelu modernizacji.

Modernizacja szansą zachowania zabytkowych szpitali

W szpitalach o zabytkowych wartościach, aby mogły nadal odgrywać swoją rolę, należy wprowadzić liczne funkcje związane z nowymi technikami leczenia. Należą do nich m.in. badania diagnostyczne (tomografia, rezonans, rentgen, badania mammograficzne etc.), rozbudowane technologicznie bloki operacyjne lub sale do zabiegów małoinwazyjnych, a także przestrzenie potrzebne do prowadzenia rehabilitacji. Usprawnienie szpitala polega także na poprawie komfortu pobytu pacjenta. Stosowane jeszcze do lat siedemdziesiątych XX wieku w budownictwie szpitalnym bloki toalet dla pacjentów zastępowane są przez indywidualne toalety przy każdym pokoju chorych. Poprawa warunków pobytu pacjentów polega także na tworzeniu dwu- i jednoosobowych pokoi, zastępując nimi duże, wieloosobowe sale chorych.

W ramach badań nad zabytkowymi szpitalami w Dolnym Śląsku do szpitali posiadających wartości zabytkowe autor zaliczył 21 obiektów, co stanowi 30% wszystkich szpitali w tym regionie [Gerber, Halicka 2017, s. 49]. Podobną analizę należałoby przeprowadzić w innych regionach, by ustalić rzeczywistą liczbę obiektów szpitalnych wymagających ochrony. Przyczyną tego, że duża liczba szpitali w Polsce funkcjonuje w historycznych obiektach, jest trwający od połowy XX wieku zastój w inwestycjach szpitalnych. Brak inwestycji spowodował użytkowanie historycznych obiektów przez dziesięciolecia, poddając je jedynie niezbędnym dostosowaniom do zmieniających się wymogów stawianych szpitalom. Według danych Ministerstwa Zdrowia szpitali niespełniających aktualnych wymagań jest w Polsce blisko połowa¹⁴. Wśród nich są szpitale zabytkowe. Szpitale te nadal są użytkowane dzięki tak zwanym „programom dostosowawczym”, które zwykle są przedłużane ze względu na brak funduszy na ich modernizację. Wyraźne zwiększenie inwestycji w obiekty szpitalne nastąpiło w pierwszych dwóch dekadach XXI wieku, kiedy to środki pochodzące z budżetu Unii Europejskiej wsparły proces unowocześniania infrastruktury ochrony zdrowia w Polsce. Podjęto wiele modernizacji szpitali, a także zbudowano nowe obiekty. Zbliżający się kolejny okres wsparcia środkami Unii Europejskiej z Programu Odbudowy [„Recovery plan for Europe” na lata 2021–2027] pozwoli na dalszą modernizację podmiotów medycznych. W zwią-

the spatial layout of the complex, individual buildings, medical and technical equipment, the importance of the hospital complex for the development of treatment, and any artistic value of the preserved hospital buildings. The analysis of the historical value of the hospital complex should be performed regardless of whether the facility is already subject to legal protection or not. The result of the analysis will be important for determining any further course of action when deciding on the direction of hospital modernization. This will be the basis for the adoption of a modernization model.

Modernization as an opportunity to preserve historical hospitals

In hospitals of historical importance, in order for them to be able to continue to play their role, a number of functions related to new treatment techniques must be introduced. These include diagnostic tests (tomography, MRI, X-ray, mammography, etc.), technologically advanced operating theatres, and rooms for minimally invasive procedures, as well as spaces needed for rehabilitation. Hospital improvement also requires improvement of the comfort of the patient's stay. The blocks of toilets for patients used until the 1970s in hospital construction have been replaced by individual toilets in each patient room. Improvements to the conditions of patients' stay also features the creation of double and single rooms, replacing the large multi-person wards.

As part of research into historical hospitals in Lower Silesia, the author included 21 sites among those having historical importance. This accounts for 30% of all hospitals in this region [Gerber, Halicka 2017, p. 49]. A similar analysis would need to be carried out in other regions to determine the actual number of hospital facilities in need of protection.

The reason for the large number of hospitals in Poland that still operate in historical buildings is the stagnation in hospital investment that has been a factor since the mid-twentieth century. Lack of investment has resulted in the use of historical buildings for decades, subjecting them only to essential adaptations to the changing requirements of hospitals. According to data from the Ministry of Health, nearly half of hospitals in Poland do not meet current requirements.¹⁴ This includes historical hospitals. These hospitals continue to operate thanks to so-called “adjustment programs,” which are usually extended due to a lack of funds for their modernization. A significant increase in investment in hospital facilities occurred in the first two decades of the twenty-first century, when funds from the European Union supported the process of modernizing healthcare infrastructure in Poland.

Many hospital modernization projects were undertaken and new facilities were built. The upcoming period of support from European Union funds from the Reconstruction Program [“Recovery Plan for Europe” for the years 2021–2027] will allow for further modernization of medical facilities. Therefore,

ku z tym należy wzmocnić nadzór konserwatorski nad szpitalami o historycznym rodowodzie. Wskazane jest zinventaryzowanie zasobów zabytków szpitalnych i stworzenie dla nich programu ochrony. Proces modernizacji szpitali w Polsce przebiega w różny sposób: poprzez modernizację istniejących obiektów szpitalnych, poprzez rozbudowę lub dobudowę nowych przestrzeni na potrzeby procesu leczenia, a także poprzez budowę nowych obiektów szpitalnych, które zastępują istniejące. W każdym z tych rozwiązań wartości zabytkowe istniejącego szpitala rzadko brane są pod uwagę. W monografii *Ochrona i modernizacja zabytkowych szpitali* [Gerber 2019, s. 114–125] autor przedstawił analizę ponad stu europejskich szpitali posiadających wartości zabytkowe, które przeszły w ostatnich latach proces modernizacji. W wyniku badań wyodrębnił kilka typów najczęściej stosowanych rozwiązań modernizacji szpitali. Rozwiązania ocenił pod kątem zachowania zabytkowych wartości. Jako optymalne dla zachowania zabytku autor podaje cztery modele modernizacji: modernizacja bez istotnych zmian przestrzennego układu budynków szpitalnych oraz ich wnętrza; modernizacja bez ingerencji w układ przestrzenny budynków szpitala, natomiast z przeorganizowaniem wnętrza budynków; modernizacja poprzez budowę nowej przestrzeni szpitalnej, kompozycyjnie związanej z modernizowanym szpitalem; modernizacja poprzez budowę nowych budynków bez powiązania z układem przestrzennym zabytkowego szpitala.

Droga, jaką należy przejść, podejmując proces modernizacji szpitali o historycznym pochodzeniu, wymaga przeprowadzenia wielu analiz, których efektem ma być przyjęcie optymalnej koncepcji modernizacji szpitala. Podczas analiz zmierzających do ustalenia kierunku modernizacji szpitala posiadającego historyczne wartości należy zrealizować liczne przedsięwzięcia, które pomogą w podjęciu decyzji, czy modernizacja historycznego szpitala jest uzasadniona, czy też należy zdecydować o innej drodze użytkowania historycznego obiektu. Trzeba brać pod uwagę, że utrzymanie pierwotnej leczniczej funkcji zabytku jest najważniejszą drogą do jego zachowania. Decyzja o wyborze drogi pomiędzy inwestycją w nowy obiekt a modernizacją dotychczasowego wymaga przejścia przez kolejne kroki procesu decyzyjnego. Najważniejsze z nich to: analiza wartości zabytkowych szpitala, budowa Programu Medycznego¹⁵ i założeń organizacyjnych modernizowanego szpitala, analiza możliwości wprowadzenia w modernizowanym szpitalu wymagań nowych technologii w wyniku założeń przyjętych w Programie Medycznym, analiza możliwości spełnienia wymagań stawianych szpitalom przez wiele formalnych regulacji (przepisy Sanepidu, Ministerstwa Zdrowia, przeciwpożarowe, BHP etc.) [Gerber 2019, s. 97–102].

Projekt modernizacji wymaga przeprowadzenia analizy wartości zabytkowych zespołu szpitalnego. Powinna ona dać odpowiedź na pytania, jakie wartości reprezentuje założenie szpitalne, jakie elementy zespołu

conservation supervision over hospitals with historical origins should be strengthened. It would be advisable for a survey of historical hospital stock to be conducted and a program for their protection should be devised. The process of modernizing hospitals in Poland occurs in various ways: by modernizing existing hospital facilities, by extending or adding new spaces for the treatment process, and by building new hospital facilities to replace existing ones. In each of these solutions, the features of historic importance of an existing hospital are rarely taken into account. In the monograph *The Protection and Modernisation of Historic Hospitals* [Gerber 2019, p. 114–125], the author presented an analysis of over 100 European hospitals of historic importance which have undergone modernization in recent years. As a result of this research, the author identified several types of the most commonly used strategies for the modernization of hospitals. He assessed the solutions in terms of preserving historical values. The author lists four models of modernization as being optimal for the preservation of a historical monument: modernization without significant changes to the spatial layout of hospital buildings and their interiors; modernization without interfering with the spatial layout of hospital buildings, but with the reorganization of the interior of the buildings; modernization by building a new hospital space, in terms of composition related to the modernized hospital; modernization by constructing new buildings unlinked to the spatial layout of the historical hospital.

The path to be followed when undertaking the process of modernization of hospitals of historical origin requires a number of analyses, the effect of which is to adopt an optimal concept for the modernization of the hospital. During analyses aimed at determining the direction of modernization of a hospital of historical importance, a number of activities should be taken to help in deciding whether the modernization of a historical hospital is justified or whether a different way of using the historical facility should be sought. It should be borne in mind that maintaining the original healing function of a building is the most appropriate way to preserve it. The decision to choose between investing in a new facility or modernizing an existing one requires going through the subsequent steps of the decision-making process. The most important of which are: analysis of the historic value of the hospital, construction of the Medical Program¹⁵ and organizational assumptions of the hospital to be modernized, analysis of the possibility of introducing the requirements of new technologies in the hospital once modernized as a result of the assumptions adopted in the Medical Program, and analysis of the possibility of satisfying the requirements for hospitals as set out in many formal regulations (sanitary department, Ministry of Health, fire protection, health and safety etc.) [Gerber 2019, p. 97–102].

A modernization project requires an analysis of the historical importance of the hospital complex. This should explain what importance the hospital complex exemplifies, and what elements of the complex have val-

posiadają wartość i powinny być zachowane. Analizie należy poddać całe założenie, włącznie z oceną wartości niematerialnych. Jej wyniki pozwolą na ocenę, czy i w jakim stopniu zespół szpitalny stanowi dobro, które należy zachować w interesie społecznym.

Analiza kosztów modernizacji szpitala w porównaniu z kosztami budowy nowego jest jednym z podstawowych czynników wpływających na podejmowaną decyzję, czy modernizować, czy jednak budować nowy obiekt. Z doświadczeń modernizacji kilku zabytkowych szpitali autor ocenia, że wynik takich analiz może być różny i zależy od wielu czynników. Z pewnością podjęcie decyzji o modernizacji zabytkowego szpitala oprócz stworzenia odpowiednich warunków dla prowadzenia procesu leczenia pacjentów pozwala na zachowanie jego wartości zabytkowych.

ue and should be kept. The entire complex should be analyzed, including an assessment of the intangible assets. The results of this analysis will allow an assessment of whether and to what extent the hospital complex is an asset that should be preserved in the public interest.

The analysis of the costs of hospital modernization compared to the costs of building a new one is one of the basic factors influencing the decision as to whether to modernize or build a new facility. Based on the experience of modernizing several historical hospitals, the author estimates that the results of such analyses may vary and depend on many factors. Certainly, the decision to modernize a historical hospital, in addition to creating appropriate conditions for the treatment of patients, allows for the preservation of its historical elements.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Gerber Piotr, *Modernizacja zabytkowych szpitali*, Wrocław 2019.
- Gerber Piotr, Halicka Renata, *Zabytkowe szpitale na Dolnym Śląsku*, Wrocław 2017.
- Kozuschek Waldemar, *Jan Antoni Mikulicz-Radecki, 1850–1905, współtwórca nowoczesnej chirurgii*, Wrocław 2003.
- Laget Pierre-Louis, Laroche Claude, *L'hospital en France, Histoire et Architecture*, Lyon 2012.
- Leu Fritz (red.), *Das Inselspital, Geschichte des Universitätsspitals, Bern 1954–2004*, Bern 2006.
- Murken Axel H., *Vom Armenhospital zum Grossklinikum, Die Geschichte des Krankenhauses vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Köln 1991.
- Murken Axel H., Pawlik Peter R., *Grüße aus dem Krankenhaus, Ansichtskarten von Berliner Krankenhäusern*, Herzogenrath 2017.
- Pawlik Peter R., *Hospital architect Hermann Distel 1875–1945*, „Historia Hospitalium” 2006–2007.
- Pawlik Peter R., *Der Wandel der Architektur und der Struktur des europäischen Krankenhauses im 20. Jahrhundert*, „Historia Hospitalium: Zeitschrift der deutschen Gesellschaft für Krankenhausgeschichte” 2010, nr 27.
- Pawlik Peter R., *Von Saarow nach Alexandria Ernst Kopp (1890–1962). Die Umwege eines bedeutenden Krankenhaus-Baumeisters*, Herzogenrath 2013.
- Peters Oleg, *Heino Schmieden, Leben und Werk des Architekten und Baumeister, 1835–1913*, Berlin 2016.
- Sanchez Pilar S., Gascon Miquel T., *Hospital Dela Santa Creu i Sant Pau, imatges que fan Historia*, Barcelona 2016.

Schott Heinz, *Kronika medycyny*, Warszawa 2002.

Akty prawne / Legal acts

- Ustawa z 22 kwietnia 1959 o zwalczaniu gruźlicy. Dz.U. 1959, nr 27, poz. 179.
- Ustawa z 13 listopada 1963 o zapobieganiu i zwalczaniu chorób zakaźnych. Dz.U. 1963, nr 50, poz. 279.

Źródła elektroniczne/ Electronic Sources

- Crawford Mark, *Elisha Graves Otis*, <https://www.asme.org/topics-resources/content/elisha-graves-otis> (dostęp: 15 XII 2021).
- Interpelacja sejmowa nr 30786, zgłaszająca Aldona Młyńczak, data wpływu: 8.04.2019, <https://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=BB9AXE>, (dostęp: 11 VIII 2010).
- London Clinic and Nursing Home*, https://en.wikipedia.org/wiki/The_London_Clinic (dostęp: 15 IX 2021).
- „Recovery plan for Europe” na lata 2021–2027 przewiduje środki na unowocześnienie infrastruktury ochrony zdrowia, https://ec.europa.eu/info/strategy/recovery-plan-europe_en (dostęp: 17 XII 2021).
- Teschke Brigit, *Über 100 Jahre Gesundheit: Zur Geschichte des HELIOS Klinikums Berlin-Buch*, <https://www.helios-gesundheit.de/kliniken/berlin-buch/unsere-haus/klinik-im-portait/geschichte/> (dostęp: 25 X 2020).
- Universitätsklinikum Aachen, <https://www.baukunst-nrw.de/objekte/Universitaetsklinikum-Aachen-279.htm> (dostęp: 15 IX 2021).

- ¹ W Polsce, według rejestru zabytków nieruchomych objętych ochroną prawną, jest 431 budynków wzniesionych jako szpitale bądź pawilony szpitalne w 89 zespołach. Według danych NID z 2018 (uzyskanych na prośbę autora) 378 obiektów nadal pełni funkcje ochrony zdrowia. Ponadto funkcje szpitalne pełnią również budynki mające pierwotnie inne przeznaczenie (np. klasztory, koszary, obiekty rezydencjonalne, a nawet folwarczne). Według danych NID jest ich 57.
- ² Hôtel Dieu, jeden z najstarszych szpitali w Paryżu, ufundowany w 651 r., w 1231 zyskał rangę szpitala. Aktualny kształt szpitala zaprojektował (i zbudował) Emile-Jacques Gilbert w latach 1866–1877; zob. [Laget, Laroche 2012, s. 204–208].
- ³ Projekt lazaretu pawilonowego z 720 łózkami opracowany został przez architektów Adolfa Gestenberga i Hermanna Blankensteina; zob. [Murken, Pawlik 2017, s. 147].
- ⁴ Ze względu na wyjątkowe wartości architektoniczne i historyczne szpital został umieszczony na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO w 1997; zob. [Sanchez, Gascon 2016].
- ⁵ Jeszcze w początkach lat sześćdziesiątych XIX wieku ponad 30% pacjentów z otwartym złamaniem umierało w szpitalu w wyniku posocznicy, nazywanej potocznie „gorączką przyranną”; zob. [Murken 1991, s. 174].
- ⁶ Hermann Christian Distel (1875–1945), niemiecki specjalista w dziedzinie m.in. budownictwa szpitalnego; zob. [Pawlik 2010].
- ⁷ Autorami projektu budynku szpitala Lory Haus byli architekci Otto Rudolf Salvisberg i Otto Brechbühl; zob. [Leu 2006, s. 20].
- ⁸ Elisha Graves Otis, amerykański konstruktor pierwszego sprawnie funkcjonującego dźwigu osobowego, zabezpieczonego przed skutkami zerwania się liny. Pierwszy dźwig osobowy napędzany maszyną parową Otisa zainstalowano w domu handlowym w Nowym Jorku w 1857. W 1880 Ernst Werner von Siemens wymienił napęd na silnik elektryczny; zob. [Crawford 2021].
- ⁹ Autorem szpitala jest architekt Charles H. Biddulph-Pinchard; zob. [*London Clinic and Nursing Home*].
- ¹⁰ Herman Distel jest jednym z najbardziej znanych architektów szpitalnych pierwszej połowy XX wieku. Stworzył i opisał podstawy projektowania ekonomicznego szpitala, zwracając uwagę na długości ciągów pieszych oraz koszty eksploatacji. Był projektantem licznych szpitali-lazaretów w Niemczech; jego projektu jest wrocławski Szpital Wojtkowy; zob. [Pawlik 2006–2007, s. 135–170].
- ¹¹ W 1959 uchwalono ustawę o zwalczaniu gruźlicy [Dz.U. 1959, nr 27, poz. 179]. W 1963 sejm przyjął ustawę o zapobieganiu i zwalczaniu chorób zakaźnych [Dz.U. 1963, nr 50, poz. 279].
- ¹² W wyniku reorganizacji polityki szpitalnej w Berlinie klinika uniwersytecka w Steglitz została w 2003 przyłączona do zespołu Szpitala Charité. Obiekt jest objęty ochroną konserwatorską; nie przechodził jeszcze gruntownej renowacji; zob. [Murken, Pawlik 2017, s. 151–154].
- ¹³ Szpital uniwersytecki w Aachen został objęty ochroną konserwatorską w 2010; od kilku lat przechodzi stopniową modernizację; zob. [Universitätsklinikum Aachen 2021].
- ¹⁴ „Z raportu NIK wynika, że mimo jednoznacznych przepisów szpitale w Polsce nadal nie spełniają wymagań dotyczących infrastruktury szpitalnej. Jak wskazuje NIK, w sierpniu 2018 mniej więcej połowa krajowych szpitali nie była w stanie spełnić norm dotyczących pomieszczeń i urządzeń szpitalnych w zakresie sanitarnym, instalacyjnym oraz przestronnym”; zob. [Interpelacja sejmowa nr 30786].
- ¹⁵ Program Medyczny to zasób informacji niezbędny do przygotowania projektów umożliwiających budowę lub modernizację szpitala. Program Medyczny powinien zawierać najważniejsze informacje umożliwiające zaprojektowanie lub modernizację szpitala, a także wdrożenie planowanych rozwiązań funkcjonalnych.

Streszczenie

Duża część szpitali w Polsce posiada zabytkowe wartości. Na Dolnym Śląsku stanowią one 30% wszystkich działających szpitali. Niemodernizowana przez lata infrastruktura obiektów ochrony zdrowia wymaga wielu inwestycji. W ostatnich latach finansowe wsparcie środkami Unii Europejskiej, środkami samorządów oraz finansami państwowymi przyspieszyło ten proces modernizacji. Autor na podstawie prowadzonych badań nad architekturą szpitali omówił specyfikę zabytków ochrony zdrowia, prezentując najważniejsze zmiany, jakie zachodziły w budownictwie szpitalnym od końca XVIII wieku do czasów współczesnych. Opisuje najważniejsze modele przestrzenne, kształtowane pod wpływem rozwoju wiedzy medycznej i technicznej. Wskazuje podstawowe kryteria konieczne do uwzględnienia przy ocenie historycznych szpitali wymagających modernizacji. Przedstawione kryteria pozwalają na przygotowanie założeń do modernizacji szpitali z zachowaniem ich zabytkowych wartości.

Abstract

A large part of hospitals in Poland have historic value. In Lower Silesia, they account for 30% of all operating hospitals. The infrastructure of healthcare facilities, which has not been modernized over the years, requires considerable investment. In recent years, financial support from European Union funds, local government funds and state finances has accelerated this modernization process. On the basis of research on the architecture of hospitals, the author discusses the specificity of historical healthcare facilities, presenting the most important changes that have occurred in hospital construction from the end of the eighteenth century to the present day. This paper describes the most important spatial models, influenced by the development of medical and technical knowledge. It indicates the basic criteria that must be considered when assessing historical hospitals in need of refurbishment. The presented criteria allow for the formulation of assumptions for the modernization of hospitals while maintaining their historical value.

Kamil Ruszafa*

orcid.org/0000-0002-6143-107X

Zachodniogalicyskie cmentarze z okresu I wojny światowej – niejednoznaczne dziedzictwo w nowych przestrzeniach politycznych

Western Galicia's Cemeteries from the First World War: An Ambiguous Heritage in New Political Spaces

Słowa kluczowe: cmentarze wojenne, Galicja, Małopolska, ochrona zabytków, dziedzictwo wojny

Keywords: war cemeteries, Galicja, Lesser Poland, protection of monuments, heritage of war

Wprowadzenie

Setki cmentarzy wojennych z lat 1914–1918 z terenu Małopolski przechodziły rozmaite koleje losu, co wiązało się z bardzo zróżnicowanym stosunkiem społeczeństwa do grobów żołnierskich. Było to uzależnione od realiów politycznych, czasu oraz zrozumienia, czym w mentalności lokalnej były miejsca pochówków i pomniki okresu wojny. W ten sposób można zaobserwować np. aspekty (nie)chęci czy (dez)aprobaty wobec omawianych relikwów I wojny światowej [Siwek 1995, s. 223–233; Partridge 2018, s. 135–144]. Niniejszy tekst stanowić będzie przegląd zmiennego postrzegania tych obiektów od ich powstania aż po okres po roku 1945, nie wchodząc jednak w zagadnienie współczesnej ochrony, konserwacji czy rekonstrukcji cmentarzy wojennych. Artykuł zostanie więc podzielony na trzy części: okres I wojny światowej, w którym omówione zostanie ich istnienie (a właściwie jeszcze tworzenie) w przestrzeni austriacko-imperialnej, kiedy pochłonięta wojną Galicja stanowiła część państwa Habsburgów; lata międzywojenne – miejsce tych obiektów w przestrzeni postimperialnej; czas po II wojnie światowej – zmieniła pamięć o minionym konflikcie zbrojnym, a nawet amnezja. Tematyka zachodniogalicyskich cmentarzy wojennych posiada sporą literaturę, jednak ze względu zarówno na charakter przedmiotowych obiektów,

Introduction

Hundreds of war cemeteries from the years 1914–1918 and located in the area of Lesser Poland went through different turns of fate due to very different public attitudes towards soldiers' graves. This depended on political realities, time and understanding of what burial places and war monuments were in the local mentality. Thus, for example, aspects of (un)willingness or (dis)approval towards the relics in question can be observed [Siwek 1995, p. 223–233; Partridge 2018, p. 135–144]. This text will provide an overview of the changing perceptions of these sites, from their inception to the post-1945 period, without discussing the contemporary protection, conservation or reconstruction of war cemeteries. The article will therefore be divided into three parts: the period of the First World War, which will discuss their existence (or rather creation) in the Austro-Imperial space, when war-ravaged Galicja was part of the Habsburg state; the interwar years—the place of these sites in the post-imperial space; the time after the Second World War—the changing memory of the past armed conflict, or even an amnesia. The subject of Western Galician war cemeteries has been discussed in the literature at length, but due to the nature of the sites in question, as well as the source base (including inac-

* dr, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego

* Ph.D., Institute of History, Jagiellonian University

Cytowanie / Citation: Ruszafa K. Western Galicia's Cemeteries from the First World War: An Ambiguous Heritage in New Political Spaces. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 70:131–145

Otrzymano / Received: 2.08.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 15.01.2022

doi: 10.48234/WK70GALICIA

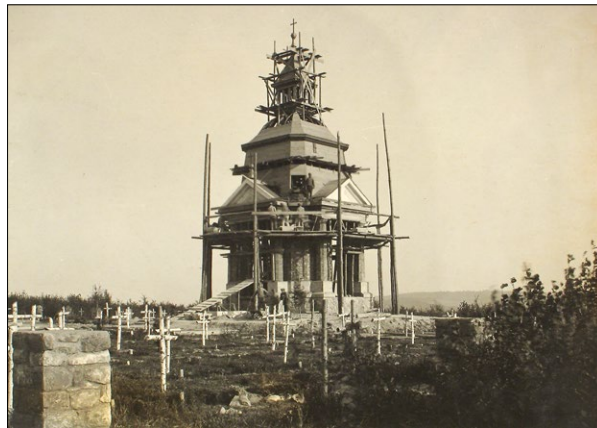
Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Budowa cmentarza wojennego na Przełęczy Małastowskiej; zbiory ANK.

Fig. 1. Construction of a war cemetery in Malastowska Pass; collections of The National Archives in Cracow.

Ryc. 2. Budowa cmentarza wojennego w Lubczy Szczepanowskiej; zbiory ANK.

Fig. 2. Construction of a war cemetery in Lubcza Szczepanowska; collections of The National Archives in Cracow.

jak i bazę źródłową (w tym niedokładnie przebadaną) można w niej znaleźć liczne luki badawcze¹.

Przestrzeń imperialna w latach wojny: między krytyką a propagandą

Podczas I wojny światowej w monarchii habsburskiej powołano odpowiednie urzędy zajmujące się zakładaniem grobów i cmentarzy wojennych. Posiadały one bardzo szerokie kompetencje: od spraw ewidencyjnych, porządkowych dawnego pola bitwy aż po tworzenie założeń architektonicznych obiektów. Pod koniec 1915 przy c. i k. Ministerstwie Wojny w Wiedniu zorganizowano IX Wydział Grobów Wojennych, urząd ten zaś powołał swoje agendy terenowe, które miały się zajmować zakładaniem cmentarzy wojennych. Dla obszaru Galicji utworzono Wydział Grobów Wojennych w Krakowie (Kriegsgräberabteilung Krakau) oraz dwa inspektoraty grobów żołnierskich: w Przemyślu i we Lwowie [Schubert 2009, s. 169–200; Schubert 2012].

Założenie kompleksu kilkuset cmentarzy wojennych stanowiło wyraz projektu imperialnego na kresach monarchii, idea ta jednak nie mogła pozostać bez echa, również tego krytycznego, to zaś miało podwójne podłoże. Po pierwsze, pochodziło ze strony krakowskiego środowiska artystycznego, z Towarzystwem Polska Sztuka Stosowana (TPSS) na czele. Przedstawiciele tej organizacji zaprezentowali własne propozycje, jak powinny zostać zaprojektowane cmentarze żołnierskie. Przy wsparciu finansowym ze strony Muzeum Techniczno-Przemysłowego w Krakowie TPSS ogłosiło konkurs na kompozycje architektoniczne grobów żołnierskich. Idei przyświecało to, że „żołnierzy poległych na naszej ziemi należy uczcić własnymi siłami i własną sztuką” w obawie przed płynącymi z Wiednia „suchymi, pozbawionymi smaku, obcymi formami” [Nagrobki 1916, s. 3]. Argumentacja ta opierała się na krytyce o charakterze narodowo-artystycznym, czyli poprzez protest wobec stylu „teutońskiego”, w którym agenda cesarsko-królewska miała tworzyć założenia cmentarne

curately researched sources), numerous research gaps can be found in it.¹

Imperial space during the war: between criticism and propaganda

During the First World War, the Habsburg Monarchy set up relevant offices for the establishment of war graves and cemeteries. They had a very wide range of competencies: from registration and cleaning up the former battlefield to the creation of architectural designs for the sites. Towards the end of 1915, the IX Department of War Graves was organized under the auspices of the Imperial and Royal Ministry of War in Vienna, which in turn set up its own local agencies for the establishment of war cemeteries. For the area of Galicia, the War Graves Department in Cracow (Kriegsgräberabteilung Krakau) and two inspectorates in charge of soldiers' graves were created: in Przemyśl and Lviv [Schubert 2009, p. 169–200; Schubert 2012].

The establishment of a complex of several hundred war cemeteries was an expression of the imperial project on the borderlands of the monarchy, but the idea could not remain unanswered, including critical ones, which had a double cause. Firstly, it came from the Cracow artistic community, led by the Society for Polish Applied Art (SPAA) [Towarzystwo Polska Sztuka Stosowana (TPSS)]. Representatives of this organisation presented their own proposals for how the soldiers' cemeteries should be designed. With financial support from the Museum of Science and Industry in Cracow, the SPAA announced a competition for architectural compositions of soldiers' graves. The idea was that “soldiers fallen on our soil should be honored with domestic efforts and domestic art,” fearing the “barren, tasteless, foreign forms” coming from Vienna [Nagrobki, (*Tombstones*) 1916, p. 3]. This argumentation was based on criticism of a national-artistic nature, i.e., by protesting against the “Teutonic” style in which the imperial-royal agenda was to create cemetery establish-

[Siwek 1995, Pencakowski 1995]. Wydawać się może, że krytyka ta wiązała się nie tylko z argumentacją o tworzeniu rzekomo teutońskiej architektury w przestrzeni słowiańskiej – wszak trudno powiedzieć, aby Dušan Jurkovič [Dulla 2002, Bořutová 2014] tworzył w okręgu cmentarnym nr I Żmigród obiekty pełne elementów „teutońskich” – jednak odnoszono się do innych rozwiązań niemiecko-austriackich architektów, skupionych wokół Kriegsgräberabteilung Krakau (KGA). Stąd też do aspektu narodowo-estetycznego należy dodać aspekt personalny: wspomniane krakowskie środowisko artystyczne zostało wykluczone z dzieła tworzenia cmentarzy wojennych, nawet w formie doradczej. To jednak było oczywiste: skład krakowskiego KGA, włącznie z architektami koncepcyjnymi, tworzyli wojskowi oddelegowani do pracy w tej jednostce. Nie wykluczono Polaków jako współtworzących skład osobowy krakowskiego KGA; znaleźli się tam choćby Jan Szczepkowski jako projektant cmentarzy [Chrudzimska-Uhera 2008, 2011] czy Wojciech Kossak, zaangażowany w działalność propagandową KGA. Retoryka rzekomo „teutońskiego” charakteru cmentarzy wojennych kontynuowana była w okresie wczesnopowojennym, kiedy scalano ziemie polskie, borykano się z wieloma problemami unifikacyjnymi i nadal przelewano krew w walkach o granice. Wówczas to zbudowane zaledwie kilka lat wcześniej obiekty (o ile zostały ukończone, gdyż niektóre z nich finalizowano w swoim zamierzeniu artystycznym już po zakończeniu wojny) stanowiły widoczny kontrast dla ruin i zgliszczy wojennych. Roman Feliński zapisał, że prowincji zagroził wtedy „zalew pomników niemieckiego smaku i ducha”, i dodał: „Niestety, na ogół nie dostrzega się krzywdy, jaka dzieje się naszej kulturze przez te liczne cmentarze i pomniki pruskiego i austriackiego ducha, a kryjące przecież tak liczne zwłoki polskich żołnierzy” [Feliński 1919]. Jego intencją nie była wyłącznie krytyka tego, co już wpisało się w kulturowy krajobraz ziem polskich, czyli cmentarzy z I wojny światowej zbudowanych przez austriacką władzę, lecz także przestroga przed tym, jak powinny być tworzone kolejne monumenty, by współgrały z otaczającym je krajobrazem.

Kontrast między zgliszczami wojennymi a nowymi pomnikami poległych żołnierzy był widoczny nie tylko dla intelektualistów. Dostrzegał go również przeciętny mieszkaniec Galicji, który czy to jako uchodźca powrócił po tułaczce do zniszczonych stron rodzinnych, czy jako pozostały w kraju doświadczył okupacji rosyjskiej. W jego oczach nierzadko zniszczone obiekty mieszkalne kontrastowały z nowymi, monumentalnymi założeniami cmentarnymi. Zwrócił na to uwagę galicyjski przedsiębiorca, polityk i poseł do parlamentu wiedeńskiego Władysław Długosz, który w swej mowie w Radzie Państwa w grudniu 1917 przedstawił liczne bolączki mieszkańców Galicji okresu wojny, w tym wiele okrucieństw dokonanych przez armie stacjonujące w kraju koronnym, uwzględniając także aspekt tworzenia pomników żołnierskich. Podkreślił często absurdalne postępowanie, kiedy nowo postawiony obelisk wysadzano w po-

ment [Siwek 1995, Pencakowski 1995]. It may seem that this criticism was related not only to the argumentation about the creation of allegedly Teutonic architecture in Slavic space—after all, Dušan Jurkovič [Dulla 2002, Bořutová 2014] can hardly be said to have created sites full of “Teutonic” elements in the cemetery district No. I of Żmigród—but it referred to other solutions of German-Austrian architects, gathered around the Kriegsgräberabteilung Krakau (KGA). Hence, the national-aesthetic aspect must be supplemented with the personal aspect: the Cracow artistic community was excluded from the creation of war cemeteries, even in an advisory capacity. This, however, was obvious: the Cracow KGA, including its conceptual architects, was made up of military men assigned to work in this unit. Poles were not excluded as co-founders of the Cracow KGA; they included, for example, Jan Szczepkowski as a cemetery designer [Chrudzimska-Uhera 2008, 2011] or Wojciech Kossak, involved in the KGA’s propaganda operations. The rhetoric of the allegedly “Teutonic” character of war cemeteries continued in the early post-war period, when Polish lands were being unified, many unification problems were being faced and blood was still shed in the battles for borders. At that time, the buildings built only a few years earlier (if they had been completed, as some of them were finalized in their artistic intention already after the end of the war) were a visible contrast to the ruins of war. Roman Feliński wrote that the province was then threatened by “a flood of monuments to German taste and spirit,” and added: “Unfortunately, one generally fails to see the harm that is being done to our culture by these numerous cemeteries and monuments to the Prussian and Austrian spirit, and yet hiding so many bodies of Polish soldiers” [Feliński 1919]. His intention was not only to criticize what had already become part of the cultural landscape of the Polish lands, i.e., the First-World-War cemeteries built by the Austrian authorities, but also to warn against the way in which further monuments should be created to harmonize with the surrounding landscape.

The contrast between the ruins of war and the new monuments to the fallen soldiers was visible not only to intellectuals. It was also perceived by the average inhabitant of Galicia, who, either as a refugee returning to their destroyed homeland after displacement, or as one who remained at home, experienced the Russian occupation. In their eyes, the often dilapidated residential buildings contrasted with the new, monumental cemetery structures. This was pointed out by Galician businessman, politician and Member of Parliament for Vienna Władysław Długosz, who in his speech to the Council of State in December 1917 outlined the many ills of Galicia’s wartime inhabitants, including the many atrocities committed by the armies stationed in the Crown Land, including the aspect of the creation of soldiers’ monuments. He highlighted the often absurd procedure when a newly erected obelisk was blown up because the concept of the site had changed. He added that war cemeteries were established on private land

wietrze, gdyż zmieniła się koncepcja obiektu. Dodał, że cmentarze wojenne zakładano na gruntach prywatnych (bez zgody), wywłaszczając je, budulec pozyskiwano bez żadnego odszkodowania, a kto się opierał, tego się piętnowało jako nielojalnego moskalofila [Mowa posła Eksc. W. Długosza 1917, s. 18–19].

Wspomniane wyżej aspekty pokazują, jak z jednej strony wyglądały nastroje wobec tworzenia cmentarzy wojennych. Przeciwwagą była zaś troska o miejsca pochówków żołnierskich, będąca wyrazem czystego humanitaryzmu, sterowanego nierzadko przez wojenne mechanizmy propagandy. Wiązało się to z dobroczynnością poprzez udział w inicjatywach propagandowych w celu pozyskania funduszy na budowę i upiększanie grobów żołnierskich. W tym celu na przełomie października i listopada 1917 oraz w roku 1918 organizowano Ogólne Dni Grobów Żołnierskich, w które zaangażowała się ludność Austrii [Ruszała 2010]. Część społeczeństwa brała udział w uroczystościach ku pamięci poległych żołnierzy, szczególnie na początku listopada. Był to jednak nie tyle wyraz samej akceptacji społecznej tego projektu, ile przejaw humanitaryzmu i wspólnego doświadczenia wojennego, który połączył całą Europę: opiekując się grobem poległego w Galicji Słoweńca czy Austriaka, można było mieć nadzieję, że ktoś tak samo zatroszczy się o grób bliskiej osoby poległej na froncie włoskim. Była to niepisana umowa, która połączyła wówczas mieszkańców monarchii habsburskiej, lecz z perspektywy historyka uwidaczniają się mechanizmy propagandowe, tak powszechne w wielu odłonach w naddunajskiej monarchii, w tym narzucanie austriackiego patriotyzmu.

Okres międzywojenny i przestrzeń postimperialna

Po roku 1918 doszło do rozpadu dawnego systemu: imperia przestały istnieć, zastąpiły je państwa sukcesyjne, które przejęły zastane dziedzictwo, w tym także relikty minionej wojny. Wydawać się mogło, że w tych okolicznościach „austriackie” cmentarze wojenne nie mogłyby wpisać się w nowe realia jako dziedzictwo dawnych imperiów, przez co zostałyby skazane na zapomnienie lub przededefiniowanie zgodnie z panującymi nastrojami narodowymi. Ważną rolę odegrał mechanizm opieki nad cmentarzami, biegnący dwutorowo.

Jednym z torów była działalność administracyjna. Opieka nad cmentarzami wojennymi w dawnej Galicji Zachodniej spadła na barki agend wojskowych (do 31 grudnia 1922, w tym od 15 sierpnia 1922 tymczasowo podległe pod duszpasterstwo wojskowe w Krakowie) i Wojskowego Urzędu Opieki nad Grobami Wojennymi przy Okręgu Korpusu nr V w Krakowie, który realizował bieżącą działalność (ewidencja, ekshumacje, opieka, zbiórki publiczne i propaganda, sprawy budowlane, korespondencja dotycząca pochówków żołnierzy itp.). Urzędowi przewodził najpierw austriacki oficer mjr Aleksander Seeliger, a od marca 1921 Prochownik [ANK, 29/275/GW26, s. 651]. Analogiczne urzędy

(without consent), expropriating it, the building material was obtained without any compensation, and whoever resisted was stigmatized as a disloyal Moscovophile [Speech by deputy His Excellency W. Długosza 1917 (Mowa posła Eksc. W. Długosza 1917), p. 18–19].

The aforementioned aspects show how, on the one hand, the mood towards the creation of war cemeteries looked. On the other hand, care for soldiers' burial places was an expression of pure humanitarianism, often controlled by wartime propaganda mechanisms. This involved charity through participation in propaganda initiatives to raise funds for the construction and beautification of soldiers' graves. To this end, General Days of Soldiers' Graves were organized in October/November 1917 and in 1918, in which the Austrian population became involved [Ruszała 2010]. Part of the population took part in ceremonies in memory of fallen soldiers, especially at the beginning of November. This was, however, not so much an expression of social acceptance of the project as an expression of humanity and of the common war experience that united the whole of Europe: by taking care of the grave of a Slovene or Austrian soldier killed in Galicia, one could hope that someone would take the same care of the grave of a loved one killed on the Italian front. This was an unwritten agreement that united the inhabitants of the Habsburg monarchy at the time, but from a historian's perspective, the propaganda mechanisms so prevalent in the Danube monarchy, including the imposition of Austrian patriotism, become apparent.

The inter-war period and the post-imperial space

After 1918, the old system collapsed: empires ceased to exist and were replaced by successor states, which took over the existing heritage, including the relics of the past war. It seemed that under these circumstances, “Austrian” war cemeteries could not fit into the new reality as a legacy of the former empires and would thus be condemned to be forgotten or redefined according to the prevailing national mood. The mechanism of maintaining the cemeteries played an important role, running in two directions.

One of the them was administrative activity. Care for war cemeteries in the former Western Galicia fell to the military agencies (until December 31, 1922, including from August 15, 1922, temporarily subordinated to the military chaplaincy in Cracow) and the Military Office for the Care of War Graves at Corps District No. V in Cracow, which carried out routine operations (records, exhumations, maintenance, public collections and propaganda, construction matters, correspondence concerning the burials of soldiers, etc.). The office was headed first by an Austrian officer, Major Aleksander Seeliger, and from March 1921 by Prochownik [National Archives in Cracow, 29/275/GW26, p. 651]. Similar offices for the care of war graves were established in Lviv and Przemyśl, thus maintaining continuity

opieki nad grobami wojennymi powołano we Lwowie oraz w Przemyślu, zachowując w ten sposób ciągłość między austriackimi inspektoratami grobów wojennych a wydziałami powojennymi. Działalność podejmowana przez te urzędy wyprzedziła traktatowe zobowiązania państwa polskiego do opieki nad cmentarzami: art. 225 i 226 traktatu wersalskiego, art. 171 i 172 traktatu z Saint-Germain-en-Laye i art. IX traktatu ryskiego) [Broch, Hauptmann 1918, s. II]. Chaos administracyjny w ówczesnej Polsce objawiał się także i tutaj: opieka nad obiektami przechodziła z rąk do rąk i trafiła do Ministerstwa Robót Publicznych [ANK, DRP 29/309/0/3/505, s. 5]. Wkrótce sytuację cmentarzy ugruntowano prawnie na mocy ustawy z 28 marca 1933; przepisy te, kilkakrotnie zmieniane, obowiązują do dzisiaj [Dz.U. 1933, nr 39, poz. 311 z późn. zm.]. Tą drogą, poprzez akty prawne o charakterze międzynarodowym i krajowym, państwo polskie zobligowane było do opieki nad cmentarzami. Zadanie było niebagatelne, gdyż obiektów takich w granicach naszego kraju po roku 1923 znajdowały się tysiące, a personel tylko krakowskiego Urzędu był bardzo szczupły w obliczu postawionych zadań, biorąc pod uwagę obszar i liczbę podlegających mu cmentarzy wojennych. Z pomocą przyszły inne organizacje, jak choćby Polskie Towarzystwo Opieki nad Grobami Wojennymi, wcześniej pod nazwą Towarzystwo Polskiego Żałobnego Krzyża.

Kluczowym aspektem w tym przedsięwzięciu było nie tylko powołanie odpowiednich urzędów. Istotne było przekonanie społeczeństwa do współpracy, w czym niebagatelną rolę odegrała władza cywilna szczebla lokalnego czy wpływy duchowieństwa. Starostwa powiatowe na zlecenie wspomnianego wcześniej Wojskowego Urzędu Opieki nad Grobami Wojennymi (WUOnGW), miały zająć się poszukiwaniem osób chętnych do pomocy przy opiece nad cmentarzami żołnierskimi. Celem tej działalności miało być powołanie dozorców cmentarnych. Kandydatów na to stanowisko nie było zbyt wielu w porównaniu z liczbą cmentarzy na danym terenie, np. w powiecie jasielskim zgłosiło się 8 osób (cmentarzy wojennych jest ponad 40), a w powiecie gorlickim 15 (na ponad 70 obiektów) [Ruszała 2009, s. 32–33]. Starostwa namawiały do zakładania lokalnych Stowarzyszeń Opieki nad Grobami Wojennymi, które miały być terenowymi filiami głównego organu o tej nazwie z siedzibą w Krakowie². Efekt tego przedsięwzięcia nie spotkał się z dużym zainteresowaniem społeczeństwa, a zapotrzebowanie na wsparcie oddolne było ogromne. Nie pozostawia wątpliwości raport z 13 sierpnia 1921, mówiący, że na 526 cmentarzy wojennych w Małopolsce 90% jest zaniedbanych, zarosniętych, a część mogił wręcz zrównana z ziemią [ANK, 29/275/GW 27, s. 449]. Podczas inspekcji wybranych cmentarzy wojennych w czerwcu 1921 stwierdzono np. w Nowym Sączu, że cmentarze wojenne „można rozpoznać tylko po tym, że są zupełnie zaniedbane” [ANK 29/275/GW26, s. 1322].

Skoro powojenne społeczeństwo nie było chętne do aktywnej opieki nad cmentarzami wojennymi, jakie

between the Austrian inspectorates in charge of war graves and the post-war departments. The operations of these offices predated the treaty obligations of the Polish state to care for cemeteries (articles 225 and 226 of the Treaty of Versailles, articles 171 and 172 of the Treaty of Saint Germain-en Laye and article IX of the Treaty of Riga) [Broch, Hauptmann 1918, p. II]. The administrative chaos in Poland at that time also manifested itself here: the care of the sites changed hands and came under the Ministry of Public Works [National Archives in Cracow, Directorate for Public Works 29/309/0/3/505, p. 5]. Soon, the situation of cemeteries was legally consolidated by the Act of March 28, 1933; these provisions, amended several times, are still in force today [Dz.U. 1933, No. 39, item 311 as amended]. This way, through legal acts of international and national character, the Polish state was obliged to take care of cemeteries. The task was not insignificant, as there were thousands of such sites within the borders of the Polish state after 1923, and the staff of the Cracow Office alone was very small considering the area and number of war cemeteries under its authority. Other organizations provided help, such as the Polish Society for the Care of War Graves, formerly known as the Polish Society of the Mourning Cross.

A key aspect in this endeavor was not only the appointment of the relevant offices. It was important to convince the society to cooperate, in which the civil authority of the local level or the influence of the clergy played a significant role. County offices, on behalf of the above-mentioned Military Office for the Care of War Graves (WUOnGW), were to search for people willing to help in taking care of soldiers' cemeteries. The aim of this activity was to appoint cemetery caretakers. There were not many people willing to take up this position compared to the number of cemeteries in a given area, e.g., in the Jasło district, eight people applied (there are over forty war cemeteries) and fifteen in the Gorlice district (out of over seventy sites) [Ruszała 2009, p. 32–33]. The county offices encouraged the establishment of local Societies for the Care of War Graves, which were to be local branches of the main body of this name with its seat in Cracow.² The effect of this undertaking did not meet with much public interest, and the need for grassroots support was enormous. A report of August 13, 1921, leaves no doubt that out of 526 war cemeteries in Lesser Poland, 90% were neglected, overgrown, and some graves were even razed to the ground [National Archives in Cracow, 29/275/GW 27, p. 449]. During an inspection of selected war cemeteries in June 1921, it was stated, e.g., in Nowy Sącz that war cemeteries “can only be recognized by the fact that they are completely neglected” [National Archives in Cracow 29/275/GW26, p. 1322].

Since post-war society was not willing to actively care for war cemeteries, what was the general attitude towards this dual heritage: post-war and post-imperial? It would seem that in the face of criticism of German or Austrian architecture in the public space, the per-

było powszechne nastawienie wobec tego podwójnego dziedzictwa: powojennego oraz postimperialnego? Wydawać się może, że krytyka niemieckiej czy austriackiej architektury w przestrzeni publicznej mogła negatywnie wpłynąć na odbiór cmentarzy wojennych w pobliskim krajobrazie. Zagraniczna prasa donosiła o aktach wandalizmu tuż po wojnie, np. „Ostpreußische Zeitung” w artykule 24 maja 1921, podała, że władze polskie nie reagowały na to, gdy „bestie w ludzkiej postaci poczęły niszczyć niemieckie cmentarze wojenne” [ANK 29/275/GW 27, s. 301]. Autor notatki wprawdzie odnosił się do przykładów spoza Galicji, jednak informacja ta spotkała się z konkretną reakcją, także w Krakowie: w lecie 1921 władze wojskowe zaleciły współpracę między WUOnGW a zarządem Towarzystwa Polskiego Żałobnego Krzyża, aby zapobiegać ewentualnym dewastacjom cmentarzy [ANK, 29/275/GW 27, s. 299]. Wydawać się może, że na szerszą skalę nie dochodziło do takich aktów w przypadku cmentarzy w Małopolsce, a incydenty tego rodzaju były marginalne. Przykładem może być choćby dewastacja cmentarza w Wieliczce [ANK, DRP 29/309/0/3/505, s. 245 i n.] czy utrudnianie dozorczy cmentarnemu opiece nad cmentarzem w Czarnem (pow. Gorlice) przez właścicieli gruntów zajętych pod cmentarz – była to konsekwencja nieuregulowanego wywłaszczenia terenu przez władze dawnej Austrii [ANK, 29/275/GW 27, s. 469]. Podobna była również motywacja profanacji cmentarza w Lubczy pod Tarnowem [ANK, DRP 29/309/0/3/505, s. 701]. Pojedyncze zajścia można odnotować np. w Limanowej, gdzie w październiku 1921 doniesiono o zniszczeniu ogrodzenia kwatery wojskowej na cmentarzu cywilnym, czego dokonał miejscowy grabarz, który następnie rozprzedał budulec [ANK, 29/275/GW 27, s. 735 i n.]. W okresie międzywojennym w krajobrazie można było również dostrzec demontaż kaplicy z cmentarza wojennego nr 361 w Krasnych-Lasocicach (pow. Limanowa; ryc. 3), co prawdopodobnie nie wynikało z niechęci wobec cmentarza wojennego jako dawnego dziedzictwa, lecz raczej z obojętności i potrzeby pozyskania budulca³. Sporadyczność takich sytuacji wskazywałaby, że obiekty te były akceptowane przez społeczeństwo w nowych realiach po roku 1918, ale zarazem zachowywało ono znaczną powściągliwość. W obliczu braku rąk do pracy, kiedy fiaskiem okazała się akcja poszukiwania społecznych i wynagradzanych opiekunów cmentarzy wojennych, należało ruszyć z akcją propagandową.

Zauważalna jest również kontynuacja tworzenia imperialnego dzieła w przestrzeni postimperialnej: w niektórych wypadkach nie chodziło już o bieżącą opiekę nad cmentarzami, lecz o dokończenie niezbudowanych obiektów zgodnie z pierwotnym założeniem. Poprzez tę ciągłość pokazano, że pomniki, piętnowane za teutońskość, wpisały się w krajobraz kulturowy. Tworząc nowe pomniki wojenne, najwięcej uwagi poświęcano jednak miejscom spoczynku polskich legionistów. Przestrzeń publiczną szybko miała zdominować narracja legionowa, widoczna

reception of war cemeteries in the surrounding landscape may have been negatively affected. The foreign press reported on acts of vandalism just after the war, e.g., the “Ostpreußische Zeitung” in an article from May 24, 1921, reported that the Polish authorities had not reacted when “beasts in human form began to destroy German war cemeteries” [National Archives in Cracow 29/275/GW 27, p. 301]. Although the author of the memo was referring to examples from outside Galicia, this information met with a concrete reaction, also in Krakow: in the summer of 1921, the military authorities recommended cooperation between Military Office for the Care of War Graves [WUOnGW] and the board of the Polish Society of the Mourning Cross to prevent possible defacement of cemeteries [National Archives in Cracow, 29/275/GW 27, p. 299]. It may seem that such acts did not occur on a wider scale in the case of cemeteries in Lesser Poland, and incidents of this kind were marginal. One example can be the defacement of the cemetery in Wieliczka [National Archives in Cracow, Directorate for Public Works 29/309/0/3/505, p. 245 et seq.] or obstructing the cemetery caretaker to look after the cemetery in Czarnie (in the district of Gorlice) by the owners of the land occupied by the cemetery—this was a consequence of an unregulated expropriation of the land by the authorities of the former Austria [National Archives in Cracow, 29/275/GW 27, p. 469]. The motivation for the desecration of the cemetery in Lubcza near Tarnów was also similar [National Archives in Cracow, Directorate for Public Works 29/309/0/3/505, p. 701]. Isolated incidents could be recorded, for example, in Limanowa, where in October 1921 it was reported that the fence of a military section of a civilian cemetery had been destroyed by a local gravedigger, who then sold the material [National Archives in Cracow, 29/275/GW 27, p. 735 et seq.]. In the interwar period the dismantling of a chapel from war cemetery No. 361 in Krasne-Lasocice (district of Limanowa; Fig. 3) could also be seen in the landscape, which was probably not due to dislike for the war cemetery as an old heritage site, but rather to indifference and demand for building material.³ The infrequency of such situations would indicate that these sites were accepted by society in the new reality after 1918, but at the same time it exercised considerable restraint. In the face of a shortage of manpower, when the campaign to find social and remunerated caretakers for war cemeteries failed, it was necessary to launch a propaganda campaign.

There is also a noticeable continuity in the creation of the imperial work in the post-imperial space: in some cases, it was no longer a question of the ongoing care of the cemeteries, but of completing the unbuilt objects as originally intended. Through this continuity, it was shown that monuments, stigmatized for being Teutonic, became part of the cultural landscape. In creating new war memorials, however, most attention was paid to the resting places of Polish legionaries. Public space was soon to be dominated by the Legion narra-

Ryc. 3. Kaplica na cmentarzu wojennym w Krasnych-Lasocicach zdemontowana w okresie międzywojennym; zbiory ANK.

Fig. 3. Chapel in the war cemetery in Krasne-Lasocice dismantled in the interwar period; collections of The National Archives in Cracow.

w mniejszych lub większych projektach. Na przykład we wczesnych latach trzydziestych zaprojektowano pomnik legionistów na cmentarzu w krakowskim Podgórzu (architekt Czesław Mączka) [ANK, DRP 29/309/0/3/505, s. 982–983]. Z miejsc pochówków legionistów stworzono miejsca pamięci i propagandy, nie naruszając jednak tego, co zostało stworzone przez system austriacki, a wręcz pielęgnując to [sprawy remontów cmentarzy legionowych zob. ANK, DRP 29/309/0/3/505, s. 175 i n. (Nowy Targ), 951 (Łowczówek), 1028 (Szczawnica) etc.]. Wydaje się, że w ten sposób cmentarze z pochówkami legionowymi, budowa nowych pomników i szczególna atencja, jaką darzono te austriackie obiekty, postawione przez KGA, nie przyćmiły cmentarzy wojennych, lecz może nawet te „polskie” pomniki pomogły wielu oswoić się z postimperialnym dziedzictwem i zrównać je znaczeniem. Faktem jest, że groby polskich legionistów stanowiły niewielki procent wszystkich pochówków żołnierskich w Galicji. Stąd też przekonywano ludność do cmentarzy wojennych, by odnoszono się do tych miejsc jako do „naszych”, nie austriackich, to zaś miało się przełożyć na aktywną opiekę. Świadectwem takich prób są odezwy drukowane na masową skalę przez różne organizacje i instytucje⁴. Były one bardzo patetyczne, o czym świadczy poniższy fragment odezwy Polskiego Towarzystwa Opieki nad Grobami Wojennymi do rodaków z końca 1927:

Jest przecież jeden cel, który nas wszystkich jednoczy bez względu na wyznanie, a tym jest opieka nad mogiłami Bohaterów naszych, opieka nad cmentarzami wojennymi. [...] Na terenie tylko Województwa krakowskiego znajduje się 560 cmentarzy wojennych. A śpią w tych mogiłach snem wiecznym synowie Wasi – Wy matki Polki – i mężowie Wasi – Wy polskie wdowy i bracia Wasi – Wy Polki – Siostry – śpią snem wiecznym najbliżsi nasi, którzy czy to w czasie nawały ogólnościowej, czy też w czasie naszych

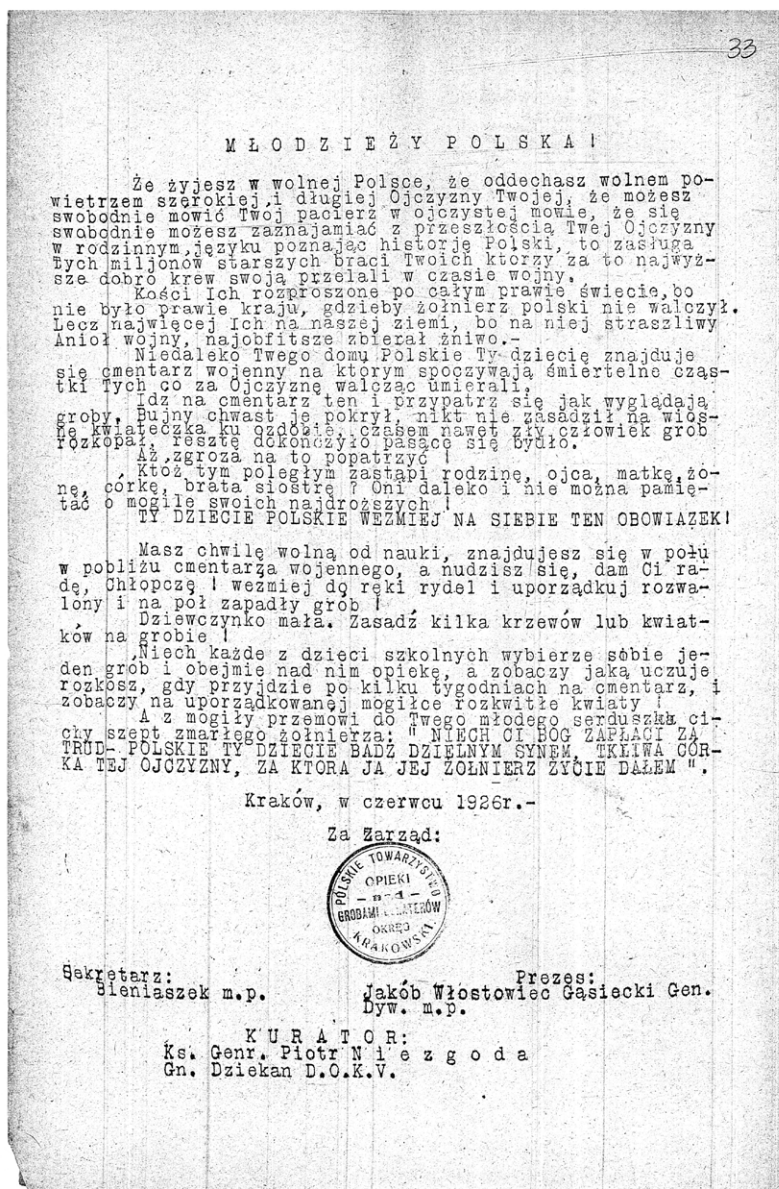
Ryc. 4. Cmentarz wojenny w Limanowej, z widokiem na oryginał; zbiory ANK.

Fig. 4. War cemetery in Limanowa, with a view of the original; collections of The National Archives in Cracow.

tive, visible in smaller or larger projects. For example, in the early 1930s, a monument to the legionaries was designed in the cemetery in Cracow’s Podgórze district (architect Czesław Mączka) [National Archives in Cracow, Directorate for Public Works 29/309/0/3/505, p. 982–983]. Places of remembrance and propaganda were created out of the burial sites of legionaries, yet without disturbing what had been created by the Austrian system, and even nurturing them [For renovations of legionary cemeteries see National Archives in Cracow, Directorate for Public Works 29/309/0/3/505, p. 175 et seq. (Nowy Targ), 951 (Łowczówek), 1028 (Szczawnica) etc.]. It would seem that in this way the cemeteries with Legion burials, the construction of new monuments and the special attention paid to these Austrian sites erected by the KGA did not overshadow the war cemeteries, but perhaps even these “Polish” monuments helped many to become accustomed to their post-imperial heritage and to equate them in importance. The fact is that the graves of Polish legionaries constituted a small percentage of all soldier burials in Galicia. Hence, the population was persuaded to refer to the war cemeteries as “ours,” not Austrian, and this was to translate into active care. Such attempts are evidenced by proclamations printed on a mass scale by various organizations and institutions.⁴ They were very grandiloquent, as evidenced by the following excerpt from a proclamation of the Polish Society for the Care of War Graves to fellow countrymen from the end of 1927:

After all, there is one goal that unites us all, regardless of religion, and that is to take care of the graves of our Heroes, to take care of war cemeteries. [...] On the territory of the Cracow Voivodeship alone there are 560 war cemeteries. And in these graves, your sons—you Polish mothers—and your husbands—you Polish widows and your brothers—you Polish women—sisters—our nearest and dearest, who died either during the global invasion or

Ryc. 5. Odezwa do „Młodzieży Polskiej” wystosowana przez Polskie Towarzystwo Opieki nad Grobami Bohaterów okręgu krakowskiego w czerwcu 1926; zbiory Archiwum Państwowego w Przemyślu.

Fig. 5. Proclamation to "Polish Youth" issued by the Polish Society for the Care of the Graves of the Cracow District Heroes in June 1926; source: National Archive in Przemyśl.

zmagani się z bolszewickim zalewem polegli! Popatrzcie na te mogiły, na te cmentarzyska dzisiaj w kilka lat po wojnie, a popatrzcie okiem nieuprzedzonym ani zaćmionym czy to niechęcią społeczną, narodową, czy religijną i wydajcie sąd o stanie tych miejsc, w których spoczywają kości poległych. Czy nie pali wstyd, gdy się widzi, jak się mogiły zrównały z ziemią, aby na kościach poległych posiać zboże – jak cmentarzyska wojenne zaniedbane stały się nieraz pastwiskami bydła?! [Ruszała 2010]⁵.

Nie było przesady w stwierdzeniu, że na wielu cmentarzach miał miejsce wypas bydła⁶. Równie interesującą odezwę, skierowaną tym razem do młodzieży polskiej, zredagował zarząd PTO n G W, przekonując, że to właśnie dzięki poległym żołnierzom na pobliskim

during our struggle against the Bolshevik deluge, rest in eternal sleep! Look at these graves, at these cemeteries today, several years after the war, and look with an eye that is neither prejudiced nor clouded by social, national, or religious aversion, and pass judgment on the condition of these places where the bones of the fallen rest. Does one not burn with shame when they see how the graves have been leveled in order to sow grain on the bones of the fallen—how war graveyards, neglected, have sometimes become cattle pastures! [Ruszała 2010].⁵

There was no exaggeration in the statement that cattle grazing took place in many cemeteries.⁶ An equally interesting proclamation, this time addressed to Polish youth, was drafted by the board of the Polish

cmmentarzu może ona mówić po polsku, żyć w wolnej Polsce czy uczyć się rodzimej historii [APP, SPJ 120, s. 33]. Tekstów takich kolportowano sporo, a ich analiza nasuwa pewne refleksje.

Odezwy te dowodziły, że opieka nad cmentarzami wojennymi miała jednoczyć społeczeństwo, by mogło ono spoglądać na nie bez uprzedzenia. W ten sposób bezpośrednio kontynuowano to, co władze austriackie próbowały uzyskać w czasie wojny, lecz tym razem propaństwowy patriotyzm polski podstawiony został za patriotyzm austriacki, wyrażony w opiece nad grobami wojennymi. Dalej odezwy te przekonywały, że cmentarze wojenne w Małopolsce stanowią miejsca pochówków „naszych bohaterów”, „naszych synów”, „naszych mężów”, „naszych braci”, mimo że w rzeczywistości na zachodniogalicyskich cmentarzach spoczywają głównie żołnierze nie-Polacy. W ten sposób dokonano oswojenia odbiorców odezwy z cmentarzami wojennymi w ich sąsiedztwie, jednak to, w jakim stopniu będą one otaczane troską, zależało już tylko od ich własnego zaangażowania. Tymczasem to na ogół było nikłe, co oznacza, że akcja zawiodła.

Po II wojnie światowej: amnezja lat 1914–1918

Mogły z II wojny światowej sprawiły, że groby z lat 1914–1918 zostały zapomniane. Historia cmentarzy wojennych w latach 1945–1989 zasługuje na szersze potraktowanie, jednak warto zauważyć, że w okresie PRL cmentarze zwykle niszczały, co wynikało nie z celowej niechęci wobec nich, lecz z braku zainteresowania. Świadomość krwawych walk toczonych podczas I wojny światowej i wiedza o cmentarzach z tego okresu były wątki. Wiele obiektów rozebrano w celu pozyskania budulca, najczęściej w celach prywatnych. Dramat II wojny światowej wymazał przedwojenną troskę o „naszych” poległych – osvajane w okresie międzywojennym groby żołnierzy ponownie stały się obce i niczyje. Nikt nikogo nie karał za rozkradanie cmentarzy na budulec, panowało więc na to nieme przyzwolenie.

Braku zainteresowania cmentarzami ze strony władz nie należy postrzegać w kategoriach jawnego negatywnego nastawienia wobec nich, lecz jako nihilizm. Ograniczano się do spraw o charakterze urzędowym. W latach pięćdziesiątych dokumentowano zachowane obiekty w odpowiednich referatach wojewódzkich. Były to jednak prace czysto administracyjne, bo dbanie o pozostałości I wojny światowej nie było priorytetem. Jako marginalne można potraktować podejmowane przez władze lokalne podstawowe prace renowacyjne, te zaś okazywały się mało udanymi przebudowaniami [Duda 1995, s. 26]⁷. W większości przypadków cmentarze wojenne niszczały, co widać na fotografiach z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ubiegłego stulecia. Wobec nihilizmu nie jest zadziwiające, że część obiektów wręcz zniknęła z powierzchni ziemi (mowa tutaj o architekturze cmentarza, żołnierzy nie ekshumowano). Następnym krokiem było urzędowe *damnatio memoriae*. Przykładem jest cmentarz nr 202 w Tarno-

Association of Military Workers (PTOnGW), convincing them that it was thanks to the fallen soldiers in the nearby cemetery that they could speak Polish, live in a free Poland or learn their native history [APP, SPJ 120, p. 33]. A lot of such texts were distributed and their analysis leads to some reflections.

These proclamations argued that the care of war graveyards was meant to unite society so that it could look upon them without prejudice. This was a direct continuation of what the Austrian authorities had tried to achieve during the war, but this time pro-state Polish patriotism was substituted for Austrian patriotism, expressed in the care of war graves. Further, these proclamations argued that the war cemeteries in Lesser Poland were the burial places of “our heroes,” “our sons,” “our husbands,” “our brothers,” despite the fact that in reality it was mainly non-Polish soldiers that rested in Western Galician cemeteries. In this way, the recipients of the proclamation became familiar with the war cemeteries in their neighborhood, but the degree to which they would have cared for depended only on their own involvement. In the meantime, there was generally little involvement, which means that the action failed.

After the Second World War: the amnesia of 1914–1918

Graves from the Second World War meant that those from 1914 to 1918 were forgotten. The history of war cemeteries between 1945 and 1989 deserves a wider discussion, but it is worth noting that during the communist period cemeteries tended to deteriorate, which was not due to a deliberate dislike of them, but to a lack of interest. Awareness of the bloody battles fought during the First World War and the cemeteries of that period was poor. Many sites were demolished to obtain building material, usually for private purposes. The tragedy of the Second World War erased the pre-war concern for “our” fallen—the soldiers’ graves, domesticated in the interwar period, once again became alien and nobody’s business. Nobody punished anyone for stealing material from cemeteries for use as building materials, so there was silent consent to it.

The lack of interest in cemeteries shown by authorities should not be seen in terms of an overt negative attitude towards them, but as nihilism. It was limited to matters of an official nature. In the 1950s, surviving sites were documented by relevant voivodeship offices. However, this was purely administrative work, as caring for the remains of the First World War was not a priority. Basic renovation works undertaken by local authorities can be treated as marginal; these turned out to be unsuccessful reconstructions [Duda 1995, p. 26].⁷ In most cases, war cemeteries were deteriorating, as can be seen in photographs from the 1970s and 1980s. In the face of nihilism, it is not surprising that some sites even disappeared completely (we

wie, zlokalizowany przy ulicach Szpitalnej, Matki Bożej Fatimskiej oraz Krzyskiej. Spoczywa tam 680 żołnierzy armii austro-węgierskiej, 9 z armii niemieckiej oraz 796 z armii rosyjskiej [Dragomir 2002, s. 288]. Po II wojnie światowej obiekt ulegał stopniowej degradacji. Jego architektura nie przetrwała zbyt długo: zgodnie z pismem Miejskiego Przedsiębiorstwa Gospodarki Komunalnej w Tarnowie z 15 marca 1963 na terenie cmentarza nie było już żadnych elementów, poza jedną uszkodzoną płytą o treści informującej o położeniu grobu zbiorowego żołnierzy byłej armii austriackiej. Dokument ten był podstawą wniosku o formalną likwidację cmentarza, złożonego przez Wydział Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej w Tarnowie do władz ministerialnych. Prezydium Miejskiej Rady Narodowej (PMRN) w Tarnowie 30 marca 1963 podjęło uchwałę o zamknięciu cmentarza, a teren miał wejść w obręb zieleni miejskiej. Decyzją Ministra Gospodarki Komunalnej z 4 listopada 1964 cmentarz zamknięto, a 26 stycznia 1965 do PMRN w Tarnowie wpłynęło pismo dotyczące jego likwidacji [ANK-T, PMRN-T, 14 II, s. 45–53; Kozłowski 2008, s. 85–91]. Okazało się, że miejsce pochówku setek żołnierzy stanowiło wyłącznie zieleni miejską. Teren cmentarza wojennego zamieniono w skwer, a dopiero po roku 2011 zainteresowano się obiektem i podjęto kroki ku częściowej rekonstrukcji. Ponad dekadę później (2022) podjęto dalsze kroki odnowy cmentarza, odtwarzając układ pola grobowego i tabliczki nagrobne oraz dokonując korekty w głównym akcencie architektonicznym.

Sytuacja nie była odosobniona. Podobne kroki podjęto w Jasle, gdzie cmentarz wojenny, kryjący szczątki ponad 600 żołnierzy [Dragomir 1999], popadł w okresie PRL w totalną ruinę: jego architekturę rozkradziono, całość pomniejszono na rzecz drogi i sklepu, a nawet planowano zupełną jego likwidację, by w tym miejscu zbudować przedszkole (dla 60 dzieci). Argumentowano, że remont pochłonąłby „znaczny ilość środków, co byłoby niecelowe i nieekonomiczne, a dla podtrzymania pamięci zmarłych z okresu I wojny światowej planowano jedynie odnowić i pozostawić pojedyncze elementy” [APR-S, PPRN-J, sygn. 1920, s. 58–61; Ruszała 2009, s. 35–36]. Władza ludowa uznała, że remont cmentarza jest nierentowny, więc trzeba go zamknąć (bez ekshumacji szczątków żołnierskich). Paradoksalnie zaznaczono, że decyzja ma na celu podtrzymanie powagi miejsca. Przedszkole wprawdzie nie powstało, lecz cmentarz nadal nie został zrekonstruowany, a jedynie odtworzono jedną z czterech linii ogrodzenia i częściowo odnowiono pomnik.

Rozważając przykłady z Tarnowa czy Jasła, należy dodać, że w świetle wspomnianej ustawy z 28 marca 1933 te cmentarze wojenne nie mogą być uznawane za nieistniejące – mimo że ich architektura uległa zniszczeniu, pochowanych żołnierzy nigdy nie ekshumowano. Przykładów takich było zdecydowanie więcej, nie mówiąc już, że można je odnaleźć na obszarach, gdzie cmentarze utworzone w czasie wojny nie miały charakterystycznej infrastruktury w postaci kamiennych po-

Ryc. 6. Cmentarz wojenny w Ożennej; Archiwum Magurskiego Parku Narodowego w Krempcnej.

Fig. 6. War cemetery in Oženna; Archive of the Magura National Park in Kremphna.

are talking here about cemetery architecture, soldiers were not exhumed). The next step was an official *damnatio memoriae*. One example is cemetery No. 202 in Tarnów, located at Szpitalna, Matki Bożej Fatimskiej and Krzyska streets. Resting there are 680 soldiers from the Austro-Hungarian army, nine from the German army and 796 from the Russian army [Dragomir 2002, p. 288]. After the Second World War, the building gradually deteriorated. Its architecture did not survive very long: according to a letter from the Municipal Utilities Company in Tarnów of March 15, 1963, there were no elements left in the cemetery, apart from one damaged slab informing about the location of a mass grave of soldiers of the former Austrian army. This document was the basis for the application for formal liquidation of the cemetery, submitted by the Department of Utilities and Housing in Tarnów to the ministerial authorities. On March 30, 1963, the Presidium of the Urban National Council (PUNC) in Tarnów passed a resolution to close the cemetery and the area was to be included in the municipal greenery. By the decision of the Minister of Communal Administration of November 4, 1964, the cemetery was closed and on January 26, 1965, the PUNC in Tarnów received a letter regarding its liquidation

Ryc. 7, 8. Cmentarz wojenny w Jasle, lata 70. XX w.; zbiory Muzeum Regionalnego w Jasle.

Fig. 7, 8: The war cemetery in Jasło, 1970s; the collection of the Regional Museum in Jasło.

Ryc. 9. Cmentarz wojenny w Jasle, stan współczesny; fot. K. Ruszala.

Fig. 9. War cemetery in Jasło, present state; photo: K. Ruszala.

mników, co z kolei sprzyjało zapomnieniu, gdy obiekty te były orane wraz z polem uprawnym⁸.

Nie oznacza to, że władza ludowa zupełnie pomijała ten temat – była zobligowana prawem krajowym i międzynarodowym w tej materii. Znane są przykłady podstawowej troski np. w powiecie brzeskim, gdzie w latach siedemdziesiątych na licznych obiektach wyremontowano ogrodzenie, uporządkowano pola grobowe, odnowiono znaki nagrobne itp. [ANK-B, PPRN-B, sygn. 829, s. 89]. Sytuacja cmentarzy na terenach bardziej zasiedlonych wyglądała zgoła inaczej niż w opuszczonym po II wojnie światowej Beskidzie Niskim, gdzie władza rzadko podejmowała taką działalność, a obiekty niszczały. Bez cienia wątpliwości ich stan odzwierciedla m.in. świadomość historyczną społeczeństwa [Pałosz 2012, s. 201 i n.] – inicjatywa została podjęta oddolnie: najczęściej pojedyncze osoby, czy grupy, zwróciły uwagę na ich obecność w krajobrazie Małopolski, podejmując doraźne akcje opieki czy inwentaryzacji⁹. Sytuacja zmieniła się w połowie lat siedemdziesiątych i w latach osiemdziesiątych ubiegłego stulecia, gdy cmentarze wzbudziły zainteresowanie turystów. Rozpoczęto wówczas prace o charakterze inwentaryzatorskim, a pod koniec lat osiemdziesiątych

[National Archives in Cracow-T, PUNC-T, 14 II, p. 45–53; Kozłowski 2008, p. 85–91]. It turned out that the burial place of hundreds of soldiers was exclusively urban greenery. The area of the war cemetery was turned into a square, and it was only after 2011 that the site attracted attention and steps were taken towards its partial reconstruction. More than a decade later (2022), further steps were taken to restore the cemetery, reproducing the layout of the grave field and tombstones and correcting the main architectural emphasis.

The situation was not isolated. Similar steps were taken in Jasło, where the war cemetery, hiding the remains of over 600 soldiers [Dragomir 1999], fell into total ruin during the communist period: its architecture was stolen, the whole thing was reduced in size so that a road and a shop could be built, and there were even plans to liquidate it completely in order to build a kindergarten (for sixty children) on the site. It was argued that the renovation would consume “a considerable amount of resources, which would be pointless and uneconomical, and to keep the memory of the dead from the First World War alive, the plan was only to renovate and leave individual elements” [APR-S, PPRN-J, ref. 1920, p. 58–61; Ruszala 2009, p. 35–36]. The people’s government decided that the renovation of the cemetery was unprofitable, so it had to be closed (without exhuming the soldiers’ remains). Paradoxically, it was pointed out that the decision was aimed at maintaining the solemnity of the place. Although the kindergarten was not built, the cemetery has still not been reconstructed, but only one of the four fence lines has been recreated and the monument has been partially restored.

Considering the examples from Tarnów or Jasło, it should be added that in the light of the mentioned Act of March 28, 1933, these war cemeteries cannot be considered non-existent—even though their architecture was destroyed, the buried soldiers were never exhumed. There were definitely more such examples, not to mention that they can be found in areas where

Ryc. 10. Cmentarz wojenny nr 202 w Tarnowie, stan współczesny; fot. K. Garduła.

Fig. 10. Military cemetery No. 202 in Tarnów, present state; photo: K. Garduła.

i w latach dziewięćdziesiątych wydano pierwsze przewodniki. Podjęto też remonty nadgryzionych zębem czasu cmentarzy wojennych, przede wszystkim drewnianych, których naturalna siła przetrwania była słabsza.

Podsumowanie

W artykule zaprezentowano przegląd problematyki cmentarzy zachodniogalicjskich z okresu I wojny światowej, biorąc pod uwagę aspekt troski o obiekty i przedstawiając różnie argumentowaną niechęć, w trzech przestrzeniach: imperialnej, postimperialnej oraz po roku 1945. Każda z tych trzech czasoprzestrzeni politycznych charakteryzowała się odrębnymi problemami.

Pierwsza odnosi się do czasu, kiedy budowano cmentarze – z jednej strony widać wówczas wysiłek Austrii wkładany w realizację imperialnego projektu, co wiązało się z humanitarną aprobatą społeczeństwa, któremu wpajano jako austriackim patriotom (podatnym na pro-państwową propagandę) troskę o groby poległych, *ergo* o państwo i jego bohaterów wojennych. Przeciwstawić temu należy niechęć płynącą czy to ze środowisk polskich artystów, mających własne wizje stawiania pomników i cmentarzy wojennych, czy ze strony mieszkańców konfrontujących kondycję kraju (zniszczenia wojenne) z powstałą z ogromnym rozmachem architekturą, nierzadko stworzoną z ich szkodą (wywłaszczenie gruntów).

Druga przestrzeń odnosi się do okresu postimperialnego, kiedy na pozostające wciąż w zgliszczach

cmentarzy stworzonych podczas wojny nie miały charakterystycznej infrastruktury w postaci kamiennych pomników, które z kolei sprzyjały zapomnieniu, gdy te obiekty były wrywane w orodnicę wraz z polami uprawnymi.

To nie oznacza, że rząd ludowy całkowicie zignorował ten temat – był on objęty prawem międzynarodowym i krajowym. Istnieją znane przykłady dbałości, np. w powiecie Brzesko, gdzie w latach 70. XX w. ogrodzenia zostały odnowione, pola pogrzebowe zostały uporządkowane, nagrobki zostały odnowione, itp. [National Archives in Cracow-B, PPRN-B, sign. 829, p. 89]. [National Archives in Cracow-B, PPRN-B, sign. 829, p. 89]. Sytuacja na cmentarzach w bardziej zaludnionych obszarach była zupełnie inna niż w Beskidzie Niskim (Niżnym Beskidzie), opuszczonym po II wojnie światowej, gdzie władze rzadko podjęły takie działania i obiekty ulegały degradacji. Bez cienia wątpliwości, ich stan odzwierciedla, między innymi, brak świadomości społecznej [Pałosz 2012, s. 201 i nast.] – była to inicjatywa z góry: najczęściej indywidualnie lub grupowo zwracano uwagę na ich obecność w krajobrazie Małopolski przez podejmowanie ad hoc działań konserwacyjnych i inwentaryzacyjnych.⁸ Sytuacja zmieniła się w połowie lat 70. XX w. i w latach 80. XX w., kiedy cmentarze przyciągnęły uwagę turystów. Wówczas rozpoczęto prace inwentaryzacyjne, a na koniec lat 80. XX w. i w latach 90. XX w. ukazały się pierwsze przewodniki. Renowacja wojennych cmentarzy była również podejmowana, szczególnie w przypadku kamiennych, których naturalna wytrzymałość była mniejsza.

Conclusions

Ten artykuł przedstawia przegląd problemu wojennych cmentarzy z zachodniej Galicji od I wojny światowej, biorąc pod uwagę aspekt dbałości o te miejsca i kontrastując różnie argumentowaną niechęć, w trzech przestrzeniach: imperialnej, postimperialnej i po 1945. Każda z tych trzech przestrzeni politycznych charakteryzowała się odrębnymi problemami.

Pierwsza odnosi się do czasu, kiedy budowano cmentarze – z jednej strony widać wówczas wysiłek Austrii wkładany w realizację imperialnego projektu, co wiązało się z humanitarną aprobatą społeczeństwa, któremu wpajano jako austriackim patriotom (podatnym na pro-państwową propagandę) troskę o groby poległych, *ergo* o państwo i jego bohaterów wojennych. Przeciwstawić temu należy niechęć płynącą czy to ze środowisk polskich artystów, mających własne wizje stawiania pomników i cmentarzy wojennych, czy ze strony mieszkańców konfrontujących kondycję kraju (zniszczenia wojenne) z powstałą z ogromnym rozmachem architekturą, nierzadko stworzoną z ich szkodą (wywłaszczenie gruntów).

Druga przestrzeń odnosi się do okresu postimperialnego, kiedy na pozostające wciąż w zgliszczach

wojennych nowo odrodzone państwo polskie spadł obowiązek opieki nad tysiącami rozsianych po kraju cmentarzy wojennych, organizowanych przez różne struktury grobownictwa wojennego, z nadzwyczaj zróżnicowanym wystrojem architektonicznym, a co za tym idzie: bardziej podatnym na szybszą destrukcję (nietrwały budulec). Wówczas to na obszarze Małopolski władza nie była w stanie skutecznie podjąć dzieła ochrony cmentarzy, próbowano więc przekonać społeczeństwo i zaangażować je w dzieło opieki. Efekty oddolnych inicjatyw okazały się nikłe, a zrozpaczona władza myślała nawet o komasacji co mniejszych cmentarzy [ANK, DRP 29/309/0/3/505, s. 1015], czego w dawnej Galicji nie zrobiono. Jednak cmentarze, będące częścią imperialnego projektu dawnej władzy, nie przynosiły negatywnych konotacji: do rzadkości należało ich dewastowanie, mimo to brak entuzjazmu w opiece każe nam podejrzewać społeczną bierność w ich odbiorze, a zwrot ku legionowym miejscom pamięci wśród elit – możemy traktować jako część mitu założycielskiego II RP, który przyćmił wielonarodowe armie.

Trzecia przestrzeń, po roku 1945, odnosi się do zapomnienia o minionym konflikcie zbrojnym i jego cmentarzach. Tutaj – w przeciwieństwie do okresu międzywojennego – to inicjatywa oddolna pomogła ocalić od zapomnienia owe obiekty, władza zaś wykazywała brak zainteresowania, a wręcz niezrozumienie dziedzictwa I wojny światowej, dobudowując inne pomniki i elementy w ich architekturę, a nierzadko traktując cmentarze jako skwery i odnosząc fakt ich istnienia wyłącznie do tkanki infrastrukturalnej (pomników, obiektów, znaków nagrobnych), nie zaś do tego, co najważniejsze – pochowanych tam żołnierzy, których przecież nie ekshumowano. Tendencję taką można było dostrzec nie tylko na obszarze dawnej Galicji.

Cmentarze pierwsz wojenne w Galicji jako przedmiot badawczy, mimo zainteresowania różnych środowisk, pod względem podejścia i metod wciąż wymagają dalszych prac naukowych opartych na kwerendach archiwalnych w zasobach krajowych i zagranicznych (Austria, Ukraina), a także szerszych działań inwentaryzacyjnych, szczególnie w zakresie obiektów zlokalizowanych w środkowej i wschodniej części dawnego kraju koronnego, a obecnie na pograniczu polsko-ukraińskim.

Podziękowania

Autor dziękuje Krzysztofowi Gardule za lekturę artykułu i uwagi.

Tłumaczenie artykułu zostało dofinansowane ze środków POB Heritage z programu ID UB w Uniwersytecie Jagiellońskim.

tures, with an extremely varied architectural design, and therefore more susceptible to faster destruction (perishable material). At that time, in the area of Lesser Poland, the authorities were not able to effectively undertake the work of protecting cemeteries, so attempts were made to convince the society and engage it in the work of care. The effects of grassroots initiatives turned out to be poor, and the despairing authorities even thought about the compaction of smaller cemeteries [National Archives in Cracow, Directorate for Public Works 29/309/0/3/505, p. 1015], which was not done in former Galicia. However, the cemeteries, which were part of the imperial project of the former government, did not carry negative connotations: vandalism was rare, but the lack of enthusiasm in caring for them leads us to suspect social passivity in their reception, and the turn to legion memorials among the elite—we can treat it as part of the founding myth of the Second Republic, which overshadowed the multinational armies.

The third space, after 1945, refers to the forgetting of the past armed conflict and its cemeteries. Here—in contrast to the interwar period—it was a grassroots initiative that helped to save these sites from oblivion, while the authorities showed a lack of interest in, or even misunderstanding of, the heritage of the First World War, adding other monuments and elements to their architecture, and not infrequently treating cemeteries as squares and relating the fact of their existence solely to its infrastructural fabric (monuments, buildings, grave markers), and not to what was most important—the soldiers buried there, who were not, after all, exhumed. Such a tendency could also be seen outside of former Galicia.

First-World-War cemeteries in Galicia, as a research subject, despite the interest of various circles, in terms of approach and methods, still require further academic work based on archival queries in domestic and foreign resources (Austria, Ukraine), as well as more extensive surveying, especially in regards to sites located in the central and eastern parts of the former crown country, and currently on the Polish-Ukrainian border.

Acknowledgement

The translation of the article was co-financed by Priority Research Area “Heritage” (Polish acronym POB “Heritage”), as a part of the Excellence Initiative – Research University Programme (Polish acronym ID UB) at the Jagiellonian University.

The author wishes to thank Krzysztof Garduła for reading the paper and for his comments.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

- Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), zespół 275: Wojskowy Urząd Opieki nad Grobami Wojennymi (WUOnGW), sygn. GW 26, 27, 61, 62; zespół 309: Dyrekcja Robót Publicznych, sygn. DRP 29/309/0/3/505.
- Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), oddział w Bochni (ANK-B), zespół 128: Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Brzesku (PPRN-B), sygn. 829.
- Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), oddział w Tarnowie (ANK-T), zespół 2: Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tarnowie (PMRN-T), sygn. 14 II.
- Archiwum Państwowe w Przemyślu (APP), zespół 790: Starostwo Powiatowe Jasielskie (SPJ), sygn. 120.
- Archiwum Państwowe w Rzeszowie, oddział w Sanoku (APR-S), zespół 1165: Akta miasta Gorlic, sygn. 684, 745; zespół 1192: Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Jasle (PPRN-J), sygn. 1920.

Teksty źródłowe / Source texts

- Broch Rudolf, Hauptmann Hans, *Zachodniogalicyskie groby bohaterów*, Wiedeń 1918 (reprint: oprac. Jerzy J.P. Drogomir, tłum. Henryk Sznytka, Tarnów 1999).
- Feliński Roman, *Pomniki wojny i zmartwychwstania Polski*, „Rzeczy Piękne” 1919, R. II, nr 1.
- Lipiński Czesław, *Opowiem Wam o Łowczówku. Wspomnienia i dokumenty*, oprac. Agnieszka Partridge, Pleśna 2018.
- Mowa posła Eksc. W. Długosza wygłoszona 14 grudnia 1917 r. w komisji wojskowej delegacji austriackiej*, Kraków 1917.
- Nagrobki*, Kraków 1916.

Opracowania / Secondary sources

- Bořutová Dana, *Pocta obetiam. Vojenské cintoríny architekta Dušana Jurkoviča*, Bratislava 2014.
- Chrudzimska-Uhera Katarzyna, *Jan Szczepkowski. Życie i twórczość*, Milanówek 2008.
- Chrudzimska-Uhera Katarzyna, *O dylematach Polaka, artysty, żołnierza. Jan Szczepkowski jako projektant cmentarzy I wojny w Galicji*, [w:] *Znaki Pamięci IV – w 95. rocznicę bitwy gorlickiej*, red. Mirosław Łopata, Kamil Ruszała, Gorlice 2011, s. 45–56.
- Drogomir Jerzy J.P., *Polegli w Galicji Zachodniej 1914–1915 (1918): wykazy poległych i zmarłych pochowanych na 400 cmentarzach wojskowych w Galicji Zachodniej*, t. 1, Tarnów 1999.
- Drogomir Jerzy J.P., *Polegli w Galicji Zachodniej 1914–1915 (1918): wykazy poległych i zmarłych pochowanych na 400 cmentarzach wojskowych w Galicji Zachodniej*, t. 2, Tarnów 2002.
- Duda Oktawian, *Cmentarze I wojny światowej w Galicji Zachodniej 1914–1918*, Warszawa 1995.
- Dulla Matúš, *Vojenské cintoríny v západnej Haliči, sprievodca: Dušan Jurkovič 1916/1917*, Bratislava 2002.
- Kozłowski Robert, *Cmentarz wojenny nr 202 w Tarnowie*.

Historia i dzień dzisiejszy, [w:] *Znaki Pamięci. Materiały z konferencji. Gorlice 27.10.2007*, red. Maciej Dziezdział, Gorlice 2008.

- Nykiel Beata, *Zachodniogalicyskie cmentarze I wojny światowej. Stan badań*, [w:] *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*, vol. 3, Rzeszów 2011.
- Orman Krzysztof, Orman Piotr, *Wielka Wojna na Jurze. Działania i cmentarze wojenne z roku 1914 na Wyżynie Krakowsko-Wieluńskiej i terenach przyległych*, Kraków 2015.
- Pałosz Jerzy, *Śmiercią złączeni. O cmentarzach z I wojny światowej na terenie Królestwa Polskiego administrowanych przez Austro-Węgry*, Kraków 2012.
- Partridge Agnieszka, *Nasze czy obce? Cmentarze wielkiej wojny w Małopolsce. Zagrożenia i perspektywy*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2018, nr 5, s. 135–144.
- Pencakowski Paweł, *Galicyskie cmentarze wojenne z lat 1914–1918 w opiniach twórców i współczesnych im krytyków*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, red. Jerzy Chłopecki, Helena Madurowicz-Urbańska, t. 2, Rzeszów 1995.
- Ruszała Kamil, *Organizacja „Ogólnego Dnia Grobów Bohaterów w Austrii” (1917 i 1918 r.). Do problematyki opieki nad cmentarzami wojennymi w monarchii Austro-Węgierskiej podczas Wielkiej Wojny*, [w:] *Znaki pamięci III: śladami I wojny światowej*, red. Mirosław Łopata, Gorlice 2010, s. 62–81.
- Ruszała Kamil, *Trzy cmentarze z okresu I wojny światowej w Jasle*, [w:] *Znaki Pamięci II: śladami I wojny światowej*, red. Mirosław Łopata, Gorlice 2009.
- Ruszała Kamil, *Źródła i szkice do historii cmentarzy wojennych w Gorlicach*, [w:] *Znaki Pamięci III – śladami I wojny światowej*, red. Mirosław Łopata, Gorlice 2010.
- Schubert Jan, *Inspekcja grobów żołnierskich w Przemyślu. Powstanie i działalność w Galicji Środkowej 1915–1918*, Kraków 2012.
- Schubert Jan, *Organizacja grobownictwa wojennego w Monarchii Austro-Węgierskiej. 9 Wydział Grobów Wojennych (9 Kriegsgräber-Abteilung) przy Ministerstwie Wojny – powstanie i działalność w latach 1915–1918*, „Czasopismo Techniczne PK” 2009, Seria: Architektura, z. 13 (3–A).
- Siwek Andrzej, *Cmentarze wojenne z I wojny światowej na terenie Województwa Krakowskiego – zmienne losy*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego” 1995, nr 2.

Akty prawne / Legal acts

Dz.U. 1933, nr 39, poz. 311 z późn. zm. (ustawa o grobach i cmentarzach wojennych).

Źródła elektroniczne / Electronic sources

- Partridge Agnieszka, *W stulecie hekatomba. Cmentarze wojenne z lat 1914–1918 w dawnej Galicji Zachodniej jako unikatowy zespół sepulkralny*, <https://fbc.pionier.net.pl/details/nnRX8fV> (dostęp: 10 III 2020).
- www.cmentarze.gorlice.net.pl (dostęp: 10 III 2020).

- ¹ Stan badań zob. [Nykiel 2011, s. 292–317; Partridge 2015].
- ² Statut organizacji zob. [Ruszała 2010, s. 76–77].
- ³ Zdjęcia kaplicy zob. [ANK, WUOnGW, GW 62, fot. 593].
- ⁴ Wybór źródeł na ten temat zob. [Ruszała 2011 s. 69–81].
- ⁵ Pisma tego typu wpływały do kancelarii władz samorządowych – to wpłynęło do magistratu Gorlic 5 grudnia 1927; zob. [APR-S, Akta miasta Gorlic, sygn. 684, bp]. Podobne pismo z 12 października 1931 zob. [APR-S, Akta miasta Gorlic, sygn. 745, bp].
- ⁶ Por. sytuacja w Lubczy Szczepanowskiej, pow. Tarnów [ANK, 275/29/GW 27, s. 429].
- ⁷ Informują o tym także tablice informacyjne, zamieszczone przy cmentarzach.
- ⁸ Jak zauważają K. Orman i P. Orman, nierzadko mogło to mieć związek ze sprawami gruntowymi cmentarzy wojennych: w obszarze okupowanego Królestwa Polskiego spraw tych nie uregulowano, a cmentarze tworzone w przestrzeni prywatnej ulegały zniszczeniom, np. przez rolniczą eksploatację [Orman, Orman 2015, s. 534–535].
- ⁹ Interesujące studium opieki nad cmentarzem nr 171 w Łowczówku zob. [Lipiński 2018].

Streszczenie

Artykuł omawia cmentarze wojenne z okresu 1914–1918 w Galicji Zachodniej na przestrzeni lat, analizując te obiekty jako niejednoznaczne dziedzictwo, w trzech różnych przestrzeniach: czas wojny (1914–1918), czas postimperialny (1918–1939), czas powojenny (1945–1989). Niniejsze opracowanie pokazuje, w jakim stopniu dziedzictwo wojny zmieniło swoje znaczenie w odbiorze społecznym, biorąc pod uwagę uwarunkowania polityczne. Pierwszy okres charakteryzuje się dwuznacznością: między humanitarną aprobatą i troską o groby poległych żołnierzy a dezaprobatą środowisk artystycznych, które krytkowały architekturę cmentarzy wojennych jako obce style i sztukę, nieprzystającą do istniejącego krajobrazu. Drugi okres odnosi się do okresu po roku 1918 i oswojania z tymi miejscami jako „naszymi” cmentarzami, gdzie w tle dyskurs Legionów Polskich przyćmił znaczenie wielonarodowych armii. Wreszcie trzeci okres dotyczy zapomnienia tych miejsc, marginalnych inicjatyw i niszczenia obiektów. Ich sytuacja zmieniła się wraz z oddolnymi inicjatywami lat siedemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. XX wieku.

Abstract

The article discusses the war cemeteries of 1914–1918 in Western Galicia over the years, analyzing these sites as an ambiguous heritage, in three different spaces: the war period (1915–1918), the post-imperial period (1918–1939) and the post-war period (1945–1989). This publication shows to what extent the legacy of the war has changed its meaning in public perception, given the political circumstances. The first period is characterized by ambiguity: between humanitarian approval and care for the graves of fallen soldiers, and disapproval by artistic circles who criticized the architecture of war cemeteries as alien styles and art, incompatible with the existing landscape. The second period refers to the period after 1918 and the familiarization with these places as “our” cemeteries, where the discourse of the Polish Legions overshadowed the importance of multinational armies in the background. Finally, the third period concerns the forgetting of these places, marginal initiatives and the destruction of objects. Their situation changed with the grassroots initiatives of the 1970s and 1990s.

Monika Trojanowska*

orcid.org/0000-0001-8168-0746

Piotr Obracaj**

orcid.org/0000-0001-9838-6877

Adaptacja obiektów historycznych na terenie ekoosiedli do współczesnych funkcji kulturotwórczych na przykładzie Cité du theatre, ZAC Clichy-Batignolles w Paryżu

Adaptation of Historical Buildings in the Area Of Eco-Neighbourhoods to Contemporary Culture-Forming Functions on the Example of Cité du Théâtre, ZAC Clichy-Batignolles in Paris

Słowa kluczowe: ZAC Clichy-Batignolles, Cité du theatre, Odéon Theatre de l'Europe, adaptacja obiektów historycznych, architektura teatru

Keywords: ZAC Clichy Batignolles, Cité du théâtre, Odéon Theatre de L'Europe, adaptation of historic buildings, theater design

Wstęp

Kształtowanie zrównoważonych osiedli miejskich – ekoosiedli – wymaga dogęszczania tkanki miejskiej, a więc zabudowy terenów miejskich nieużytków i rewitalizacji terenów zdegradowanych. Tereny przemysłowe w miastach są dzisiaj obiektem szczególnego zainteresowania ze względu np. na dogodnie lokalizacje czy możliwość dostosowania struktur przemysłowych do nowych celów. Przykładem wzorcowej rewitalizacji terenów dawnego dworca przemysłowego jest budowa ekoosiedla ZAC Clichy-Batignolles w Paryżu. Na terenie osiedla znajdowały się m.in. warsztaty i magazyny opery paryskiej, znane jako Atelier Berthier. W trosce o zapewnienie oferty kulturalnej zarówno mieszkańcom osiedla, jak i szerszemu gronu publiczności z północnych dzielnic Paryża zaplanowano adaptację obiektu na Cité du theatre, w którym przewi-

Introduction

The development of sustainable urban complexes—eco-neighborhoods—requires the densification of urban tissue, i.e., the development of urban wastelands and the revitalization of degraded areas. Post-industrial properties in cities are of particular interest today due to, for example, convenient locations or the possibility of adapting post-industrial structures to new uses. One example of an exemplary revitalization of the former industrial train station is the construction of the ZAC Clichy-Batignolles eco-neighborhood in Paris. Paris opera workshops and warehouses known as Atelier Berthier, which were next to a station, are located today within borders of that urban regeneration operation. The adaptation of the facility would provide a cultural offering for the residents and the

* dr hab. inż. arch., Wydział Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska Politechniki Bydgoskiej

** dr hab. inż. arch., prof. Uczelni, Wydział Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska Politechniki Bydgoskiej

* *Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Construction and Environmental Engineering, Bydgoszcz University of Science and Technology*

** *D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., University Professor, Faculty of Architecture, Construction and Environmental Engineering, Bydgoszcz University of Science and Technology*

Cytowanie / Citation: Trojanowska M., Obracaj P. Adaptation of historical buildings in the area of eco-neighbourhoods to contemporary culture-forming functions on the example of Cité du theatre, ZAC Clichy-Batignolles in Paris. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 70:146–153

Otrzymano / Received: 23.04.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 10.10.2021

doi: 10.48234/WK70PARIS

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Widok fragmentu ZAC Clichy-Batignolles – place zabaw w parku im. Martina Luthera Kinga, w głębi Atelier Berthier; ryc. M. Trojanowska.

Fig. 1. View of ZAC Clichy-Batignolles, playgrounds in the Martin Luther King Park, Atelier Berthier in the foreground; photo by M. Trojanowska

dziano lokalizację trzech instytucji kultury: teatru Odéon, sceny Comédie-Française i Wyższej Szkoły Teatralnej (Conservatoire Supérieur d'Art Dramatique). Jest to przykład skomplikowanej adaptacji, która zostanie szczegółowo omówiona w dalszej części artykułu.

ZAC Clichy-Batignolles

Przedmiotowy teren zlokalizowany jest na skraju XVII dzielnicy Paryża – Batignolles – oraz dzielnicy podmiejskiej Clichy. Clichy-Batignolles to operacja zainicjowana w związku z kandydaturą Paryża do organizowania Igrzysk Olimpijskich w roku 2012. W 2001 burmistrz Paryża Bertrand Delanoë podjął decyzję o lokalizacji wioski olimpijskiej na terenie poprzemysłowym. Był to teren, który niegdyś zajmowały fortyfikacje miejskie, a po ich zniwelowaniu wybudowano tu dworzec towarowy, warsztaty kolejowe i magazyny. W drugiej połowie XX wieku, w związku ze zmianami strukturalnymi przewozów towarowych, teren stawał się coraz bardziej zdegradowany. Funkcja kolejowa związana była z odcięciem tego obszaru od okolicznych dzielnic przez tory kolejowe. Aby umożliwić przywrócenie miastu tej przestrzeni, założono pozostawienie tu jedynie funkcji strategicznych, niezbędnych do prawidłowego funkcjonowania kolei, i przeniesienie wszystkich innych w rejonu położone nieco dalej od serca metropolii [Brève histoire du site; de Gravelaine 2014].

broader audience from the northern districts of Paris. It would become the Cité du théâtre, whose halls will be used by the Odéon theater, Comédie-Française and the Theater Academy- Conservatoire Supérieur d'Art Dramatique. This paper discusses this example of a complex adaptation.

ZAC Clichy-Batignolles

The site is located on the edge of the seventeenth arrondissement of Paris, Batignolles, and the suburb of Clichy. Clichy-Batignolles is an operation launched with Paris' candidacy to host the 2012 Olympic Games. In 2001, Paris Mayor Bertrand Delanoë decided to locate the Olympic Village on a brownfield site. It was an area that used to be occupied by city fortifications, and after their leveling, a freight station, railway workshops, and warehouses were built here. In the second half of the twentieth century, due to structural changes in freight transport, it became a more degraded area over time. The railway function was related to the fact that this area was cut off from the surrounding districts by the railway tracks. In order to restore the city, it was assumed that only the strategic functions necessary for the proper operation of the railway would be left, and all others were moved a little further from the metropolis. [Brève histoire du site; de Gravelaine 2014].

Koncepcja rewitalizacji terenu zaproponowana przez architekta François Grethera i architektkę krajobrazu Jacqueline Osty zyskała aprobatę władz Paryża i, niezależnie od negatywnej decyzji komitetu olimpijskiego, została zrealizowana jako zrównoważone osiedle mieszkaniowe. Stanowi ona przykład operacji urbanistycznej średniej wielkości (ok. 50 ha), której realizację podzielono na etapy. Dzisiaj Clichy-Batignolles może być świadectwem ambitnych założeń ekologicznych, ekonomicznych i społecznych, a jej atutem jest troska o poszanowanie energii, bioróżnorodności, wody i mikroklimatu. Operacja otrzymała francuski narodowy certyfikat ÉcoQuartier w roku 2016. Przestrzeń osiedla, podzieloną na kwartały, rozmieszczono dookoła centralnie zlokalizowanego nowego parku miejskiego im. Martina Luthera Kinga. Projekt każdego z budynków w kwartałach powierzono innej pracowni architektonicznej. Wybór pracowni często był poprzedzony konkursem. Zaowocowało to ciekawymi rozwiązaniami architektoniczno-urbanistycznymi [de Gravelaine 2014].

Znaczenie różnorodności funkcjonalnej na terenie ekoosiedli

Zrównoważone osiedla miejskie to miejsca, gdzie mieszkańcy poruszają się pieszo. Dąży się do zintegrowania miejsc zamieszkania i pracy. Program ekoosiedli zawiera ponadto podstawowe funkcje usługowe, handlowe, edukacyjne i kulturalne. Poruszanie się na piechotę to podstawowy, tani i dostępny sposób na aktywność fizyczną [Rosenblat-Naderi 2004]. Udowodniono, że regularne spacerowanie w zielonym, przyjaznym otoczeniu przyczyniają się do wydłużenia długości życia nawet u seniorów [Takano et al. 2002]. W związku z tym różnorodność funkcjonalna i zapewnienie wysokiej jakości przestrzeni publicznych stanowią jeden z priorytetów projektowania i programowania ekoosiedli [Lefevre, Sabard 2009].

ZAC Clichy-Batignolles to przykład nowoczesnej myśli architektonicznej. Zgodnie z zasadami tworzenia zrównoważonej tkanki miejskiej o różnorodności funkcjonalnej każdy z kwartałów zabudowy zawiera wiele różnych funkcji: mieszkalnych, usługowych i handlowych. Na terenie osiedla zaplanowano wybudowanie 3400 mieszkań, 140 tys. m² przeznaczono na powierzchnie biurowe, 120 tys. m² na nową siedzibę sądu regionalnego i prefektury policji, 31 tys. m² na działalność handlową i usługową i 38 tys. m² na oświatę i kulturę. Głównym miejscem lokalizacji usług kultury miały być zrewitalizowane i przystosowane do nowych funkcji jako Cité du theatre pozostałości Atelier Berthier [Trojanowska, Sas-Bojarska 2018].

Adaptacja obiektów poprzemysłowych w ujęciu zrównoważonego rozwoju

Dzisiaj odchodzi się od wyburzania struktur poprzemysłowych na rzecz ich modernizacji i adaptacji do nowych funkcji. Każdy budynek zawiera pewien zasób wbudowanej energii, która była potrzebna do jego wzniesie-

The Paris authorities approved the site revitalization concept proposed by architect François Grether and landscape architect Jacqueline Osty. Regardless of the adverse decision of the Olympic committee, it was completed as a sustainable neighborhood. It is an example of a medium-sized urban development operation—approximately 50 ha, divided into stages. Today, Clichy-Batignolles can be an example of implementing ambitious ecological, economic, and social goals. The visible concern for energy, biodiversity, water, and microclimate sustainability are strengths of this project. The operation received the French national ÉcoQuartier certificate in 2016. The area was divided into city blocks around the new Martin Luther King urban park. The design of each building in the city blocks was entrusted to a different architectural studio. The choice of a studio was often preceded by an architectural competition. The results were attractive architectural and urban solutions. [de Gravelaine 2014].

The importance of functional diversity in eco-neighborhoods

Sustainable urban neighborhoods are walkable places. The aim is to integrate places of residence and work. The eco-neighborhood program includes basic service, commercial, educational and cultural functions. Walking is a primary, cheap, and accessible exercise method [Rosenblat-Naderi, 2004]. Regular walks in a green, friendly environment extend life expectancy in seniors [Takano, 2002]. Functional diversity and ensuring high-quality public spaces are some of the priorities in the design and programming of eco-neighborhoods [Lefevre and Sabard 2009].

ZAC Clichy-Batignolles is an example of modern architectural thought. According to the principles of creating a sustainable urban fabric with functional diversity, each quarter includes several different functions: residential, service, and commercial. It is planned to provide 3,400 new apartments, 140,000 m² of office space and 120,000 m² of the surface of the new regional court and police prefecture, 31,000 m² of commercial and service space, and 38,000 m² of educational and cultural services. As far as cultural services are concerned, their primary location was the remains of Atelier Berthier, revitalized and adapted to new functions as the Cité du théâtre. [Trojanowska, Sas-Bojarska 2018].

Adaptation of post-industrial facilities in terms of sustainable development

Today, people are moving away from demolishing post-industrial structures in favor of their modernization and adaptation to new functions. Each building contains a certain amount of built-in energy needed to erect it. Demolition causes energy waste and additional expenditure on building a new structure. Adaptation to the new function

Ryc. 2. Widok Atelier Berthier z lotu ptaka; rycina pochodzi z zasobów internetowych; źródło: Google Maps (dostęp: 23 V 2021).
Birds-eye view of Atelier Berthier; image available online; source: Google Maps (accessed on: 23 V 2022).

nia. Wyburzenie powoduje zaprzepaszczenie tej energii i dodatkowe wydatkowanie nowej na proces burzenia i wznoszenia kolejnej struktury. Adaptacja do nowej funkcji pozwala zachować energię wbudowaną w istniejące struktury i ograniczyć marnotrawienie nowej.

Innym ważnym aspektem jest zachowanie ciągłości miejsca w zbiorowej pamięci. Struktury przemysłowe są świadectwem historii i budują ciągłość tożsamości miejsca; z tego też względu są wpisywane do rejestru zabytków. W przypadku Atelier Berthier dodatkowym czynnikiem przemawiającym za specjalną ochroną było wzniesienie kompleksu przez znanego francuskiego architekta Charles'a Garniera (1825–1898). Było to jego jedyne dzieło o charakterze przemysłowym. Zatem w przypadku Atelier Berthier rewitalizacja i adaptacja nie mogły zbyt mocno ingerować w historyczną strukturę obiektu.

Atelier Berthier

Budynek warsztatu i magazynu dekoracji opery paryskiej został wzniesiony w roku 1895 przez Garniera, który w tym okresie odgrywał rolę głównego inspektora budynków cywilnych. Kompleks składa się z trzech surowych budynków wielkopowierzchniowych – warsztatów w centrum i magazynów dekoracji w skrzydłach po obu stronach wewnętrznego dziedzińca. W latach pięćdziesiątych dobudowano jeszcze betonowe budynki na tyłach skrzydeł. Fasady wykonano z cegły i kamieni układanych w wątek *opus incertum* – prymitywny i nieregularny. Dachy mają konstrukcję metalową. By nadać budowli lekkości, zastosowano skratowanie i dźwigary Polonceau.

Atelier Berthier zastąpił istniejące jeszcze wcześniej spalone magazyny dekoracji opery paryskiej, które znajdowały się przy rue Richter. W roku 1990 cały kompleks Atelier Berthier został wpisany do rejestru zabytków

allows for preserving the energy built into the existing structures and reducing the waste of the new ones.

Another important aspect is the continuity of place in the collective memory. Post-industrial structures testify to a specific history and create the continuity of place-based identity. That is why they are included in the register of monuments as a witness to history. In the case of Atelier Berthier, an additional factor in favor of special protection of the complex was that Charles Garnier had designed it. It is Garnier's only work of an industrial nature. Thus, in the case of Atelier Berthier, the revitalization and adaptation could not interfere with the historical structure.

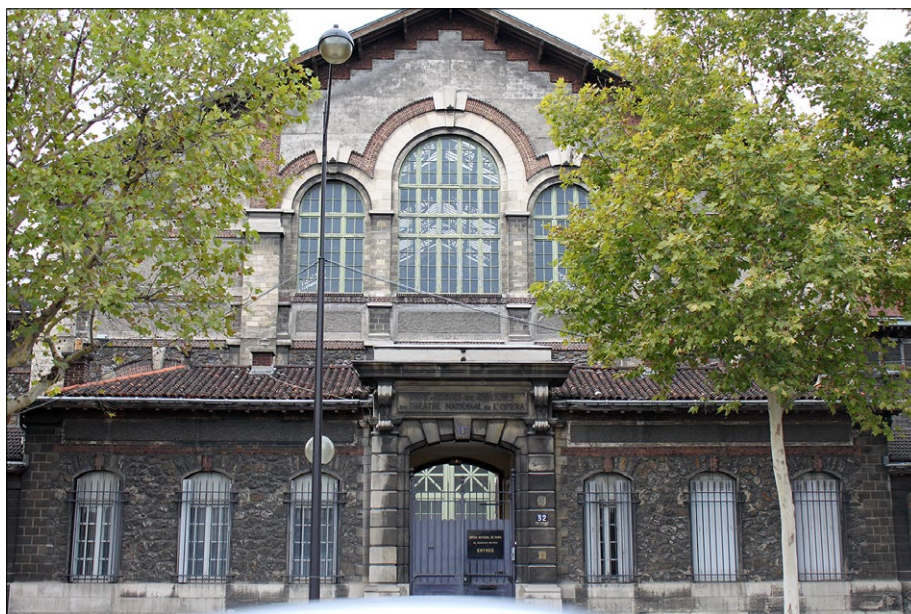
Atelier Berthier

The workshop and decoration warehouse of the Paris Opera was built at the end of the nineteenth century (1895) by Charles Garnier. During this period, he was the chief inspector of civil buildings. The complex consists of three austere large-scale buildings—workshops in the center and decoration warehouses in the wings of the inner courtyard. In the 1950s, concrete buildings were added to the rear of the wings.

The facades are bricks and stones arranged in an *opus incertum* pattern—primitive and irregular. Metal-framed roofs, polonceau trusses, and girders made the structure lighter.

The previously burnt-out warehouses, located on rue Richter, replaced Atelier Berthier for the decorations of the Paris Opera. In 1990, the entire Atelier Berthier complex was entered into the register of monuments. The facility served as a storehouse for theatrical decorations until 2003.

Ryc. 3. Widok fasady obiektu Athelier Berthier w 2012; źródło: https://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Ateliers_Berthier_1.JPG (dostęp: 23 V 2021).

Fig. 3. View of the facade of the Athelier Berthier in 2012; source: https://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Ateliers_Berthier_1.JPG, (accessed on: 23 V 2022).

ków. Obiekt służył jako magazyn dekoracji teatralnych aż do 2003 [*Les Ateliers Berthier Charles Garnier*].

Adaptacja na potrzeby teatru Odéon

W roku 1999 teatr Odéon zajął północną część kompleksu na pomieszczenia warsztatowe i południowo-zachodnią na salę prób. W okresie 2001–2003, kiedy sala historyczna musiała zostać zamknięta z powodu remontu, architekt Jean-Loup Roubert z pracowni RRC Architectes (Roubert Ravaux Clément) zaadaptował przestrzeń fragmentu kompleksu na salę o układzie frontальnym mogącą pomieścić 395 osób; podczas remontu w tym właśnie miejscu odbywały się spektakle. Po ponownym oddaniu głównego pomieszczenia sala w Atelier Berthier stała się drugą, stałą sceną tego teatru. Pozwala to na wykorzystanie elementów składanych do tworzenia zmiennych układów scenowidowni.

Cité du theatre

Pod koniec 2016 ogłoszono plany przekształcenia kompleksu Atelier Berthier w Cité du theatre. Projekt ten będzie wsparciem dla czterech instytucji kulturalnych: teatru Odéon, la Comédie-Française, opery narodowej i Conservatoire National Supérieur d'Art Dramatique. W Atelier Bertier znajdą miejsce m.in. pomieszczenia o zmiennym układzie, sale prób i biblioteka. Warsztaty opery narodowej z kolei wyprowadzą się z Berthier do opery Bastille, gdyż tam jeszcze na etapie projektu przewidziano dla nich miejsce. Obok Opery-Bastille zostanie też wybudowana druga sala o zmiennym układzie ze sceną modułową; prace budowlane rozpoczęto w roku 2019; mają się zakończyć w 2022 [Salino 2016].

Adaptation to the needs of the Odéon theater

In 1999, the Odéon theater adapted the northern part of the complex for the workshop rooms and the south-western part for the rehearsal rooms. From 2001 to 2003, when the historical hall of the Odéon theater had to be closed due to renovation, architect Jean-Loup Roubert from the RRC Architectes studio (Roubert Ravaux Clément) adapted a fragment of the complex into a frontal theater room that could accommodate 395 people. Performances of the Odéon theater during the renovation period were held in this room. After the main hall of the Odéon theater was re-commissioned, the hall at Atelier Berthier became the second permanent stage of this theater. This room allows for the use of folding elements to create variable sets of the scenario.

Cité du théâtre

At the end of 2016, the plans to convert the Atelier Berthier complex into a Cité du théâtre were announced. This project should serve the purposes of four cultural institutions: the Odéon theater, la Comédie-Française, the National Opera and the Conservatoire National Supérieur d'Art Dramatique. In Atelier Bertier, one will find, among others, variable layout rooms, rehearsal rooms, and a library. The National Opera workshops will, in turn, move from Berthier to the Opéra-Bastille, as there will be space for them at the design stage. A second hall with a variable layout and a modular stage will also be built next to the Opera Bastille. Construction work began in 2019 and is scheduled to end in 2022 [Salino 2016].

Opera narodowa opuści teren Berthier (budynek A). Warsztaty dekoracji przeniosą się do Bastylli, gdzie obecnie 50 tys. m² nie jest wykorzystane. W Bastylli zostanie też zainstalowana druga sala, na 800 miejsc, przeznaczona dla spektakli tańca oraz koncertów. Brak drugiej sali, która była przewidziana do budowy w projekcie z 1989, stanowił utrudnienie dla pracowników opery narodowej. Teatr Odéon (budynek B) zachowa salę na 800 miejsc, która będzie wyremontowana. Zostanie tam wybudowana nowa widownia (m.in. loże dla publiczności), powstaną również dwie sale prób (budynek D), w tym jedna na 250 osób.

Comédie-Française zachowa swoją historyczną salę Richelieu, ale wzbogaci się o salę o wystroju zmiennym na 650 miejsc (budynek C) i drugą na 250 miejsc (E). Sala zastąpi teatr Vieux-Colombier (VIe) i Studio Théâtre (Ier). Brak miejsca na wystawianie dzieł współczesnej sztuki teatralnej był wielkim problemem dla twórców związanych z Comédie-Française, gdyż żadne z pomieszczeń, którymi teatr dysponuje, nie pozwala na wystawianie sztuk współczesnych wymagających zmiennego układu scenowidowni. Dlatego już od lat siedemdziesiątych poszukiwali odpowiedniego miejsca na salę o wystroju zmiennym – dopiero adaptacja Atelier Berthier umożliwi jej powstanie.

Konserwatorium zajmie budynek centralny (A). Planowane jest utworzenie czterech sal prób (dwie po 200 miejsc i dwie po 100 miejsc), które mogą być dostępne dla publiczności. To szansa dla uczelni teatralnej, ponieważ jej obecne lokum nie spełnia obowiązujących norm, co było przyczyną wypadków. Ze starej siedziby Konserwatorium zachowany zostanie tylko teatr włoski. Przestrzenie wspólne pozwolą na połączenie bibliotek Comédie-Française, Odéonu i Konserwatorium. Znajdą się tam również kantyna i restauracja [*Les Ateliers Berthier Charles Garnier; Theatre de l' Odéon Salle Berthier Paris; Le pari ambitieux d'une „Cité du théâtre” 2016; Paris: la Cité du théâtre 2017*].

Projekt

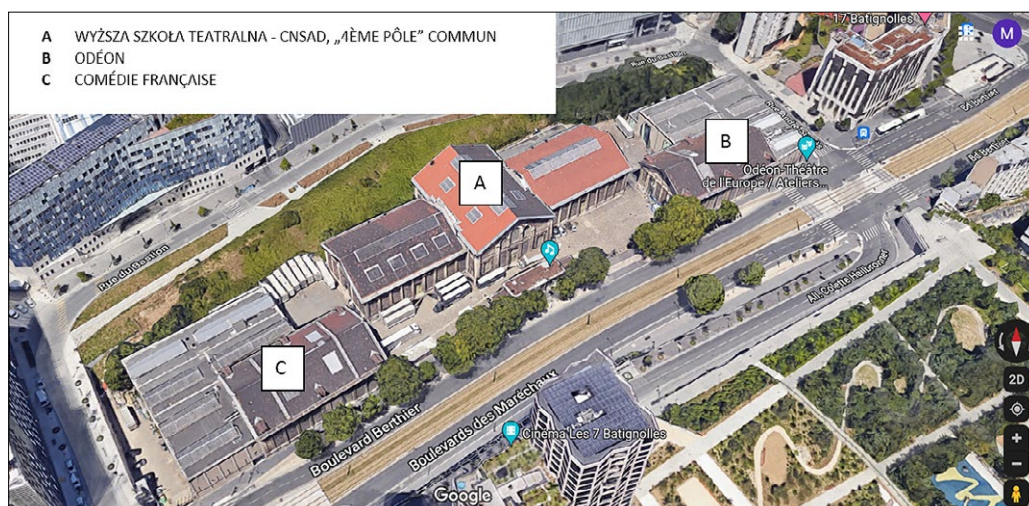
Wstępne szacunki pozwoliły wycenić koszt realizacji zamierzenia związanego ze stworzeniem Cité du theatre na 150 mln euro netto (w tej kwocie 60 mln to koszt budowy sali o wystroju zmiennym dla opery Bastille). W sumie operacja pozwoli na uzyskanie 20 tys. m² powierzchni, która pomieści w skali roku 200 tys. widzów i umożliwi wystawienie ponad 600 spektakli w kilku różnych salach. Kwota ta stanowi przedmiot wnikliwych analiz polityków francuskich. Projekt Cité du theatre ma wielu entuzjastów, m.in. poparcia udzielili mu prezydenci Francji François Hollande i Emmanuel Macron. Jednak drastyczne przekroczenie budżetu przez Filharmonię Paryską, dzieło Jeana Nouvela, spowodowało, że inwestycje tego typu podejmowane są z większą powściągliwością. W sprawie budowy Cité du theatre odbyło się już kilka spotkań w parlamencie francuskim – dziś sprawa ta ma nie tylko kulturalny, lecz także polityczny aspekt. Lobby kierowników instytucji kultury, które będą beneficjentami

The National Opera should leave the Berthier area (building A). The decoration workshop should move to the Bastille, where 50,000 m² is currently unused. A second hall with 800 dance performances and concert seats should also be installed in the Bastille. The lack of a second room planned for construction in the 1989 project was a problem for the national opera.

The Odéon Theater (building B) should keep the wholly renovated 800-seat room with a new audience (e.g., loges) and two rehearsal rooms (building D), including one with a seating capacity of 250 people. The Comédie-Française keeps its historic Richelieu Hall but adds a variable room for 650 seats (Building C) and another for 250 seats (E). They replace the Vieux-Colombier (VIe) theater and Studio Théâtre (Ier). The lack of space to exhibit works of the contemporary theater was a problem for artists associated with the Comédie-Française. None of the current halls at the Comédie-Française's disposal allows for staging contemporary plays that require a variable stage arrangement. Since the 1970s, they have been looking for a suitable place for a room with variable decor. Only the adaptation of Atelier Berthier may allow such a room to be created. The Conservatory should occupy the central building (A). It is planned to create four rehearsal rooms (two for 200 seats and two for 100 seats) that the public can access. It is an opportunity for the theater academy, as its current place does not meet the applicable standards, and that caused accidents in the past. Only the Italian theater will keep its old location within the Conservatory. Common spaces will connect the Comédie-Française, Odéon, and Conservatory libraries. There will also be a canteen and a restaurant. [*Les Ateliers Berthier Charles Garnier; Theatre de l' Odéon Salle Berthier Paris; Le pari ambitieux d'une „Cité du théâtre” 2016; Paris: la Cité du théâtre 2017*].

Design

Initially, the cost of the Cité du théâtre project was estimated at EUR 150 million net. In this amount, 60 million is the cost of building a Hall with a changeable interior for the Opera Bastille. The operation will allow obtaining 20,000 m² of space, accommodating 200,000 spectators per year and over 600 performances in several venues. This project is subject to careful consideration by French politicians. The Cité du theater has many enthusiasts. It was supported by the Presidents of France, François Hollande, and Emmanuel Macron. However, the drastic budget overrun by the Paris Philharmonic, the work of Jean Nouvel, increased caution in this type of investment. Several meetings have already taken place in the French parliament on constructing the Cité du théâtre, as it is not only a cultural but also a political issue. The lobby of the managers of cultural institutions, the beneficiaries of the project, led by the famous actor Eric Ruf, the head of

Ryc. 4. Schemat funkcjonowania Cité du theatre, rycina na podstawie materiałów prasowych; ryc. M. Trojanowska.
 Fig. 4. Diagram of the functioning of the Cité du théâtre, figure based on press materials; by Monika Trojanowska.

mi projektu, na czele których stoi znany aktor Eric Ruf, szef Comédie-Française, nie ustaje w wysiłkach na rzecz rychłej realizacji inwestycji [*Le pari ambitieux d'une „Cité du théâtre”* 2016; *Paris: la Cité du théâtre* 2017].

Autorem projektu adaptacji miała być jedna z trzech pracowni: Agence Foster et Partners, Agence Fabre Speller/Pumain albo Agence Sobejano Nieto. Wyniki konkursu zostały ogłoszone w roku 2020. Wybrano zespół Agence Sobejano Nieto działający wspólnie z Marin + Trottin Architectes. Projekt zakłada m.in. wybudowanie wyniesionego ogrodu jako sceny miejskiej, podkreślającej formy odrestaurowanych budynków Garniera i stanowiącej przedłużenie przestrzeni publicznej parku im. Martina Luthera Kinga. Prace budowlane mają się rozpocząć w latach 2022–2023. Koszty pod koniec roku 2020 oszacowano na 86 mln euro netto. Natomiast nowa sala opery Bastille – owoc transakcji wiązanej – zostanie zaprojektowana przez duńską pracownię Henning Larsen, która zrealizowała operę w Kopenhadze. Zespół projektowy obejmuje również Reichen et Robert & Associés (architekci), CET Ingénierie (biuro inżynierskie), Peutz & Associés (akustyka), dUCKS scéno (scenografia) [*Nieto Sobejano Arquitectos* 2020].

Warto wspomnieć o inwestycjach związanych z obsługą transportową nowego ekoosiedla, które nie są wliczane do kosztów budowy Cité du theatre, mimo że są niezbędne do funkcjonowania tej instytucji. Teren ekoosiedla został znakomicie skomunikowany z centrum Paryża i innymi dzielnicami za pomocą nowej linii metra (numer 14), nowej linii tramwaju (T3), przystanków autobusowych i dworca RER w pobliżu [Baldwin 2020].

Podsumowanie

Adaptacja budynków historycznych do współczesnych funkcji kulturalnych to zagadnienie wieloaspektowe. Wielkie inwestycje, typu Cité du theatre, stanowią przykład działań, w których decyzje podejmowane są na poziomie aktów parlamentarnych. Przykład fran-

Comédie-Française, continues its efforts to implement the investment soon. [*Le pari ambitieux d'une „Cité du théâtre”* 2016; *Paris: la Cité du théâtre* 2017].

The adaptation design's author was one of three studios: Foster and Partners, Fabre/Speller Architects and Pumain, and Nieto Sobejano Arquitectos. The results of the competition were announced in 2020. The team of Nieto Sobejano Arquitectos, together with Marin + Trottin Architectes, was selected. The project includes, among other buildings: a raised garden—an urban stage, emphasizing the forms of the restored Garnier buildings and constituting an extension of the public space of Martin Luther King Park. Construction works are expected to start in 2022 and 2023. Net costs at the end of 2020 were estimated at EUR 86 million.

On the other hand, the link transaction result was the construction of the new Bastille opera hall, designed by the Danish studio Henning Larsen, authors of the opera in Copenhagen. The design team also includes Reichen et Robert & Associés (architects), CET Ingénierie (engineering office), Peutz & Associés (acoustics) and dUCKS scéno (scenography) [*Nieto Sobejano Arquitectos* 2020]. It is worth mentioning that the investments related to the transport service of the new eco-neighborhood, as such, do not count towards the construction costs of the Cité du théâtre. However, they are necessary for the functioning of this institution. The eco-neighborhood area is well connected to the center of Paris and other districts by the new metro line No. 14, the new tram line T3, bus stops, and the RER station nearby. [Baldwin 2020].

Conclusions

Adaptation of historic buildings to contemporary cultural functions is a multifaceted issue. Significant projects, such as the Cité du théâtre, are examples of activities where decisions are made at the level of parliamentary acts.

cuski to działanie spektakularne, wielkoskalowe, gdzie zaangażowane są znane nazwiska architektury światowej na miarę ambicji parlamentu Francji.

Inwestycja Cité du theatre będzie pełniła funkcję centrum kultury nowego ekoosiedla ZAC Clichy-Batignolles. Jego mieszkańcy będą mogli udać się do teatru pieszo. Zgodnie z zasadami zrównoważonej urbanistyki zasadnym wydaje się, aby każde osiedle mogło mieć lokalne centrum kultury w zasięgu drogi pieszej. W przypadku terenów poprzemysłowych na ten cel można wykorzystać historyczne obiekty.

The French example is a spectacular, large-scale action involving famous names from global architecture in line with the ambitions of the French parliament. Cité du théâtre will be a cultural center in the new sustainable neighborhood. Its residents will be able to go to the theater on foot. According to the sustainable urban planning principles, each eco-neighborhood should have its cultural center within walking distance. In the case of post-industrial areas, historical buildings could be adapted for this purpose.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Baldwin Eric, *Nieto Sobejano Unveils Elevated Garden Plan and Urban Stage for Paris*, „ArchDaily” 2020.
- Gravelaine Frédérique de, *L'Atelier des Batignolles. Une nouvelle fabrique de la ville*, Alternatives 2014.
- Lefevre Pierre, Sabard Michel, *Les Écoquartiers. L'avenir de la ville durable*, Rennes 2009.
- Rosenblatt-Naderi Jody, *Design of walking environments for spiritual renewal*, The fifth International Conference on Walking in the 21st century, 9–11.06.2004, Copenhagen 2004.
- Salino Brigitte, *Paris se dote d'une Cité du théâtre. L'Odéon-Théâtre de l'Europe, la Comédie-Française et le Conservatoire national vont se partager le site de Berthier*, „Le Monde” 2016.
- Takano Takehito, Nakamura Keiko, Watanabe M., *Urban residential environments and senior citizens' longevity in megacity areas: the importance of walkable green spaces*, „Journal of Epidemiology Community Health” 2002.
- Trojanowska Monika, Sas-Bojarska Aleksandra, *Health-affirming everyday landscapes in sustainable city. Eco-neighborhoods in France case*, „ACEE” 2018, nr 3.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

- Breve histoire du site*, <https://archive-clichy-batignolles.parisnetmetropole-amenagement.fr/breve-histoire-du-site.html> (dostęp: 30 IX 2019).
- La Cité du Théâtre*, <http://www.didierfavre.com/Cite-du-theatre-aux-Batignolles.php> (dostęp: 01.2021).
- La Cité du théâtre, un projet tourné vers la modernité*, <http://www.culture.gouv.fr/Actualites/La-Cite-du-theatre-un-projet-tourne-vers-la-modernite> (dostęp: 30 IX 2019).
- Les Ateliers Berthier Charles Garnier*, <https://www.theatre-architecture.eu/en/db/?theatreId=4013&-detail=attachement> (dostęp: 28 V 2022).
- Theatre de l'Odéon Salle Berthier Paris*, <https://rrcarchitectes.pagesperso-orange.fr/html/cultiver/3.html> (dostęp: 30 IX 2019).

Publikacje prasowe / Press publications

- Le pari ambitieux d'une „Cité du théâtre” au nord de Paris*, „Le Monde” 2016, 26 X.
- Nieto Sobejano Arquitectos designs Cité du Théâtre in Paris*, „Floornature Architecture & Surfaces” 2020, 30 IX.
- Paris: la Cité du théâtre s'impose à Berthier*, „Le Parisien” 2017, 30 XI.

Streszczenie

Współczesne ekoosiedla to miejsca o bogatej i zróżnicowanej ofercie funkcjonalnej. Każdy z mieszkańców powinien mieć możliwość zaspokojenia podstawowych potrzeb w zasięgu drogi pieszej. Wśród tych potrzeb znajduje się m.in. dostęp do oferty kulturalnej dostosowanej do wieku i możliwości odbiorcy. Na terenie nowych ekoosiedli w Paryżu na cele kulturalne chętnie adaptuje się istniejące obiekty poprzemysłowe, aby zachować ciągłość użytkowania i uniknąć zniszczenia obiektów o walorach historycznych. W artykule została omówiona adaptacja budynków Atelier Berthier – warsztatów opery paryskiej znajdujących się dzisiaj na terenie operacji rewitalizacji urbanistycznej ekoosiedla ZAC Clichy-Batignolles w XVII dzielnicy Paryża. Obiekt ma stać się Cité du theatre, którego sale będą służyły teatrowi Odéon, Comédie-Française i Wyższej Szkole Teatralnej (Conservatoire Supérieur d'Art Dramatique).

Abstract

Contemporary eco-neighborhoods are places with a rich and diversified functional offering. Each resident should be able to satisfy basic needs within walking distance. These needs include, among others, access to the cultural offer adjusted to the age group and expectations. In the area of new eco-neighborhoods in Paris, existing post-industrial facilities are willingly adapted for cultural purposes to maintain the continuity of use and avoid the destruction of historical buildings. This paper discusses the adaptation of Atelier Berthier—the Paris Opera workshops, located today within the borders of an urban regeneration operation called ZAC Clichy-Batignolles, in the seventeenth arrondissement of Paris. The facility is to become a Cité du théâtre, whose halls will be used by the Odéon theater, Comédie-Française and the Theater Academy Conservatoire Supérieur d'Art Dramatique.

Beata Komar*

orcid.org/0000-0002-8276-704X

New Tower of the Christ the King Church in Gliwice: Formal and Technical Dilemmas

Nowa wieża kościoła Chrystusa Króla w Gliwicach. Dylematy formalne i techniczne

Keywords: Christ the King Church in Gliwice, Karl Mayr, Robert Krawczyk, church tower

Słowa kluczowe: kościół Chrystusa Króla w Gliwicach, Karl Mayr, Robert Krawczyk, wieża kościelna

Introduction

On October 20, 1921, the Opole Regency—usually called Upper Silesia¹—was divided into German and Polish parts. This event significantly contributed to the massive increase in the population of the Zatorze district in Gliwice, which it found itself in the German part. So German settlers who had previously lived in the lands granted at the time of the partition to Poland began to arrive here. The population growth was so significant that people began to think not only about building new apartments, but also about building a new church for the growing neighborhood. Previously, the population had used either the Church of the Holy Family or that of St. Bartholomew. The entire situation was favored by the currency reform carried out in 1923 and the increasing economic stabilization of Germany.

The idea of building a new church began to materialize when a new parish priest, Fr. Brunon Pattas, took over the parish of the Holy Family in 1929. The first concepts of the church were developed as early as 1929 by architect Dominikus Böhm [Czerwień 2020], but as a result of a financial crisis and an approach to the building found too bold and innovative, they were not recognized and formally approved by the then church authorities. Today, in retrospect, it is difficult to proper-

ly determine what was the actual reason for their rejection, since a year later the church authorities approved an equally modern design of the church of St. Joseph in Zabrze, also of his authorship. The fact remains that commission for the design of the new church for Zatorze was proposed to two other architects: Paul Keller and Karl Mayr. Ultimately, the latter took up this task and within just a few days presented his project to the Parish Council—the Parish Council decided to build a new church on March 3, 1934, and the architect presented the concept of a new church on March 9. He prepared all documentation by April 23, 1934.

The church was also built very quickly, as its construction took fifteen months, and it was consecrated on November 3, 1935. On November 9, 1935, the formal acceptance of the building's usable condition was confirmed by the authorities of Gliwice [Czerwień 2020]. In the documents related to the construction of the church, there is a cost estimate, which assumed that the cost of building a church without equipment and with a tower only the height of the nave would be 200,000 RM. This sum was divided into a loan from the Insurance Fund in Racibórz, parish fees, loans by parishioners and other sources [Czerwień 2020; Chronicle of the Parish of Christ the King]. At this point, one can ask whether the construction of the tower designed

* *Ph.D. Eng. Arch., Professor of SUT, Faculty of Architecture, Silesian University of Technology*

* *dr inż. arch., prof. PŚ, Wydział Architektury Politechniki Śląskiej*

Cytowanie / Citation: Komar B. New Tower of Christ the King Church in Gliwice: Dilemmas Formal and Technical Dilemmas. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 70:154–161

Otrzymano / Received: 14.10.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 18.05.2022

doi: 10.48234/WK70GLIWICE

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Fig. 1. View of the Christ the King Church in Gliwice, 1935; Archives of the Parish of Christ the King in Gliwice.
Ryc. 1. Widok Kościoła Chrystusa Króla w Gliwicach, 1935; Archiwum Parafii Chrystusa Króla w Gliwicach.

by Mayer was not anticipated at that time? It's hard to say, but we know that the tower was not built, and the funds saved in this way were allocated to the construction of the rectory and the porch connecting it with the church (designed by A. Otto Linder and Theodor Ehl, 1938). The tower, on the other hand, was crowned with a wooden superstructure designed by Karl Schabik—a construction adviser from Gliwice—approved by Karl Mayr—covered with a hipped roof and topped with a cross, at which the superstructure was 27 m high. Therefore, the construction of the tower was determined by economic and utilitarian aspects.

The main goal of this paper is to present the assumptions of the design of the new tower of the Church of Christ the King in Gliwice against the background of its earlier concepts, taking into account the choices of formal and technical assumptions, the characteristic features of the religious architecture of the Opole District created in the years 1918–1939, and in the light of design-related research.

Methodology

The author undertook research on the Church of Christ the King in Gliwice as early as 2008, analyzing documents, designs and photographs collected in the Archives of Parish of Christ the King. She also conducted literature analyses: first of all, Adam Czerwiec's thesis published at the Jagiellonian University in 2003, which so far is the most important compendium of knowledge about the building under study, she also explored other literature studies [Szczypka-Gwiazda 2003], which resulted in her own article published in 2009 [Komar 2009]. She was also a participant of an inspection of the local church tower before the renovation, which allowed her to prepare photographic documentation. She also conducted other original observations. In the case of this study, the interview with architect Robert Krawczyk [Komar 2021], the author of the design of the new tower, conducted by the author in May 2021, and an inspection of the relevant design documentation [Krawczyk 2018], were crucial.

Assumptions of the Christ the King church against the background of characteristic features of the churches of the Opole Regency built in 1918–1939

On the basis of research conducted by Joanna Kania—concerning 92 churches of the former Opole Regency, built in 1918–1939 [Kania 2020]—the following conclusions can be drawn about the characteristics of these churches:

- there are certain repeatable features, but they are not so unambiguous that it is possible to define a typical architectural pattern of the church for the area of the then Opole Regency,
- in most cases, the architecture of temples is characterized by: austerity and economy in details,
- the link between the style of the church and the name of the designer is quite clear, during the First World War, shaping the body and interior depended largely on an architect's imagination and design style and community preferences,
- Upper Silesian churches were rarely integrated into the frontage of the street, usually they were free-standing buildings, sometimes located deep in the plot, with a longer forecourt,
- usually the orientation of the church was related to the shape of the plot and the planned size of the body, and not determined by the traditional principle on the east–west axis,
- the floor plans of churches were based on historical layouts based on a rectangle, a brick structure was used, sometimes made of reinforced concrete or poured concrete, while only in individual cases it was a wooden structure,
- churches usually had either four-sided or partially four-sided and partially octagonal towers, less often fully octagonal; they were usually placed axially, or in the case of a planned extension, in the corner.

Most of these features are visible in the foundations of the Christ the King Church. Thus, an irregular square with an area of 8020 m² was chosen for the location of the planned facility, located between Wróblewskiego Street (Hardenbergstrasse), Poniatowskiego Street (Leipzigerstrasse) and Okrzei Street (Stadtwaldstrasse), called Plac Lipski (Leipziger Platz) [Czerwiec 2020].

Karl Mayr proposed a building not oriented according to the traditional rules: east–west, but—due to the terrain conditions—founded on the north–south axis.² The floor plan showed an elongated rectangle, ending in the south with a straight closed chancel, higher than the main body, framed on two sides by annexes, ending with semicircular apses. The chancel space itself was not featured in outline and only in the body of the church. The high nave was accompanied by low, rhythmic shallow avant-corps, covered with a flat roof, and aisles. The entirety is presented in the form of a transept-free basilica. The main nave and presbytery are covered with a common gable roof. The building

Fig. 2. Tower design variants I and II, Theodor Ehl and A. Otto Linder, 1937; Archives of the Parish of Christ the King in Gliwice.
Ryc. 2. Warianty I oraz II projektu wieży, Theodor Ehl i A. Otto Linder, 1937; Archiwum Parafii Chrystusa Króla w Gliwicach.

was built of brick with the use of a reinforced concrete column-beam structure. The facade was designed as a composition of simple blocks without decorative elements. Its central part, which is the basis for the tower, is enclosed by two forward massifs, giving it a recessed, three-door entrance zone closed by a straight line at the top (Fig. 1) [Czerwień 2020].

Karl Mayr was an Austrian architect, who came to Gliwice in 1933,³ and the church discussed here was the first (and also the last) religious work in his career. He could not actually leave a very distinctive stigma on it, he could only leave one in the context of his future projects or use the achievements of more experienced colleagues, which was also the case. Mayr modeled himself primarily on the projects of his master, Professor Clemens Holzmeister from the Academy of Fine Arts in Vienna, where he studied.

Holzmeister harmoniously combined elements of tradition with the latest technological achievements and issues of the new liturgy and created his own distinct style in religious architecture. A style dominated around 1930 by a marked reduction and simplification of form, and this was most clearly reflected in Mayr's later project. In this context, attention should be paid to two Viennese churches founded at that time, namely: the Church of St. Peter and Paul in Vienna-Dornbach (1931–1937) and the Church of St. Jude the Apostle (1924–1932), subjected to the rules of cubic, simplified form. It seems that another work by Holzmeister, this time erected in Germany, in the Rhineland, may be a model for the Gliwice project. We are talking about the Church of St. Peter in Mönchengladbach-Waldhausen built in 1928–1933 [Komar 2009]. The temple built in Gliwice was also characterized by simplified detail and

austerity of form, and as such, it could be considered the most modern sacred work of Gliwice of that period.

Designs of the church tower

Pre-war concepts of the tower

As already mentioned in the Introduction, the first concepts of the church in Zatorze were developed in 1929 by architect Dominikus Böhm. Another idea is, of course, the Karl Mayr design from 1934. The tower Böhm designed had a four-sided body, transforming into a narrow cylinder in the upper part, covered with an openwork dome in the shape of a crown. Mayr's, on the other hand, was pierced by an enormous arcade with a cross in the middle [Czerwień 2020]. When analyzing this tower concept, it can be concluded that it was quite scaled up in relation to the body of the whole church (it was supposed to be about 55–60 m) and formally differed from the simplicity of other solutions used in the body of the building. There are two other pre-war concepts of the tower in the parish archive from 1937 by Theodor Ehl and A. Otto Linder (Fig. 2). These concepts duplicate many formal elements of the church's main body, such as: scale, arched windows and a hipped roof. As we know, none of these designs was implemented.

Contemporary concepts of the church tower

The winning design of the student competition for a new church tower

Both the Second World War and the times of the Polish People's Republic were not conducive to the construction of religious buildings, including a new tow-

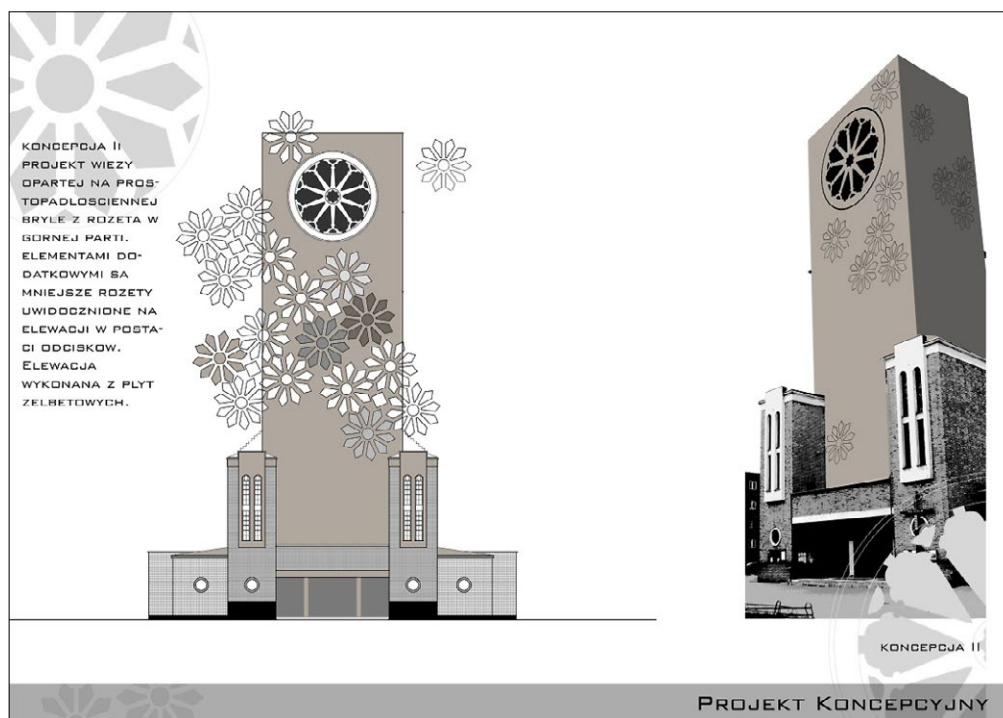

Fig. 3. Award-winning design of a new church tower, 2008, design: Bartłomiej Zabój; Archives of the Faculty of Architecture of the Silesian University of Technology.

Ryc. 3. Zwycięski projekt nowej wieży kościelnej, 2008, projekt: Bartłomiej Zabój, Archiwum Wydziału Architektury Politechniki Śląskiej.

er. Only in 2007 did the Faculty of Architecture of the Silesian University of Technology, in cooperation with the Parish of Christ the King—mainly in the person of the parish priest, Fr. Artur Sepiolo—announce a competition for a new church tower at the initiative of the author. The competition, under the media patronage of “Archivolta,” was adjudicated on May 29, 2008, and the winner was Bartłomiej Zabój (Fig. 3). The author was a member of the competition jury [Christ the King Church competition results, 2008].

In the justification of the verdict of the competition jury we read that the project is rewarded for a coherent, homogeneous and consistently implemented design solution with an interesting and original contemporary form, preserving the sacred symbolism [Christ the King Church competition results, 2008]. However, the project was not implemented. The renovation of the church’s roof turned out to be the priority at that time.

Completed tower design

However, the project of a new tower was slowly being planned. The initiator of the project was the new parish priest, Fr. Jacek Orszulak,⁴ who, however, was looking for other, more traditional formal and aesthetic solutions than those proposed in the student project. In 2017, architect Robert Krawczyk, a graduate of the Faculty of Architecture of the Silesian University of Technology, was invited to cooperate and the preparation of design and construction documentation for the new tower began.

Creative dilemmas, pre-design research, construction

The dilemma faced by the architect was what form the newly designed tower should take. Was it necessary to refer to the style proposed by Karl Mayr, or to propose a form completely unrelated to this style, or finally to look for a solution that would combine both these directions? Archival materials were searched for an answer to this question, trying to find the original design of the tower. Unfortunately, no drawings that unequivocally recreated Mayr’s idea could be found in the archives. One of the preserved images of the planned facility is a perspective shot of the church, posted on a leaflet distributed among potential donors in order to raise funds for the construction of the church. However, taking into account the large discrepancies between the silhouette of the church as built and the image contained on the leaflet in question, it is difficult to consider this image reliable.⁵

The architect searched for archival projects in various archives, including at the Capitular Library and Archdiocese Archives in Wrocław, however, nowhere did he come across a project involving a tower. In the parish archives there is an ozalid print of a fragment of the project, signed by Karl Mayr, which shows the side elevation of the tower (from Poniatowskiego Street). However, it is a drawing made for the needs of temporary roofing in connection with the parish’s resignation from the construction of the tower (mentioned in the Introduction). In this drawing, three concepts

can be seen: the original Mayr, his idea of crowning the tower after abandoning its construction, and the version drawn by Karl Schabik, the one that was finally implemented. However, none of these images made it possible, without any doubts, to recreate the idea of the front façade proposed by Mayr. During the query, the architect also found an attempt to recreate the original idea of the front elevation, developed by Professor Magdalena Żmudzińska-Nowak (then a student of the Faculty of Architecture of the Silesian University of Technology). However, according to the designer, the recreation was also not credible, although this image is assumed to be the most probable. A list of all tower designs will be provided in Figure 8.

In the absence of reliable source materials, the designer decided on the design of this part of the building based on its existing elements, producing eclectic solutions and minimizing the introduction of new elements. Hence, the bifora from the nave, the window gallery with the presbytery were repeated, and homogeneous materials and colors were used, referring to the existing cornices and duplicating the detail used by Mayr in the body of the building. The intention of the designer was to complete the building in a way that visually unifies the new tower with the entire building. Another recurring problem encountered during the conceptual work was the information repeated by some, especially older parishioners, that the main reason for the parish's resignation from the construction of the tower was not financial reasons, but the poor load-bearing capacity of the soil, related to the fact that the area on which the church was erected had been a landfill, on which previously only barracks had been built, while enormous buildings were built around the area. This argument seemed to be confirmed by a fracture in the reinforced concrete wall of the tower body, which was discovered during the examination of the building.

However, the Parish Chronicle records that in 1945, during the Red Army offensive, the church's eastern side had been hit by an artillery shell, which destroyed the stained-glass windows and damaged the structure of the building itself [Chronicle of the Parish of Christ the King]. Therefore, it was found that the fracture was directly related to this event and not to the fact that the soil had subsided. However, Krawczyk decided that this information should not be underestimated and made a number of tests, such as: geological testing, sclerometric tests, x-rays of the reinforced concrete structure, examination of the quality of concrete and preparation of a detailed expert opinion, the conclusions of which clearly showed that the building was founded on land that could support its vertical extension, and the structure of the building in the zone of foundations and ground floor took into account the loads of the future tower and was in a condition that allowed its vertical extension.

Another problem that the designer had to face was the selection of the technology for constructing

the tower. Several options were considered, including the lightest steel one, made of mullions and transoms clad with cement boards. However, this idea was abandoned after consultation with a bell-founder. It was also considered to build the tower as a monolithic structure entirely of reinforced concrete, which would be a continuation of the existing solutions. Ultimately, due to the costs of construction and taking into account the nature of construction works to be carried out at such a high height, the use of a reinforced concrete skeleton structure filled with lightweight aerated concrete blocks was adopted. The technology made it possible to exclude the use of a tower crane in the construction process. The adopted technology also forced the replacement of the details made of ceramic bricks with a flexible cladding, in a color that mimicked the existing brick pattern. However, taking into account the height at which this solution was applied, this procedure is completely unnoticeable and has received a positive opinion of the monument protection services [Komar 2021]. Both the project and the building itself were carried out under the constant supervision of the Provincial Conservator of Monuments, the Municipal Conservator of Monuments and the Diocesan Commission on Religious Art.

The planned superstructure—with plan dimensions of 8.04x8.04 m—was made of a reinforced concrete post-and-beam skeleton filled with aerated concrete blocks. In the internal space, from the existing technical platform to the newly designed technical platform of the belfry, single-flight steel technical stairs with balustrades were installed. The window openings were filled with openwork wooden shutters and additionally secured with a steel mesh from the inside. The bell tower ceiling was made as a reinforced concrete slab. The superstructure was covered with a pyramid roof made of wooden trusses, covered with OSB boards and copper sheets. In the roof space, the architect also designed a technological opening that allowed for the bringing in of a bell with a maximum diameter of 190 cm into the bell tower space and additionally a roof hatch.

The entirety was topped with a cross in a steel structure with a sheet metal sheathing, mounted to the front facade (at the front). The extended part of the existing facility is a technical space associated with the facility, in which people are not expected to stay, except for a short stay related to the supervision and maintenance of equipment or cleaning (Fig. 4, 5).

In the belfry space at the level of 33.62 m, the architect designed the installation of a set of four bronze bells:

- a bell weighing 3360 kg, diameter Ø 173 cm, in a/b/o tone,
- a bell weighing 1650 kg, diameter Ø 140 cm, key d1,
- a bell weighing 970 kg, diameter Ø 118 cm, key f1,
- a bell weighing 700 kg, diameter Ø 103 cm, key G1 (preserved bell “Barbara”), with a harmonic sound based on the main originating melodic motif from the antiphon “Salve Regina.”

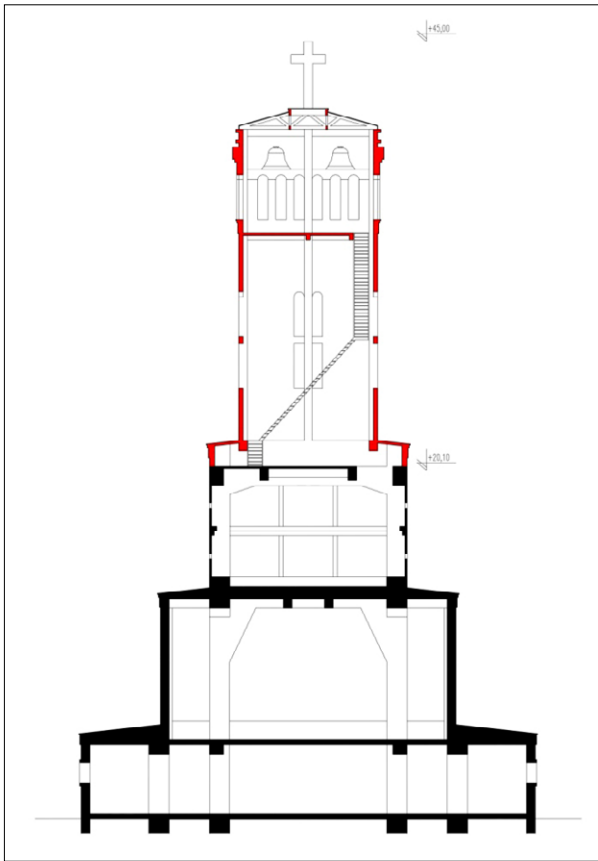

Fig. 4. Section A-A of the new tower, 2018; by R. Krawczyk.
Ryc. 4. Przekrój A-A nowej wieży, 2018; opr. R. Krawczyk.

Additionally, he designed the installation of a fifth bell—a bell weighing 25 kg, diameter $\varnothing$ 33 cm, in dises key/3.

At this point, it is necessary to return to the history of the creation of the church and mention that it originally had four bells (named “Christ the King,” “Maria,” “Joseph,” and “Barbara”) cast in the Petit-Edelbrok bell foundry in Gescher, Westphalia. Unfortunately, on December 29, 1941, according to the order of the government of the Third Reich, three of the four bells were donated to the army, save for the smallest, “St. Barbara” [Czerwień 2020]. The author’s interview with Robert Krawczyk also showed that the parish made efforts to return the bells to the church, as it is very possible that they were not melted down, but hang in German churches.

Now an electronic system imitating the chiming of bells and the work of a carillon has been installed in the belfry, but ultimately the entirety is adapted to the work of classic instruments.

Formal assumptions

In the formal solution of the building, the architect proposed a continuation of the existing cubic forms by adding a tetragonal body with a tall, cuboidal form with the base of a square. The interior of the new tower

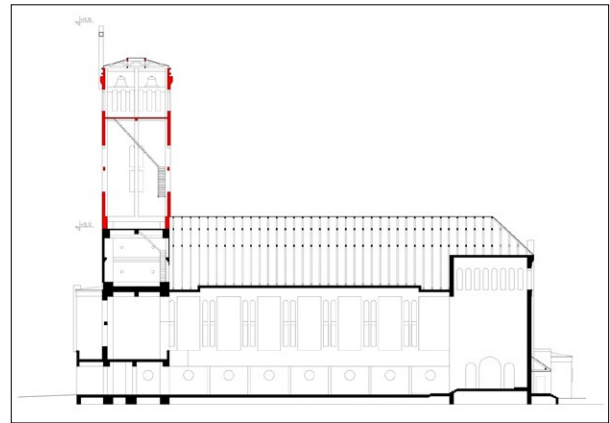

Fig. 5. Section B-B of the new tower, 2018; by R. Krawczyk.
Ryc. 5. Przekrój B-B nowej wieży, 2018; opr. R. Krawczyk.

was illuminated by window openings arranged in each with its four walls, that duplicated the existing forms of bifora, identical to those made in the entrance pylons and the nave. The architect proposed the crowning of the tower in a cubic form, referring with its style to the existing glazing of the presbytery. The walls of the finial were designed as having a brick-like cladding, identical in color to the brick used for facing the facade of the church body, turning into a pilaster strips in the front facade, running through the entire height, emphasizing its vertical character. The belfry was topped with a hipped roof with low slope angles. A high cross was placed on the front elevation, stylistically referring to the bowsprit of a ship. The remaining surfaces of the walls of the added part were covered with plaster in natural colors with white elements of cornices and white and brown crosses recreated on the facades of the body. The roof sheathing, cross, flashing, and gutters were made of copper sheet taking into account its natural patination.

Thus, in his design, Krawczyk ultimately referred to the existing formal elements of the church and the designs of Ehl and Linder. The new tower is 45 m long, so it is much lower than the one proposed by Mayr, but such a scale is much more consistent with the shape of the church and fits better with the silhouette of Zatorze, for which it has become a new dominant.

Detail

The architect also designed the reconstruction of the detail on the facade of the new church tower in the form of single crosses, which were made of extruded polystyrene coated with plaster mortars, painted brown and white. Above the main entrance there is an inscription “My kingdom is not of this world,” which refers to the German maxim (“Mein Reich ist nicht von dieser Welt”), decorating the fresco of Christ the King by Karl Platzk, created on the presbytery wall in 1938 (Fig. 6). In this way, the architect wanted to commemorate Fr. Brunon Pattas, who was the initiator of the construc-

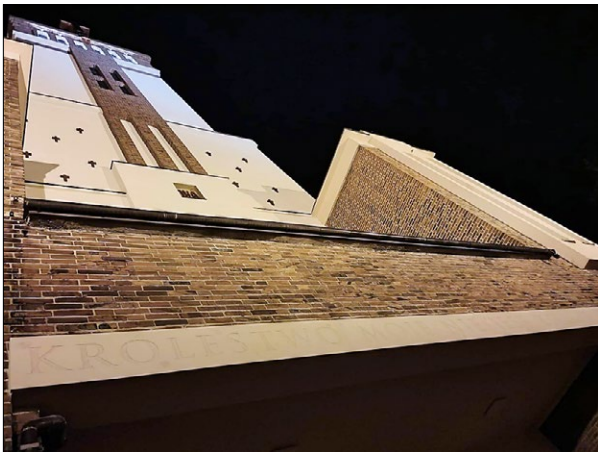

Fig. 6. The main entrance to the church with the inscription "My kingdom is not of this world," 2019; photo by R. Krawczyk.
Ryc. 6. Główne wejście do kościoła z napisem „Moje królestwo jest nie z tego świata”, 2019; fot. R. Krawczyk.

tion of the church. The German wording of this sentence was one of the reasons for the priest's deportation to Germany. The front wall is also decorated with a Christogram (a monogram representing Jesus Christ).

The designer of the new tower construction was engineer Tomasz Skrzypiec [Komar 2021]. The contractor for the project was a consortium of two companies from Gliwice: Zastal-Bud and Kalko [N.N. 2020]. Funding for the construction of the tower was fully covered by donations from parishioners.⁶ It took place between May 2018 and December 2019 (Fig. 7).

Conclusions

A total of seven design proposals of towers were designed for the Church of Christ the King in Gliwice, including the design of the superstructure.

This study found that the main obstacle in the creation of the primary church tower (by Karl Mayr) was the lack of finances, then the Second World War and the inability to build it in the People's Republic of Poland. The church was built in the 1930s, and the topic of building its tower first returned in 2007, when a student competition was organized in cooperation with the Faculty of Architecture of the Silesian University of Technology. However, the winning design was not implemented due to other construction pri-

Fig. 7. New church tower, design: arch. Robert Krawczyk, 2019; photo by B. Komar.
Ryc. 7. Nowa wieża kościelna, projekt: arch. Robert Krawczyk, 2019; fot. B. Komar.

orities, so in a way it followed the fate of the first concept of the tower by Karl Mayr. Only the actions taken by the parish priest, Fr. Jacek Orszulak in 2017 and cooperation with architect Robert Krawczyk brought the intended effect. The design-related research by Krawczyk, which mainly concerned the choice of for-

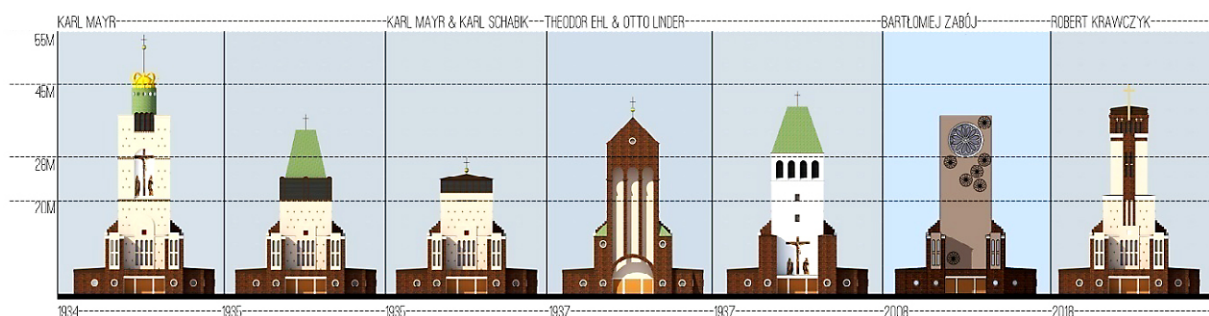

Fig. 8. Presentation of all designs of towers for the Christ the King Church in Gliwice; compiled by R. Krawczyk.
Ryc. 8. Zestawienie wszystkich projektów wież dla Kościoła Chrystusa Króla w Gliwicach, opr. R. Krawczyk.

Fig. 9. Left: Fr. Brunon Pattas with Sepp Fröhlich, construction manager, against the backdrop of the construction of the church, 1935; right: Fr. Jacek Orszulak with architect Robert Krawczyk against the backdrop of the tower's construction, 2018; Archives of the Parish of Christ the King, photo by R. Krawczyk.

Ryc. 9. Po lewej: O. Brunon Pattas i Sepp Fröhlich, kierownik budowy, na tle budowy kościoła, 1935; po prawej: o. Jacek Orszulak i architekt Robert Krawczyk na tle budowy nowej wieży, 2018; Archiwum Parafii Chrystusa Króla, fot. R. Krawczyk.

mal solutions, but also the technical condition of the building, allowed for the creation of a contemporary continuation of the existing religious building. These analyzes revealed elements of detail, such as: bifora, crosses and material solutions, which used in the new facility referred to its historical character. Comparing the completed tower with the student project, one can notice a more conservative and traditional character of the one actually built.

In the new facility, one can also observe the duplication of features characteristic of the churches of the former Opole Region, just to mention austerity in its details. The entire building completed in this way is an extremely valuable, unique religious structure, because it is the only building of this type to be designed by Viennese architect Karl Mayr in our country. It should also be added that it has also gained a positive social reception, both among professionals and the faithful.⁷

References / Bibliografia

Archival materials / Materiały archiwalne

Chronicle of the Parish of Christ the King in Gliwice, Archives of the Parish of Christ the King in Gliwice.

Source texts / Teksty źródłowe

Czerwień Adam, *Christ the King Church in Gliwice. History of construction and architecture*, Master's thesis prepared at the Jagiellonian University, Kraków 2003.

Kania Joanna, *Architecture of Catholic and Protestant churches of the former Opole Regency built in 1918–1939*, doctoral thesis prepared at the Wrocław University of Technology, Faculty of Architecture.

Komar Beata, *Research into Christ the King Church's archives in Gliwice view of the future development of this church*, "Architecture Civil Engineering Environment" 2009, vol. 2, No. 1, p. 11–22.

Komar Beata, Nakonieczny Ryszard, *The Christ the King Church in Gliwice. Continuation of the work of Karl Mayr*, "Archivolta" 2008, No. 2, 2008, p. 88–90.

Komar Beata, Nakonieczny Ryszard, *New tower of the Christ the King Church in Gliwice. Final of the student competition*, "Archivolta" 2008, No. 3, 2008, p. 80–83.

Szczyпка-Gwiazda Barbara, *Between practice and utopia Tricity Bytom–Zabrze Gliwice as an example of the concept of an industrial city in the times of the Weimar Republic*, Katowice 2003.

Legal acts / Akty prawne

Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 12 kwietnia 2002 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie (Dz.U. 2002, No. 75, item 690).

Electronic sources

Czerwień Adam, *Christ the King Church in Gliwice. History of construction and architecture*, [in:] *Yearbook of the Museum in Gliwice*, ed. Leszek Jodliński, Damian Reclaw, Gliwice 2020.

N.N., *Dokończono kościelne dzieło na Zatorzu*, Nowiny Gliwickie, <https://www.nowiny.gliwice.pl/dokonczono-koscielne-dzielo-na-zatorzu>, (accessed on: 27 I 2021).

Projects / Projekty

Krawczyk Robert, The superstructure of the belfry of the Christ the King Church in Gliwice, Concept, Gliwice, 01/04/2018.

Others / inne

Komar Beata, Interview with architect Robert Krawczyk, Gliwice May 13, 2021.

Results of the student competition for the new tower of the Church of Christ the King in Gliwice, electronic document, author's archive, May 29, 2008.

¹ The Opole Region was a German administrative unit and operated in the years 1818–1945 in a part of Upper Silesia and part of the former Lower Silesia. Although it did not cover all the Upper Silesian lands, it was commonly called Upper Silesia—“Oberschlesien” [Kania 2020].

² For this reason, in the post-war period, the upper windows in the chancel were bricked up, as the light coming through them disturbed the faithful during the liturgy. The windows were unveiled again in 2009 during the renovation of the church's roof.

³ Mayr settled in Gliwice in the Zatorze district at 2 Żółkiewskiego Street (formerly Scharnhorststrasse) in the

vicinity of the planned church. He left the city in 1938 (author's note).

⁴ In office since 2012.

⁵ In the parish archives there are photographs where one can see various materials promoting the new church, even including a model of the church, presented during parish festivals, which do not match what was finally built.

⁶ Overall, 15 t of rebar, 5 t of structural steel, 123 m³ of concrete and 200 m² of copper were used for the entire project [N.N. 2020].

⁷ Based on the author's free interviews.

Abstract

The Christ the King Church in Gliwice was designed in 1934 by Austrian architect Karl Mayr. It is the only religious building of this artist in our country, which largely determines its value and uniqueness. The construction of the church took a year to complete. Unfortunately, due to lack of funds, the tower was not built, and the rectory was erected with the money allocated for its construction. The unfinished work became a field for the development of various concepts of the tower, but it was not until 2018–2019 that a tower designed by Robert Krawczyk, an architect from Gliwice, was built. The aim of this paper is to present the new tower of the Christ the King Church in Gliwice against the background of its previous concepts, history of the church, the choice of formal and technical solutions and in the light of project-related research. The study was based on the author's research conducted since 2008, as well as in situ analyses and an interview with the Author of the design of the new tower. As a result, a cross-sectional knowledge of the implementation of the church tower over the decades of the temple was obtained.

Streszczenie

Kościół Chrystusa Króla w Gliwicach został zaprojektowany w roku 1934 przez austriackiego architekta Karla Mayra. Jest jedynym dziełem sakralnym tego twórcy w naszym kraju, co już w dużej mierze przesądza o jego wartości i unikatowości. Wznoszenie świątyni trwało rok, niestety z braku funduszy nie wybudowano wieży, a za pieniądze przeznaczone na jej konstrukcję postawiono plebanię. Niedokończony dzieło stało się polem do opracowania różnych koncepcji wieży, jednak dopiero lata 2018–2019 przyniosły rezultat w postaci realizacji opracowanej przez gliwickiego architekta Roberta Krawczyka. Celem artykułu jest przedstawienie nowej wieży na tle jej poprzednich koncepcji, historii kościoła, wyboru rozwiązań formalnych i technicznych oraz badań okołoprojektowych. Opracowanie powstało na podstawie badań prowadzonych przez autorkę od roku 2008, a także analiz in situ oraz wywiadu z autorem projektu nowej wieży. W ich wyniku otrzymano przekrojową wiedzę na temat realizacji wieży kościelnej na przestrzeni dziesięcioleci.

OPOWIEŚCI
WĘGIERSKIE
W MALARSTWIE

Győző Somogyiego

1 kwietnia - 30 czerwca 2022

Muzeum Łowiectwa i Jeździectwa
Oddział Muzeum Łazienki Królewskie
Koszary Kantonistów

Opisano.pl

Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego

Współorganizatorzy

Instytut Kultury i Dziedzictwa
Współorganizator Centrum Kultury Warszawa

Małopolska

Partnerzy

KULTURA

Insider

POLSKIE RADIO
RADIO
Kultura i Wolność

WWW.WIADOMOSCIKONSERWATORSKIE.PL CZŁONKOWIE WSPIERAJĄCY SKZ

www.archaios.pl

www.artnovakonserwacja.com

www.castellum.pl

skuteczne zwalczanie szkodników drewna

www.corneco.pl

www.dyskret.com.pl

www.farbykabe.pl

www.fkpb.pl

UNIQUE HANDMADE CERAMICS

Heritage
1989

www.heritageceramics.pl

INNOVA
TECHNOLOGY

www.innovatechnology.pl

www.keim.com.pl

www.kingspaninsulation.pl

MIĘDZYUCZELNIANY INSTYTUT KONSERWACJI
I RESTAURACJI DZIEŁ SZTUKI

www.mik.edu.pl

OTB INVESTMENT

www.trojanowscy.krasnik.pl

pracownia digitalizacji

www.pro-tempus.pl

www.restauro.pl

www.rector.pl

www.wowczak.pl

www.wowczak.pl

www.visbud-projekt.pl

www.zamek-gniew.pl

www.zabytkowe-wiatraki.pl